

17079

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SİVAS ŞEHİR HAYATINDA VAKIFLARIN ROLÜ
(1700-1850)

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

(Doktora Tezi)

Tez Danışmanı: Prof.Dr.Musa Çadırcı

Hazırlayan: Ömer Demirel

ANKARA 1991

**SİVAS ŞEHİR HAYATINDA
VAKIFLARIN ROLÜ
(1700-1850)**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ: KONU VE KAYNAKLAR.....	1
I.BÖLÜM: SİVAS ŞEHİRİNİN FİZİKİ OLUŞUMUNDA VAKIFLARIN ROLÜ	
1- Şehrin Doğal Görünümü ve İklim.....	12
2- Sivas Şehrinde Kurulan Vakıflar ve Mahallelerin Oluşumu.....	14
A- Kale, Saray, Mahkeme Binası, Konaklar ve Evler.....	14
B- Şehrin Kültürel ve Ekonomik Coğrafyası..	24
1. Kültürel Coğrafya ve Mahalleler.....	24
a- Cami ve Mescitler.....	24
b- Zaviyeler.....	75
c- Medrese, Mektep ve Muallihâneler...	92
2.Ekonomik Coğrafya ve Mahalleler.....	98
a- Bedesten.....	101
b- Çarşılar.....	102
C- Çeşme ve Hamamlar.....	108
II.BÖLÜM: VAKIFLARIN EKONOMİK YAPISI	
1- Vakıf Sayısı ve Hukukî Durumları.....	118
2- Gelir Kaynakları.....	120

A- Şehir Dahili.....	120
1. Meskenler.....	120
2. İktisadi Kuruluşlar.....	122
3. Nakit Para.....	125
4. Sular.....	126
5. Tahıl ve Hayvanlar.....	126
6. Diğerleri.....	127
B- Şehir Harici.....	128
1. Karye ve Mezralar.....	128
2. Çiftlik.....	134
3. Bağ, Bahçe ve Bostan.....	136
4. Tuzlalar.....	137
3- Vakıf Gelir Kaynaklarının İşletilmesi.....	138
4- Vakıf Gelirleri.....	149
5- Vakıf Gelirlerinin Şehir Ekonomisindeki Yeri.....	153

III. BÖLÜM: VAKIF KURUCULARI, GÖREVLİLERİ, İDARİ ORGANİZASYON VE FONKSİYONLARI

1- Vakıf Kurucuları.....	156
2- Sosyo-Ekonomik ve Demografik Açıdan Görevliler.....	165
A- Görevli Ünvan ve Lakapları.....	165
B- Görevlilerin Tercih, Azil ve Görev Süreleri.....	170
C- Görevli Sayısı ve Şehir Nüfusu.....	175
D- Görevli Ücretleri ve Enflasyon.....	179
E- Görevlilerin Sosyal Hayatları.....	186
1. Eş ve Evlad Sayıları.....	187
2. Maddi Durumları.....	188

3- İdari Organizasyon.....	191
4- Vakfın Fonksiyonları.....	197
A- İbadet ve Eğitim.....	197
1. Cami ve Mescitler.....	197
2. Zaviyeler.....	200
3. Medrese, Mektep ve Kütüphâne.....	205
B- Beledi Hizmetler.....	209
NETİCE.....	212
SUMMARY.....	215
BİBLİYOGRAFYA.....	216
EKLERİN LİSTESİ.....	223
EKLER.....	224

ÖNSÖZ

Osmanlı şehirleri sosyal, ekonomik, kültürel ve demografik açıdan çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Araştırmacılar, şehirlerin oluşum ve şehir toplumunun muhtelif ihtiyaçlarının karşılanmasında ilk veya önemli bir faktör olarak vakıf müessesesinin olduğunda ittifak etmişlerdir. Ancak, bu müessese hakkında teorik ya da pratik manada Osmanlı geneliyle veya tek tek üniversiteleriyle ilgili çok sayıda çalışma yapılmasına karşın; bir şehrin fiziki, kültürel, ekonomik ve demografik boyutundaki rolüyle ilgili biyografik manada bir çalışma henüz yapılmamıştır. Yapılan çalışmalar daha çok belli bir dönem ya da kesitler hakkında olup, vakıf müessesesinin şehirlerin üzerindeki fonksiyonlarının değişiminde ortaya konmamıştır.

Bu araştırmada, Anadolu şehirlerinin tipik bir örneği ve eski bir Selçuklu merkezi olan Sivas şehrinin, Osmanlı dönemi boyunca iskânı, islâmlaşması ve imârında vakfın fonksiyonlarının tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, bu fonksiyonların şehir ölçeğinde fiziki, ekonomik, demografik ve kültürel boyutlarının değişimi de incelenmeye çalışılmıştır.

Kanaatimizce, Osmanlı şehirleri ve toplum yapısının daha yakından tespit ve tahlili bu müessesenin fonksiyonları açısından yapılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde, Osmanlı şehir hayatı ve toplum yapısının günümüzle olan etki ve bağları daha yakından görülebilir. Zira, günümüz Sivas şehri fiziki yapısının tayininde ve hala toplum hayatında hizmet yürüten birçok eserde bu müessesenin imzası vardır.

Ömer DEMİREL

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser.
BA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
Bkz. : Bakınız.
b. : bin
Bel.no. : Belge No.
CÜFEF : Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi.
haz. : Hazırlayan.
HD. : Hurufat Defteri.
İA. : İslam Ansiklopedisi.
IJMES. : International Journal of the Middle East
Studies.
İÜEFTD. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Dergisi.
İÜEFTED. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Enstitüsü Dergisi.
İÜİFM. : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
Mecmuası.
JESHO. : Journal of the Economic and Social History
of the Orient.
MM. : Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defteri.
Mühimme. : Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri.
OA. : Osmanlı Araştırmaları.
OTAM. : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma
ve Uygulama Merkezi Dergisi.
s. : sayfa.
S. : Sayı.
Sivas Ahkam : Başbakanlık Arşivi Sivas Ahkam Defteri.
ŞŞS. : Sivas Şer'iyeye Sicili.
SVBMA. : Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi.
TKGMA. : Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi.
TD. : Tapu Tahrir Defteri.
TTK. : Türk Tarih Kongresi.

terç. : Tercüme
VD. : Vakıflar Dergisi.
VGMA. : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi.
VMD. : Vakıf Muhasebe Defteri.

G İ R İ Ő

KONU VE KAYNAKLAR

Anadolu'da bugün var olan büyük şehirlerin tamamına yakını, Osmanlılar, Selçuklular yahut daha önceki dönemlere âit yerleşme birimleridir. Mevcut olan bu şehirlerin, fizikî görünümüne ve yerleşme biçimlerine bakıldığında, gerek coğrafya ve gerekse meydana getirilen eserler açısından ortak özellikler oldukça fazladır. Hatta, bu şehir toplumlarının dahi tarihten günümüze benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. Şüphesiz bu ve bunun gibi ortak özelliklerin sebeplerini, yine tarihte aramak bizim için en doğru yol olacaktır.

Benzerliğin sebeplerini, Anadolu'da yapılan fetihlerin ardından yeni şehirlerin kurulmasında ve eski şehirlerin yeniden imarında etkili olan, sosyo-ekonomik ve kültürel hasletlerde aramak gerekmektedir.⁽¹⁾ Belirtilen hasletlerin icrâ organlarından olan, bazı müesseseler, şehirlerin oluşumunda ve benzer yönlerinin bulunmasında önemli faktörler olmuşlardır. İşte vakıf müessesesi de, şehirlerin imar ve tesisinde, şehir toplumunun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasında ilk sırada yer almaktadır⁽²⁾. Zira, şehirlerin fizikî yapılarında, tarihten günümüze kadar gelebilen eserlerin tamamına yakını bu müessese tarafından gerçekleştirilmiş bulunmaktadır.

Yakın Doğu(İslam Şehri) ve Osmanlı şehirleri üzerinde

1- Başka bir ifadeyle, şehir tarihi ile uğraşanlar şehir formunu, şehrin bağlı olduğu sosyal sistem ve teknolojik durum belirler demektedirler. Bkz. Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", Belleten, LII (1988), s. 667-683.

2- H.Z.Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", VD., IX, (1971), s. 13-37; Ö.L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İÜİFM, XXIII, 1-2 (1962-63), s. 239-296; Osman Nuri, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkisafı, İstanbul 1936; Osman Nuri, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul 1939.

araştırma yapanların ortak görüşleri de, bu şehirlerin temelini cami, pazar, hamam, bedesten ve imaret gibi yapı ve mekanların oluşturduğudur(3).

Vakıf müessesesinin Anadolu şehirlerindeki etkisinin hangi boyutlarda ve ne düzeyde olduğunu görebilmek için, bir veya birkaç şehre yahut bir vakıf imaretine bakmak yeterli olacaktır. Bu bağlamda, Anadolu şehirlerinde görülen vakıf eserlerini şöylece sıralamak mümkündür: Cami, mescit, zaviye(hangah vb.), medrese, mektep, hastane, kütüphâne, aşevi, han, hamam, çeşme, kuyu, köprü, çarşı, dükkan, bedesten, mezarlık, kenif(helâ), hane, çöplük, saat kulesi(muvakkithâne), kahvehâne, türbe vb. sayılabilir(4). Dolayısıyla şehirde toplumun faydalandığı eserlerin büyük bir kısmı (kale, sur, saray, mahkeme binası hariç) vakıfla alakalıdır. Bu nedenle, şehir toplumunda hemen hemen her ferдин yaşamı boyunca, belki de her günü vakıf eserlerinden faydalanmakla geçer. İbadet, eğitim, iş imkanı, yemek, içmek, hastalık tedavisi, hatta öldüğünde bir vakıf mezarlığına gömülmek gibi fiiller her Osmanlı ferдинin kaçınılmaz faaliyetlerindedir. Diğer bir ifadeyle vakıf müessesesi, şehir toplumunda her ferдин içinde bütünleştiği bir hayat tarzı oluşturmuştur. Öncelikle bu noktada, Osmanlı şehirlerini ve şehir ha-

3- Şehir tarihi ile uğraşanların ortak görüşleri ilkçağ şehir siteleri için, pazar yeri, tapınak ve siyasi otorite (bazılarında); Ortaasya Türk şehirleri için, şehristan, rabat ve iç kal'a; İslam şehirleri için, cami, pazar ve hamam; Osmanlı şehirleri için cami, bedesten ve imaret siteleri ortak unsur kabul edilmektedir. Bu konularda bakılabilecek temel eserler şunlardır: R.Hassan, "The Nature of Islamic Urbanization: A historical perpective", *Ekistics*, C. XXXI, S. 182 (1971), s. 63; G.E. Van Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Gravth of a Culturel Tradition*, London 1961, s.141-158;; Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*; Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *YD.*, VII, (1968), s. 53-73; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütelerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara 1980, s. 103-109. Ayrıca 1 numaralı dipnottaki referanslara bakılabilir.

4- Bir kısmını sıraladığımız vakıf eserlerinin, şehir hayatındaki hizmetleri de isimlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca şehir tarla, zemin, bağ, bahçe, bostan, değirmen gibi taşınmaz mallar ile canlı hayvan, ev esyası, nakit para vb. taşınır mallar şehir ekonomisi ile doğrudan alakalıdır. Bu nedenle vakıf müessesesinin boyutları şehir sınırlarını aşmaktadır.

yatını bir örümcek ağı misali sardığı ve etkilediği görülen bu müessese hakkında nelerin yapıldığı veya yapılmakta olduğu sorusu sorulmalıdır.

Öneminin büyüklüğüne karşılık, Selçuklu yahut Osmanlı vakıfları ve tek tek vakıf eserleri hususunda değişik zaman ve mekanlara ait yahut bazı şahıslara ait vakıfların idâri, sosyal ve ekonomik yönlerini inceleyen araştırmalar yapılmıştır ve hala yapılmaktadır(5). Ancak, bu çalışmalardan hiçbiri bu müessesenin tüm boyutlarını ve şehirlerin sosyal, ekonomik, siyasi, topoğrafik ve kültürel yapısı içerisindeki önem ve rolünü bütünüyle ortaya çıkaracak nitelikte değildir(6). Timar sisteminin araştırmacılar tarafından, Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısını tayin edici olarak görülmesi ve dikkatlerini vakıf sisteminden daha çok timar sistemine yöneltmeleri, vakıf araştırmalarındaki yetersizliğin temel sebebi olarak belirtilmektedir. Ayrıca, vakıf sisteminin rolünü tespit edecek araştırma metodlarının geliştirilmemiş olması da önemli bir engel olmaktadır(7). Kanaatimize göre, bu müessesenin asıl fonksiyonlarını ve önemini ortaya

5- Vakfın hukuki yönüyle ilgili olarak Bkz. Ahmet Akgündüz, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara 1988; Selçuklu vakıfları ile alakalı olarak Bkz. Osman Turan, "Şemseddin Altun-Abâ, Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, C.XI(1947) s. 415-430; aynı yazar, Osman Turan, "Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri" Belleten, XII (1948) s. 17-170; Osmanlı vakıfları ile alakalı örnek çalışmalardan, Bahaeddin Yediyıldız, Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie etude socio-historique, Ankara 1985; M. Tayyib Gökbilgin, Edirne Paşa Livası, vakıflar, mülkler, mukataalar, İstanbul 1952; Suraiya Faroqhi, "Vakıf Administration In Sixteenth Century Konya The Zaviye of Sareddin-i Konevî", JESHO., XVII-2 s. 145-172; Hasan Yüksel, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Arastırma (1585-1683), AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990; Adnan Gürbüz, 1574 Evkaf-ı Rum Defteri'ne Göre Amasya Vakıfları, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987. Ayrıca vakıflar üzerine devam eden akademik çalışmalar arasında Adnan Gürbüz'ün 'XVI. Asırda Amasya Vakıfları' ve Sadi Kucur'un 'Hicri 800 Öncesinde Amasya, Sivas ve Tokat Vakıfları' bulunmaktadır.

6- Bu alanda yapılan çalışmaların birbirinden bağımsız ve kopuk olması bu müessesenin bütün boyutları ile alakalı sonuçların elde edilmesini engellemektedir. Bu hususta Bahaeddin Yediyıldız'ın Bibliyografyada mevcut makalelerine müracaat edilebilir.

7- Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları", 2. Vakıf Haftası, 3-9 Aralık 1984, s. 16-18.

çıkarmak çalışmaları belli bir ölçü ve metod dahilinde yapılması gerekmektedir.

Vakıf incelemelerinde araştırma yöntem ve metodu olarak üç yaklaşım öne sürülmüştür(8). Vakıflar hakkındaki kaynakların oldukça fazla, coğrafyanın geniş ve sürenin çok uzun olması, sondaj metodunu ilk planda zaruri ve faydalı bir hale sokmaktadır(9). Kronolojik ve yatay yaklaşım tarzı olarak belirtilen ve Selçuklular'dan günümüze belli dönemlere ayrılarak, coğrafyanın tümünü temsil edecek şekilde seçilecek vakfiyelerin, kemiyet ve keyfiyet açısından tahlil ve yorumlarının yapılması ilk yaklaşım tarzıdır. İkincisi ise, coğrafi ve dikey yaklaşım tarzı olarak belirtilmektedir. Bu yaklaşım tarzında sondaj coğrafyaya uygulanacak ve Türkiye'nin her tarafını temsil edecek şekilde pilot bölgeler seçilip, herbiri hakkında başlangıcından günümüze kadar, tesis edilmiş olan vakfiyeler, bunlara ait belgeler tespit edilip, bunların tarihi süreç ve sosyo-ekonomik ve kültürel tahlilleri yapılacaktır. Üçüncü yaklaşım tarzına göre ise, vakıfların hizmet götürdüğü ilgili belli konular, mesela külliyeler üzerinde derinlemesine ve bütüncü tahliller yapılarak, gerçekçi sonuçlara ulaşılabilir(10).

Bizim bu çalışmada uygulayacağımız metod ikinci tarza yakın bir yaklaşım olacaktır. Coğrafi saha olarak seçmiş olduğumuz alan, Sivas şehir merkezidir. Sivas şehrini ele almamızın ana sebebi, özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da mevcut şehirlerin benzer özelliklerini taşıyan tipik bir

8- Aynı Eser.

9- Vakıf incelemelerinde araştırma metodu hususunda Bkz.B. Yedişildiz, "Vakıf İncelemelerinde Metod", s.16-18; ayrıca aynı metodun şehir tarihi araştırmalarında kullanılabilirliği üzerine Bkz. Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", Belleten, LII, (1988), s.667-683.

10- B. Yedişildiz, "Vakıf İncelemelerinde Metod", s.16-18.

örneği olmasıdır. Ayrıca, Selçuklu döneminde siyasi bir başkent, kültürel ve ekonomik bir merkez olarak, her bakımdan çok parlak bir dönem yaşayan Sivas şehri, bu dönemde vakıf müessesesi açısından da aynı mükemmelliktedir. Hatta günümüzde şehrin örnek mimari şaheserleri bu dönemden kalma ve bütün heybetiyle ayaktaadır. Aynı zamanda, Osmanlı döneminde vilâyet merkezi olan Sivas şehri, birçok sancak, nahiye, köy ve mezrayı bünyesinde bulunduran sosyal ekonomik ve kültürel açıdan önemli özelliklere sahip bir merkez olmuştur. Selçuklu, İlhanlı, Beylikler ve Osmanlılar döneminde sahip olduğu bütün özellikler açısından(ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal) önemli bir değişim süreci geçirmiştir. Dolayısıyla bu alanlarla doğrudan alakalı olan vakıf vakıf müessesesinde ve eserlerinde de önemli bir değişim söz konusudur.

Çalışma dönemimizin zaman itibariyle ağırlık noktası 1700-1850 tarihleri arasında olmasına karşın, bu değişimin izlenebilmesi amacıyla, başlangıcından 1850 tarihine kadar kurulmuş ve hala faaliyette bulunan vakıfların tamamı konumuzunu oluşturdu.

Osmanlı idari yapısında, yönetim kurumlarında ve hatta dünya görüşünde, 19. asrın ilk yarısından itibaren meydana gelen önemli değişiklikler(11) ve bilhassa 1850'lerden sonra şehir yönetimindeki belediye teşkilâtına yer verilme-ye başlanması, vakıfların asıl fonksiyonlarında büyük azalmalara sebep olmuştur. Belediyelerin kurulması ve yenileşme hareketleri ile her alanda merkezi kararlar ve yaptırımlar,

11- Osmanlı yenileşmesi için ve bilhassa şehir yönetimi ve belediyecilik anlayışının uygulaması için Bkz. Halil İnalcık "Tanzimatın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler", Belleten, XXVIII (1964), s.623-649; Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", Belleten, LII (1988), s. 601-626; İlber Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878), Ankara 1974.

şehir hayatında daha etkili olmaya başlanmıştır. Bu nedenle vakıf müessesesinin şehir hayatındaki fonksiyonlarını gerçek manada tespit ve tahlil etmek, ancak 1850 tarihlerine kadar sıhhatli sonuçlar verebilir. Dolayısıyla çalışmamızı bu tarihte sonuçlandırmayı daha uygun gördük.

Çalışma konumuzun zaman ve mekanı hususunda verilen açıklamaların yanısıra, bu çalışmadaki amacımızın ne olduğu sorusuna cevap arayalım.

Sivas şehri fiziki yapısının nelerden meydana geldiği ve bu yapının oluşum ve değişiminde vakıf müessesesi ile vakıf eserlerinin rolünün ne oranda olduğu ilk sorumuz olacaktır? Tespit edilebildiği ölçüde bu eserlerin hangi dönemlerde kurulduğu (Selçuklu, İlhanlı, Beylikler ve Osmanlılar), kurucuları, sayısı ve çeşitlerinin ne olduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Vakfın ekonomik gücünün ortaya çıkarılmasında ise; vakıf gelir kaynaklarının kemiyet ve keyfiyet açısından tespit ve tahlili; Gelir kaynaklarının Sivas şehri ve Osmanlı coğrafyasındaki dağılımı, muhtevası, işletilmesinin nasıl yapıldığı; Şehir ekonomisindeki yerinin ne olduğu çalışmamızda cevap aranacak sorulardandır.

Vakıf müessesesi ile şehir toplumu arasındaki ilişkiler bakımından önemli bir mesele ise, vakıf kurucularının ve bu müessesede çalışan görevlilerin, sosyo-ekonomik ve demografik açıdan durumları ve vakıf yönetiminin nasıl yapıldığı hususudur? Ayrıca kurucular, görevliler ve yönetim boyutundaki değişimin, keyfiyet ve kemiyet açısından tespiti gerekmektedir. Son olarak ise vakıf müessesesinin, Sivas şehrindeki faaliyetlerinin neler olduğu ve hangi boyutlarda gerçekleştirildiği, sorularının cevaplanması, bu müessese hakkında daha gerçekçi bilgiler sağlayacaktır. Netice itibarıyla vakıf ve Sivas şehri hakkında

realiyeteye uygun ve istatistikî verilere dayalı ve ölçülü olarak elde edilen cevaplar bu çalışmanın amacının gerçekleşmesine katkıda bulunacaktır.

Araştırmamızda yapacaklarımıza zemin olması bakımından, Sivas şehri üzerine yapılan çalışmaların tespiti de gereklidir. Ancak, Sivas şehri hakkındaki çalışmaların çok sınırlı ve yetersiz olduğunu belirtmeliyiz. Bilhassa vakıfları hususunda, Selçuklu dönemine ait yayınlanan üç vakfiye ile Osmanlı dönemine ait aynen yayınlanan 1 ve tarafımızdan da tahlili yapılan bir gurup vakfiye ile sınırlı kalmıştır(12).

Belirtmiş olduğumuz bu çalışmaların yanısıra bizim bu araştırmada faydalandığımız kaynakları ise, şöylece sıralayabiliriz. Bilindiği üzere, hemen hertürlü araç, belli bir safhada, tarihi incelemeler için kaynak olabilir. Bununla beraber, Osmanlı şehir tarihleri hakkında yapılan çalışmalar başlıca şu kaynak gruplarına inilerek yapılmaktadır. Başta, belge ve defterlerden oluşan tüm arşiv malzemesi, oldukça fazla bilgi veren kolleksiyon olarak ilk sırada yer alır. Bir bakıma tarihin canlı taşınaklığını yapan seyahatnâmelerle birlikte, hertürlü kütüphane malzemesi şehir tarihleri için önemli ikinci grup kaynağı oluşturur. Son olarak şehirlerde mevcut maddî (mimari ve folklorik) kalıntılar, bu alanda araştırma ya-

12- Selçuklu vakfiyelerinden ilk yayınlanana; M. Cevdet, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", VD. I (1938), s. 35-38; diğerleri ise Sadi Bayram-A.Hamdi Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-Din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri", VD. XII, (1981), s. 36-69; İsmet Kayaoğlu "Râhatoğlu ve Vakfiyesi", VD. XII, (1981), s. 1-29; Osmanlı dönemi ile alakalı yayınlanan vakfiye için Bkz. Ramazan Şeşen, "Sinan Paşa'nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi", VD. X, (1976), s. 338-343; ayrıca Osmanlı dönemi ile alakalı bir grup vakfiyenin tahlili için Bkz. Ömer Demirel, "1788-1808 Tarihlerinde Sivas Şer'îye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler", VD. XX, (1988), s. 377-383; Saim Savaş, "Sivas'ta Büyük ve Küçük Ali Baba Zaviyeleri", VD., XXI(1990), s.135-150; Saim Savaş, 16. Asırda Sivas'ta Kurulan Ali Baba Zaviyesinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Dotorâ Tezi, Ankara 1990.

panlar için önemli bilgiler içerirler(13). Ayrıca nümizmatik ve bilhassa yakın tarih için, filim, fotoğraf ve kişilerin tanıklığı ilave kaynak olarak sayılabilir.

Araştırmamızda kullanmış bulunduğumuz kaynakların tamamı, bibliyografya kısmında gösterilecektir. Ancak, Sivas şehri için önemi ve muhtevaları farklı olan kaynaklar hakkında kısaca özlü bilgiler vermek, tanıtım ve ön bilgi olarak zaruri görülmüştür.

1- Şehir hakkında en fazla ve önemli bilgilere ulaştığımız belge ve defterlerden oluşan arşiv kaynakları ilk sırada yer almaktadır ki önem ve kullanımdaki fazlalık oranı gözönünde tutularak yedi ana bölüme ayrılabilir.

a- Arşiv vesikaları içerisinde ilk sırada ve çalışmamızın bir bakıma temelini teşkil eden, vakfiyeler gelmektedir. Ancak, bu ifadeden çalışmamızın büyük oranda bir kaynak grubuna dayandırıldığı sonucuna varılmamalıdır. Zira hareket noktası, belirtilen kaynak grubu olmakla beraber diğer kaynak gruplarından da en az onun kadar faydalanılmıştır. Şehir merkeziyle alakalı , Selçuklular'dan itibaren çalışmamızın bitimi olan 1850 tarihine kadar kurulmuş ve çalışma dönemimizde hala faaliyette bulunan toplam 56 vakıf ismi tespit ettik. Toplam olarak belirtilen bu 337 sayının, 160 adedinin ise, ismi veya haklarında muhtelif belge ve bilgilere ulaşılmış bulunuyoruz(14).

b- Sivas şehri hakkında faydalandığımız, önemli bir kaynak grubunu da, 1776-1850 tarihlerini kapsayan 26 adet

13- Şehir tarihi araştırmaları için kaynaklar hakkında Bkz. Ergenç, "Şehir Tarihi", s. 667-683; Sivas şehri için de maddî kalıntı ve folklorik malzemenin önemi bir kat daha fazla görünmektedir.

14- Bkz. Tablo V.

Şer'îye Sicili oluşturmaktadır(15). Şer'îye sicilleri, bir bakıma şehrin idarî, sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi hayatını yansıtan ilk kaynak niteliğindedir. Şer'îye sicillerinde muhtelif belgeler mevcut olup, çalışmamız için, vakfiyeler başta olmak üzere , berat, ferman, i'lâm, hüccet, ve vakıf görevlilerinin sosyo-ekonomik ve aile yaşamlarıyla ilgili folklorik yegane belge çeşidi olan, tereke kayıtlarından önemli ölçüde faydalandık. Yine şehir nüfusu, mahalleler, vergi, mukataa ve iltizamla alakalı belgeler sicillerde yer almaktadır.

c- Arşiv vesikaları içerisinde yer alan ve bilhassa Osmanlı köy ve şehirlerinin vergi, iskân, mahallelerin oluşum ve değişimi ve vakıfları hakkında Tapu Tahrir ve Evkâf Tahrir defterleri, dönemimiz öncesi bilgileri ihtiva etmekle beraber, dönemimizdeki bilgilerle karşılaştırmak suretiyle, meydana gelen değişimi görmek bakımından önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır(16). Özellikle Evkâf defteri, şehirde mevcut vakıf sayısı, gelirleri, görevliler ve gidekler hakkında istatistikî manada geniş bilgiler vermektedir.

d- Çalışmamızda oldukça fazla yararlandığımız başka bir arşiv koleksiyonu ise, Hurufat defterleridir(17).

15- Sivas Şer'îye Sicilleri şehir tarihi için henüz tam anlamıyla kullanılmamış kaynakların başında gelmektedir. Sicillerden yararlanılan yayınlanmış az sayıda çalışmalardan en kapsamlısı için bkz. Ömer Demirel, II.Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teskilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri, Ankara 1989. Ayrıca bibliyografya kısmında gösterileceği üzere bazı makaleler, yayınlanmakta olan ve yayınlanmamış akademik çalışmalara siciller kaynaklık etmiştir. Muhiddin Tuş, Sivas Ser'îye Sicillerine Göre Tanzimat'ın Sivas'a Tesirleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986; Saim Savaş, XVIII. Asrın Son Çeyreğinde Sivas'ın İdari, Sosyal ve Ekonomik Durumu, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.

16- Bu Defterlerden üç adedi Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, vakıf defteri de dahil olmak üzere ikisi Tapu Kadasto Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunmaktadır.

17- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 1700-1850 tarihlerini ihtiva eden 26 defterde Sivas şehri vakıfları ve görevlileri hakkında binlerce belge bulunmaktadır.

Bu defterler de bilhassa vakıf görevlilerinin ismi, tevcihi, ücretleri, görev süreleri ve vakıflarda meydana gelen ihtilaflar hakkında binlerce belge bulunmaktadır.

e- Yine, Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde , Sivas vakıfları ile alakalı, oldukça fazla belge ve bilgiyi muhtevî defterler koleksiyonu mevcut olup, bunlarda bulunan vakfiye, berat, i'lâm, ferman, hüccet vb. çok sayıdaki belgeler çalışmamızda önemli bir yer tutmuştur(18).

f- Sivas vakıfları hakkında, 1251-1252(1835-1836) tarihlerinde yapılmış bulunan Vakıf Muhasebe Defteri de arşiv vesika koleksiyonu içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Şehirde mevcut vakıfların sayısı, gelir kaynaklarının durumu ve gelirleri, görevlilerin sayısı, ücretleri, diğer masraflar, devletin vakıf gelirlerinden aldığı harçlar ve dolayısıyla topoğrafik, ekonomik ve demografik(görevliler açısından) yapısıyla alakalı, bilhassa istatistikî açıdan değerlendirme imkanı sağlayan bilgiler ihtiva etmektedir.

g- Arşiv kaynaklarından son olarak kullandıklarımız ise, Başbakanlık Arşivi'nde bulunan belge tasnifi ya da defter koleksiyonlarından oluşan gruptur. Belge tasniflerinden, Cevdet Evkaf, Cevdet Belediye, Cevdet Maarif, Cevdet Dahiliye ve İbnü'l-Emin Evkaf taranmış olup, çok sayıda belgeden faydalanılmıştır. Defterlerden ise, başta Sivas Ahkam Defterleri olmak üzere, Maliyeden Müdevver, Mühimme, Maliye Nezareti Temettuat ve Tapu Tahrir gibi koleksiyonlar taranmış ve ilgili belgeler çalışmamızda kullanılmıştır. Bilhassa 33 adet Sivas Ahkam Defteri taranarak çok önemli belgeler çıkarılmıştır.

2- Arşiv belgeleri dışında, çalışmamızda faydalandığımız

18- Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde 8 adet defter bulunmakta olup, dönemimizle alakalı 2 defterdeki (Vakfiye ve Berat Defteri) çok sayıda belgeden faydalandık.

ikinci grup kaynaklar ise, sınırlı olmasına rağmen , şehrin fiziki yapısı hakkında yüzeysel de olsa bilgi veren seyahâtnâmeler ve tüm kütüphanâ malzemesidir. Bunlara örnek olarak, İbni Batuta, Simeon, Evliya Çelebi, Moltke ve Matrakçı gibi seyyahların nakilleri sayılabilir. Daha önce bahsetmiş olduğumuz, İ.Hakkı-R.Nafiz'in Sivas Şehri, Osman Turan'ın Sivas Şehri, Hasan Tahsin'in Sivas Vilayeti sıhhi ve içtimâî coğrafyası, Fahreddin Başel'in Sivas Bülteni ve A.Gabriel'in araştırmaları örnek olarak verilebilecek kaynaklardandır. Yine Osmanlı bütünü içerisinde Sivas şehrinin değerlendirilmesi ve yerinin tespiti amacıyla diğer şehirlerle alakalı çalışmalar, önemli kaynaklar olmuştur(19). Bunlara ilave olmak üzere , süreli yayınlar, kronikler, Osmanlı tarihleri vb. kaynaklar kullanılmıştır.

3- Günümüz Sivas şehrine bakıldığında, maddi kalıntı olarak belli sayıda eser ve folklorik malzeme, çalışmamızda bir bakıma şehrin topoğrafik yapısının çıkarılmasında, önemli işaret olmaktadır. Ayrıca belirtilen maddi kalıntıların, bünyelerinde bulundurdukları ve bu eserler hakkında önemli bilgiler veren kitabeler yer almaktadır. Yine şehrin coğrafi ve topoğrafik yapısı hakkında yaşlıların vermiş olduğu bilgilerden de istifade edilmiştir.

19- Ankara, Konya, Manisa, Mardin, İstanbul, Edirne, Harput, Tokat, Antep, Ordu, Bursa vb. örnek olarak sayılabilir.

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

SİVAS ŞEHRİNİN FİZİKİ OLUŞUMUNDA VAKIFLARIN ROLÜ

1- Şehrin Doğal Görünümü ve İklim

Sivas, Orta Anadolu'da Kızıl Irmak havzasının denizden uzak bir yaylası olan, Meraküm yaylası üzerinde, yaklaşık 1275 metre yükseklikindedir. Şehir, Meraküm yaylası eteğinden itibaren, hafif bir meyil ile alçalan zemin üzerinde ve nehre 3 km. uzaklıkta kurulmuştur. Meraküm yaylası ve dağından gelen iki akarsu, doğuda Mısmıl Irmak ve batıda Kale ve Murdar Irmak suretiyle ayrılan Tavra Deresi arasında kalan alan, şehrin asıl kuruluş sahasını teşkil etmiştir. Şehrin bir bakıma doğu sınırını oluşturan Mısmıl Irmak güneye doğru kıvrılarak Murdar Irmak ile birleşip Kızıl Irmak'a doğru akmağa devam eder. Şehrin kuzeyinde bulunan Tavra boğazından gelen Murdar Irmak ise, şehri kuzey-güney doğrultusunda, önce güneye daha sonra güney-doğu istikametinde ikiye bölerek Mısmıl Irmak ile birleşir. Yine Tavra boğazından gelen Kale Irmak'ı ise, şehri batı yakasından ve kuzeyden güneye doğru ikiye bölmekte ve Toprak Kale'nin doğusundan geçmesi sebebiyle aynı ismi alarak Kızıl Irmak'a doğru akmayı sürdürür(1).

İklimi , bitki örtüsü ve buna bağlı olarak mahsulleri, bulunduğu sahanın şartlarına uymaktadır. Denizden uzak ve dağlarla ayrılmış olması sebebiyle, sert bir kara iklimine sahiptir. Sivas şehri, yazları çok sıcak (ortalama

1- Günümüz Sivas şehrinin sahip olduğu bu doğal görünümün tarihte de var olduğunu kaynaklarda görmekteyiz. Sivas şehrinin görünümüyle ilgili ilk bilgiler Matrakçı Nasuh'ın minyatüründe görülmektedir. Bkz. Nasuhu's-Silahi (Matrakçı), Beyan-ı Menazil-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Hazırlayan, H.G.Yurdaydın, Ankara 1976, s.224, 20a; M.Van Berchem-H.Edhem, Materiaux Four Corpus Inscriptionum Arabicorum, III, Asie Mineure I, Sivas-Divriği, Kahire 1910; A.Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolia II, Paris 1934.

temmuz ayı 19.5) ve az yağışlı (yıllık yağışların %10'u yaz mevsiminde düşer), kışlar çok soğuk ve karlıdır (kar yağışı günler ortalama 30 ve kar örtülü günler 65). Baharı ise çok kısa geçmektedir(2).

Rüzgarlar Yıldız ve Poyraz çok esmekle birlikte, ilkbahar, haziran ve temmuz aylarında Karayel(Samyeli) ve Lodos da eser. İlkbaharda esen Lodos'un karları eritip havayı ısıtmasından dolayı bu havalide Karayel diye adlandırılmıştır(3).

Şehrin arazisini çoğunlukla kil ve kireçli toprakların oluşturması nedeniyle, rüzgarlar yazları toz yapmakla meşhurdur.(Halk arasında Sivas şehri için, yazın tozu, kışın buzu, gün görmemiş kızı meşhurdur denilmektedir.

Yağmurlar çoğunlukla Kasım, Aralık ve Nisan aylarında yağmaktadır. Senelik yağan yağmurların miktarı 180-280 mm olup bazan 430 mm kadar çıkar(4). Fırtına ile karışık yağan yağmurlar, ilkbahar ve sonbahar sağanak halinde boşanarak şiddetli seller meydana getirirler. Karlar Kasım'dan itibaren başlar, Aralık, Ocak ve Şubat aylarında ise fazlaca düşer. Bazı senelerde ise, Mart ve Nisan aylarında da devam eder. İklimin şiddetli ve mevkinin yüksekliği nedeniyle uzun müddet karlar yerde bulunur(5).

Şüphesiz tarih ve coğrafya karşılıklı ve çitf taraflı münasebetler içerisindedir. Tarihi meydana getiren ve coğrafya üzerinde yaşayan insan, bu şartlara bağımlı olarak hayatını idame ettirir(6). Sivas şehrinin iklim ve coğrafyası da aynı ölçüde tarih boyunca bura halkının hayat ve eserlerini etkiler.

2- Besim Darkot, "Sivas", İA. C.X.

3- Hasan Tahsin, Sivas Vilayeti Sıhhî ve İctimaî Coğrafyası, İstanbul 1932, s. 95-96.

4- Ortalama yağış 411,5 mm.'dir. Bkz. H.Tahsin,a.g.e., s. 96.

5- Aynı yer.

6- Maurice Duverger, Sosyal Bilimlere Giriş, terc. Ü. Oksay, İstanbul 1980², s.49-50.

2- Sivas Şehrinde Kurulan Vakıflar ve Mahallelerin Oluşumu

A- Kale, Saray, Mahkeme Binası, Konaklar ve Evler

Sivas şehrinin iklim ve coğrafyası hakkında tespit edilen bu bilgilerden sonra, şehrin fiziki görünümünde göze çarpan eserlerden ilk planda kale, saray, mahkeme binası, konaklar ve evler sayılabilir. Vakıf müessesesinin tesiri haricinde gerçekleştirilen bu eserler, şehrin fiziki yapısındaki önemlerinin yanı sıra, yönetimin ve günlük yaşantının gerçekleştirildiği mekanlar olması nedeniyle ayrı özellikler arz etmektedirler. Devlet veya halk tarafından yaptırılmasına karşın, şehrin fiziki bütünlüğünden ayrılamayacağı nedeniyle, haklarında kısa da olsa bilgi verilmesi yerinde olacaktır.

Ortaçağ şehirlerinin surlarla çevrilmiş olması, ortak özelliklerinden olarak görülmektedir. Sivas şehrinin de Kızıl Irmak'ın sel baskınlarından uzak, gittikçe yükselen bir meyil ile yayla üzerinde ve iki iç kale etrafında enine boyuna büyük bir surla çevrili bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde sur ve hisarlarından hiç bir eser kalmayan Sivas kalesinin, Roma-Bizans döneminde mevcudiyeti kesin olarak bilinmemekle birlikte (7), Selçuklu Sultanı I. Alaüddin zamanında umerânın yardımı ile 1221 tarihinde yapıldığı kaynaklarda yer almaktadır(8). Surların temelden burçlarına kadar, iki üç arşın büyüklüğündeki yontma taşlardan yapıldığı, yüksekliğinin 20 arşın (9), temelden genişliği 10 ve en üst genişliğinin 6 arşın olduğu yine kaynaklarda görülmektedir(10).

7- Darkot, a.g.e.

8- İ. Hakkı-R. Nafiz, Sivas Şehri, İstanbul 1928, s. 106; kitabesinde H.621/M.1224 tarihi yer almaktadır; Osman Turan, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1980, s. 210.

9- 1 Arşın: 24 parmak, 1 mimar arşını 0,758 mm'dir. Bkz. T.H., "Arşın", İA. C.I; ve Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, İstanbul 1922, C. II, s. 437.

10- İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.94 vd.

Düz bir alan üzerine yapılan surların çevresinin 10500 adım ve 5 ila 7 kapısının olduğu farklı kaynaklarda yer alır(11). 1388 tarihinde Timur tehlikesine karşı, Kadı Burhaneddin tarafından sur ve kapıların tahkim edilip, surun eteğine hendek ve hendeğin içine su doldurulduğunu bilmekteyiz(12). Şehrin batısında Kayseri yolu üzerinde Kayseri kapısı, doğuda Palas(halk arasında Bağdat), ve Tokmak kapısı(Erzurum kapısı), kuzeyde (Yıldız tarafında) Şalpur (Tokat kapısı) ve Cancun kapısı yer alır(13).

Selçuklu ve Osmanlı dönemindeki Sivas şehrinin, surların içinde kaldığını görmekteyiz(14). Sivas surlarını şehrin bugünkü durumuna göre tarife çalıştığımızda, şehrin güneyinde Çayırağzı denilen bölgeden doğuya dik bir hat çizilmek suretiyle Mısmıl ırmak ile Murdar ırmağın birleştiği yer olan, Kepçeli mevkiine geliriz(15). Aynı zamanda burada surların Palas kapısı (halk arasında Bağdat kapısı ve yolu) bulunmaktadır. Kepçeli'den ırmağa paralel olarak kuzeye doğru ilerlendiğinde, Tokmak kapısına varılır. Daha sonra önce tam kuzeye, sonra kuzey-batı istikametinde Cancun kapısının bulunduğu Ali Baba mahallesine geliriz. Ali Baba mahallesinin batısında Murdar ırmak çevresinde Kösedere-i Müslim ve

11- Osman Turan, Şerafeddin Yezdî'den naklen 5 kapısı olduğunu; Evliya Çelebi'de 7 kapısı ve A. Gabriel'in planında 6 kapısının mevcut olduğunu görülmektedir. Bkz. Turan, a.g.e. s.210; Evliya Çelebi, Sevâhatname, C.III, İstanbul 1314, s.195-199 ve A. Gabriel, a.g.e. Ayrıca İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., a.g.e. s.94'de 7 kapısı olduğunu belirtmektedir. Matrakçı'nın minyatüründe ise 4 kapısı görülmektedir. Gök Medrese vakfiyesinde ise 5 kapı ismi geçmektedir. Bunlar, Kale Kapısı, Sultan Kapısı, Çarşı Kapısı, Tokat Kayseri Kapısıdır. Bkz. S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e., s.36-69.

12- İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhâneddin Ahmed", Belleten, XXXII, (1968), s. 191-245.

13- Bkz. plan II. İlgili kaynaklar için Bkz. dipnot 5.

14- Matrakçı'nın miyatürü, Gabriel'in planı ve D.Kuban'ın çalışmaları bunu teyit etmektedir. Bkz. Matrakçı, a.g.e. 20a; Gabriel, a.g.e.; D.Kuban, a.g.e., s.53-73.

15- Çayırağzı bölgesinde yapılan hafriyat çalışmalarında Kale temel taşlarını bizzat müşahede etmiş bulunuyoruz.

Kösedere-i Zimmi ve daha batıda ise Kabak Yazısı denilen mahal yer alır. Kabak Yazısı'ndan batıya doğru gidildiğinde Şalpur Kapısı'na gelinir. Daha sonra güney-batı ve sonra güney istikametinde ardarda Kayseri Kapısı ve Çayırağzı mevkiisi yer alır(16).

Sivas surlarında mevcut olan kapıların buldukları mevki, şehrin dış dünya ile bağlantısını oluşturan önemli yollarını da hatırlatmaktadır. Şehrin yol ağı hususunda ilk bilgi A.Gabriel'de bulunmaktadır. A.Gabriel'in planında belirtilen ve kale kapılarından başlamak üzere merkeze (şehir merkezine) doğru, bugünkü hükümet meydanında toplanan yollar, günümüz Sivas şehrinin yollarının temelini oluşturmaktadır(17). Ayrıca vakfiyelerde birbirlerinden kopuk ve kurulamayan yollardan bahsedilir ki, bazıları A.Gabriel'in planıyla uyum göstermektedir.

Şehri tamamen çeviren dış surların içinde iki hisardan bahsedilir ki (Simeon, E.Çelebi vb), birisi normal yüzeyden 40 metre kadar yükseklikte Toprak Tepe adı verilen hisardır ki, Çelebi Mehmed döneminde tamir edildiği kitabesinden anlaşılmaktadır(18). Kitabesinin 821(1418) tarihli

16- A. Gabriel'in çizmiş olduğu planda Sivas iç ve dış kale surları ortaya çıkmıştır.

17- İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.23-24'de Sivas'ın yollarının geniş olduğunu belirtmekte ise de şehir yolları hakkında en yeterli bilgi A.Gabriel'in planında görülmektedir.

18- Kale-i Cedid (Toprak Kale) kitabesi H.821/M.1418 tarihli olup, iç kale duvarları yıkılırken elde edilmiştir. Çelebi Mehmed b. Bayezid zamanında Akbey isimli bir kumandan tarafından tamir edilmiştir. İkinci bir kitabe ise H.861/M.1456 tarihli olup, Fatih Sultan Mehmed zamanına aittir. Bkz.İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., a.g.e., s.129; S.Simeon, 17. asır başlarında gördüğü bu kalenin yıkık olduğunu belirtmiştir. E.Çelebi ise, muhtevası hakkında verdiği bilgi ile yetinmiştir. 19. asır başlarında şehre gelen Moltke de, yine Toprak Tepe'deki kaleden bahsetmekte ise de durumu hakkında bilgi vermemiştir. Bkz. Hrand D. Andreasyan, Polonya'lı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619, İstanbul 1964, s.

87-88; E.Çelebi, a.g.e. s.195-199; H. von Moltke, Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839), terc. H.Örs, Ankara 1960, s.160-161.

olduğu ve Kale-i Cedid diye adlandırılan mahalleye de ismini verdiği görülmektedir(19). İki kapısı, bir camisi, zahire anbarı, sarnıcı, mühimmat deposu ve 40 kadar şahi denilen eski topları bünyesinde toplamaktadır(20). Ayrıca 1814 tarihinde Alaüddin Paşa'nın yaptırdığı Saat Kulesi de bu kale burçlarındadır(21).

Evliya Çelebi'nin Paşa Hisarı diye tabir ettiği, Kale-i Atik denilen ikinci hisar ise, yine Çelebi'ye göre diğer hisara bir ok menzili mesafede(doğusunda) bulunmaktadır ve Osmanlı paşaları burada oturmak mecburiyetinde idiler(22). Çevresinin uzunluğu 1500 adım olan hisarın, 20 kulesi, 600 duvar dişi(mazgal) ve iki kapısı vardır(23). Kapılarından biri kuzeye, diğeri güneye açılan kale bir bakıma dik-törtgen biçimindedir. Kaynaklarda Ahmedek (24) ismiyle de anılan Kale-i Atik (Eski Kale-Aşağı Kale), bugünkü Kale Cami (Mahmud Paşa Cami), medreseler ve hükümet konağına kadar içine alan bölgeye hakimdir. Ayrıca bulunduğu bölgeye ismini vermek suretiyle Kale-i Atik mahallesi ismiyle anılmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre, dış surların etrafında olduğu gibi, Kale-i Atik çevresinde de hendek bulunmaktadır. Sivas şehri için büyük bir felaket telakki edilen Timur istilâsı, sur ve hisarlar için de aynı felaket ve yıkımı getirmiştir. Fakat Timur felaketi surların tamamen değil de, kısmen yıkımı olmuş, sıra gerek seyyahlar ve gerekse diğer

19- Mahalleler bölümünde bu hususta geniş bilgi verilecektir.

20- E. Çelebi, *a.g.e.*, s.195-199.

21- SVBMA, I, s.367; ayrıca saat kulesi vakfiyesi hakkında bilgi verilecektir.

22- E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 195-199. Simeon, bu kalenin de yıkık olduğunu belirtmektedir. Moltke ise, 19. asır başlarında hala kalenin mevcudiyetinden söz eder. Ayrıca 1553-54 tahririnde kale hakkında bilgi vardır. Bkz. BA, 287, s.

23- E.Çelebi, *a.g.e.*, s.195-199.

24- Ahmedek (Açmedek): Kaleler içindeki hisara denilmektedir. Konya ve Sivas'ın iç kalesine Ahmedek denir. Bkz. Halil Edhem(Eldem), *Kayseri Şehri*, Haz. K.Göde, Ankara 1982, s.22-32; BA, 287, s. 'de Ahmedek tabiri geçmektedir. Ayrıca 1574 tarihli Hasan Paşa Vakfiyesinde de Ahmedek ifadesi mevcuttur. Bkz. VGMA, 1966, s. 154; SVBMA, 2, s. 12-15.

kaynaklar daha sonraki yıllarda sur ve hisarların mevcudiyeti hakkında bilgi vermektedirler(25). Günümüzde yapılan bazı hafriyat kazılarında dış surlarla alakalı kalıntılara rastlanılmaktadır. Bizzat şahit olduğumuz Kaleardı mahallesinde açılan bir zeminde, blok kale taşları görülmüştür.

Yönetimle alakalı fonksiyonların gerçekleştirildiği bina olan Sivas Valileri'nin oturduğu saray şehrin fiziki yapısında mühim bir yer tutmaktadır. Çelebi'nin Paşa Sarayı olarak tabir ettiği sarayın, Kale-i Atik yahut Aşağı Kale denilen mahallede bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır(26). Sarayın maddi kalıntılarıyla alakalı ilk bilgi 1813 tarihli olup, oturulamayacak derecede harab bulunduğu anlaşılmaktadır(27). Valinin oturması amacıyla yeni bir saray inşası için 75000 kuruş keşif bedeli tespit edilip, 1813 tarihinde emr-i hümayun ile bildirilmiştir. Fakat sarayın inşaatının 1816 tarihinde bitirildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte 110000 kuruşa malolan inşaat masrafının Sivas eyaletine tevzi ve tahsil için ferman gönderilmiştir(28).

Beylik Sarayı'nın yeri hususunda 1819 tarihli bir vakfiyede geçen " saray kapısında kale kapısı" ifadesinden sarayın bugünkü hükümet meydanı civarında olduğu anlaşılmaktadır(29). Yine bu mevkide bulunan Osman Paşa Cami için, saray cami denilmektedir. Ayrıca Beylik Sarayı'nın zemini Baltacı Mehmed Bey ve Zoralizâde evkafından olduğundan, i-

25-SVBMA, 2, s.8; VGMA, 1966, s.154; VGMA, 731, s.59-61.

26- E.Çelebi, a.g.e., s.195-199; sarayın muhtevası hususunda ise Murtaza Paşa'nın çeşitli odalar, divanhâne, iç oğlanlarına ait odalar ve bir hamam yaptırmak suretiyle geliştirdiğini belirtmektedir. Ayrıca sicillerde sarayın yeri belirtilmektedir. Bkz. Sivas Ser'ye Sicili 10, s. 83.

27- Belgede sarayın eski ve harab olduğunun yanısıra, yerinin de kale-i atikte olduğu belirtilmektedir. Bkz. SSS 10, s. 82.

28- Saray için yapılan masrafın nelerden meydana geldiği, işçilere, malzemeye verilen ücretlerin miktarı ve bu paranın Sivas vilayetinden tahsili ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bkz. SSS 10, s.82-84.

29- VGMA, 58, s.214.

carının vakfa verildiği kaynaklarda belirtilmektedir(30).

Beylik Sarayı ile ilgili diğer bir belge ise, 1824 tarihinde saray ve konakların mefruşat masrafı olarak 10000 kuruşun halktan toplanması için verilen emirdir(31). İlgili belgede vali sarayı, bahçesi, odaları, saray ve konaklarda bulunan görevliler ve odalarının mefruşatı hakkında bilgi verilmektedir. Vali ve ailesinin kullandığı bir harem odası, bir yatak odası, vasfı belirtilmeyen dört ayrı oda, camekan tabir edilen bölme ve görevlilerin ikâmet ettiği kırka yakın oda, saray bünyesinde yer almaktadır. Daha sonraki yıllarda da beylik sarayının tamiri için halktan para toplanmıştır(32). Ayrıca Sivas'ın en güçlü ailesinin sahip olduğu ve vakfiyesinde saray tabir edilen, gerçekte ise ne olduğunu kesin olarak tespit edemediğimiz bir yapı daha mevcuttur(33). Bu saray Küçükbençiler mahallesinde bulunuyordu ve Zaralızâde Feyzullah Paşa'nın Zevcesi Aişe Hatun tarafından vakfedilmişti(34).

Şehrin fiziki yapısında, devletin yaptırdığı kale ve saray gibi yapıların dışında, yargı işlerinin görüldüğü ve kadının oturduğu mahkeme binası da yer almaktadır. Sivas mahkeme binası, Osmanlı döneminde kendi ismini verdiği çarşıda (Mahkeme Çarşısı), bulunuyordu(35). Şer'îye Sicillerinde mahkeme binasının tamiriyle ve masraflarının karşılanmasıyla ilgili kayıtlara rastlanılmaktadır(36). Mahkeme binasının Sivas Çarşılarının içerisinde bulunması, kadının görevleriyle alakası açısından tesadüfi olmasa gerektir.

Şehirde ayan ve eşrafın sahip olduğu 13 adet konak, şehrin muhtelif mahallelerinde bulunmaktadır. Konakların,

30- SSS 16, s. 6,64.

31- SSS 13, s.98.

32- SSS 16, s.6.

33- SSS 4, s.271.

34- Şehrin ileri gelen ayan ailesinden olan Zaralızâdeler, Sivas şehrinin imar ve yönetiminde önemli roller oynamışlardır.

35- Mahkeme binasının yeri hakkında Bkz. plan XI.

36- SSS 16, s.6, 12.

devlet görevlileri ve Sivas dışından gelen önemli misafirler için sahiplerinden kiralandığı görülmektedir(37).

Kale, sur, mahkeme binası ve saraylar, şehrin fiziki yapısında arzettikleri önemin yanı sıra, icra ettikleri fonksiyonları açısından buldukları mahallerde kalıcı izler bırakmışlardır. Bazısı bir çarşıya, bazısı bir mahalleye ad olmuş ve yüzlerce yıl yaşamıştır.

Vakıf eserlerine göre görkemli birer sanat eseri olmasalar bile, Sivas şehrinin fiziki yapısını tamamlayan temel öğelerden biri de evlerdir. Şehirde vakıf edilen evlerin bulunmasına karşın, çoğunluğun mülk evler olduğu görülmektedir. Büyük bir kısmının (Büyük evler veya konaklar dışında) mimari muhtevadan yoksun fakat icra ettikleri fonksiyon, taşıdıkları kültürel muhteva ve toplumun gereksinimlerini karşılaması açısından önemleri büyük olmuştur. Meskenlerin (evlerin) şekillenmesinde gereksinimlerin etkisinin çokluğu kadar, iklim, arazi ve malzeminin de (daha çok Osmanlı kültüründe yaygın ahşap malzeme: kerpiç ve tuğla dolgu) büyük tesirinin olduğu anlaşılmaktadır(38).

Özellikle kiracı damları, bekar evleri adı altındaki meskenler ise, vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilip, şehir toplumunda önemli bir ihtiyaca cevap vermektedir(39).

B- Şehrin Kültürel ve Ekonomik Coğrafyası

Şehir dediğimiz sosyal topluluk yerleşmiş ve gelişmiş bütün toplumların çekirdeğini meydana getirmektedir(40). Dolayısıyla siyasi, ekonomik, kültürel ve dinî açıdan en

37- SSS 15, s.5, 13; 17, s.67.

38- Sivas evlerinin özellikleri için Bkz. Ö. Demirel, Esnaf Teskilatı, s.6-10; karşılaştır, Serim Denel, "19.Yüzyılda Ankara'nın Kentsel Formu ve Konut Dokusundaki Farklılaşmalar", Tarih İçinde Ankara, Ankara 1981, s.11.

39- SSS 8, s. 167; 14, s. 129; SVBMA, 2, s. 8.

40-H.Z. Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", VD. IX, (1971), s.14-37.

yoğun faaliyetler tarihten günümüze bu merkezlerde toplanmıştır. Belirtilen faaliyetlerin icrâsı için, şehir toplumunun meydana getirdiği maddî yapılar, başka bir deyişle, şehrin fizikî yapısını oluşturan birtakım sosyo-kültürel ve ekonomik unsurlar gereklidir. Bunlar; başta yönetim ve savunma binaları olmak üzere dinî ve kültürel yapılar, çarşı-pazar gibi ekonomik yapı ve bölgeler, toplumun barınma ihtiyacını karşılayan evler ve yeşil alan ile yollardır(41). Tabii bütün bunları içlerinde barındıran mahalleler de Osmanlı şehrinin önemli birimlerindedir.

Osmanlı şehrinde mahalle, sadece fizikî bir mekan olmaktan öte, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyo-kültürel, ekonomik, hatta dinî ve hatta siyasî dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı bölgedir(42). Bir başka tanımla, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimidir(43).

Mahalle tanımının ardından, mahalle adlarının nasıl ve nelerden meydana geldiği sorusu, özelde mahalle-vakıf, genelde ise, şehir-vakıf ilişkisini daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Mahalle adlarının konulmasında resmî bir makamın tesirinin olup olmadığı sorusu henüz cevap bulamamıştır(44). Genellikle, bu adların halkın yaşadığı yeri

41- Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekansal Dağılımı", VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, II (1973), s.776-777; ayrıca Bkz. Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", OA., I(1980), s. 85-108.

42- Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", OA., IV(1984), s.69-78.

43- Ö.Ergenç, "Esnaf Örgütleri", s.103-109; bu tespit ya da tanımı diğer araştırmalar da teyit etmektedir. Bkz. İlhan Şahin-Feridun M.Emecen, "XV. Asrın ikinci Yarısında Tokat Şehri", Seyhülislam İbn Kemal, Ankara 1986, s. 41-51; Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, terc. M.Harmanlı, I, İstanbul 1982, s.228.

44- Bu hususla ilgili herhangi bir belge ya da diğer araştırmalarda cevap bulamadık. Resmî makamların tesirinin olmadığı hususunda bilgiler yer almaktadır. Bkz. Neşet Köseoğlu, Tarihte Bursa Mahalleleri, XV ve XVI ıncı Yüzyıllarda, Bursa 1946, s. 4.

anlatmak ihtiyacından doğduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber Osmanlı şehirlerinde mahallelerin ad almasına neden olan sebepleri şöylece sıralamak mümkündür: 1. Mahallede oturanların, daha çok geldikleri yerlerin isimleriyle anılmaları. 2.Derviş ve şeyh isimleri. 3. Şair ve âlim isimleri. 4.Esnaf isimleri. 5.Çarşı ve pazar isimleri(Saman Pazarı, At Pazarı gibi). 6.Cami, türbe,mescit, medrese, ve imaret isimleri. 7.Bulunduğu coğrafi mekandan kaynaklanan isimler. 8.Şehre hizmet etmiş devlet adamlarının isimleri. Mahalle isimlerinin konulmasında etkili olan bu özelliklerin benzerlerini tüm Osmanlı şehirlerinde görmek mümkündür(45). Fakat, temelde, kültürel ya da ekonomik unsurların, şehirlerin fizikî yapılarının şekillenmesinde ana etken olduklarını söyleyebiliriz. Bu bakımdan, konuya, vakıf eserlerinin fonksiyonlarına göre şehirdeki dağılımı noktasından bakıldığında cami, mescit, zaviye, medrese vb. eserlerin ve bu eserlerin bulunduğu mahallelerin, şehrin kültürel coğrafyasını; bedesten, çarşı, han, hamam ve pazar gibi mekan ya da yapıların ise, şehrin ekonomik coğrafyasını oluşturduğu görülür.

Sivas mahalleleri hakkında başlangıcından günümüze

45- Balıkesir, Bursa Edirne, İstanbul, Trabzon gibi Osmanlı dönemi iskan edilen şehirlerde görüleceği gibi, Selçuklu dönemi kurulan Kırşehir, Amasya, Tokat, Konya gibi diğer Anadolu şehirlerinde de görülmektedir. Bu şehirlerle ilgili aşağıdaki çalışmalara bakılabilir: Bursa için, N.Köseoğlu, a.g.e.; Ö.L.Barkan-E.H.Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953(1546) Tarihli, İstanbul 1970; M.Tayyib Gökbilgin, XV. XVI.Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul 1952; Heath W.Lowry, Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi (1461-1583), terc. Demet ve H. Lowry, İstanbul 1977; Balıkesir için, Sezai Sevim'in hazırladığı Balıkesir sancağı ile ilgili Doktora tez çalışmasından, 936(1529) ve 981(1573) tarihli tahrir defterleri, BA. TO. no:153 ile TKGMA no: 153; İlhan Şahin, "Osmanlı Devrinde Kırşehir'in Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)", Türk Kültürü ve Ahilik, XXI.Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri, İstanbul 1986, s. 221-233; Tuncer Baykara, Türkiye Selçukluları Devründe Konya, Ankara 1985; Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, I, Sadeleştiren A.Yılmaz-M.Akkuş, Ankara 1986; Halis Turgut Cinlioğlu, Osmanlılar Zamanında Tokat, 2.kısım, Tokat 1950.

kadar temel kaynaklarımız olan Vakfiyeler, Tapu Tahrir Defterleri, Şer'îye Sicilleri, Hurufat Defterleri ve Seyehatnâmeler'e göre tespit ettiğimiz genel çerçeve şöylece cizilebilir. Osmanlı öncesine ait (Selçuklu, İlhanlı ve Eretna dönemi) bilinen 13 mahalle, 1454-1455 Fatih döneminde 16 mahalle(10 müslim, 6 g.müslim), 1519-1520 Yavuz döneminde 20 mahalle (14 müslim, 6 g.müslim), 1528 tarihli Karaman Tahrir Defteri'nde 20 mahalle(14 müslim, 4 g.müslim), Kanuni dönemi 1553-1554 tarihlerinde 32 mahalle (26 müslim, 6 g.müslim), yine aynı dönemde(1574 tarihinde) 41 mahalle (35 müslim, 6 g.müslim), Evliya Çelebi Seyehatnâmesi'nde (1649) 40 mahalle(13'ünün ismi var, bazıları bizim tespitlerimize göre mahalle değil, halk arasında meşhur mevki isimleridir), 1700-1780 tarihleri arasında Hurufat Defterleri'nde, eskilere ek olarak bazı yeni mahalle isimleri geçmektedir, 1787 Şer'îye Sicili'nde 55 mahalle, 1827 1831 ve 1839 sicil kayıtlarında 59 mahalle ismi geçmektedir(46). Burada dikkatlerimizi çeken husus, Selçuklu döneminde oldukça fazla olduğu söylenen, Sivas şehrinin, Timur yıkımından sonra yapılan ilk tahrirlerden anlaşıldığına göre, nüfusunun çok düşük bir düzeye inmiş olmasıdır. Ayrıca, ileride daha ayrıntılı açıklama yapılacağı üzere, Osmanlı döneminde yeni bir iskân ve islâmizasyonun yapıldığını, mahalle ve nüfus değişimlerinden takip etmek mümkün olmaktadır.

Sivas mahalleleri hususunda vermiş olduğumuz bu genel çerçeve bilgilerin ardından, şehrin fizikî yapısını incelemek için, şehri ve dolayısıyla mahalleleri meydana getiren kültürel ve ekonomik yapıyı incelemeye geçebiliriz.

1.Kültürel Coğrafya ve Mahalleler

a- Cami ve Mescitler

Bilindiği üzere Sivas, 1398'de Osmanlı hakimiyetine girmişti. Fakat, bundan kısa bir süre sonra (1400) meydana gelen Timur-Bayezit mücadelesi neticesinde uğradığı istilâ ve boyutları tam olarak tespit edilemeyen yıkım ve tahrip hadidesi, kaynaklarda geniş bir şekilde yer almıştır(47). Çelebi Mehmed'in 1407-1408 tarihinde Sivas'ı yeniden uzun sürecek olan Osmanlı hakimiyetine kazandırması, şehir tarihi için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Timur istilâsında, önemli ölçüde nüfus kaybına uğradığı anlaşılan Sivas'ın, cami, mescit, zaviye ve özellikle kale vb. mimarî yapılar açısından da büyük bir yıkıma uğradığı sanılmaktadır(48). Ayrıca, bazı vakıf eserlerinin vakfiyelerinin istilâ ve yıkım esnasında zayi olduğu biliniyor. Ulu Cami (Cami-i Kebir) ve Şeyh Çoban Zaviyesi vakfiyeleri bunlara örnek olarak verilebilir(49). Vakfiyelerin kaybı iki şekilde izah edilebilir. Vakfiyelerin muhafaza edildiği yer olması muhtemel mütevellî evlerinin ya da sözkonusu cami ve zaviyenin ilgili bölümlerinin istilâ esnasında yanması ve veya yağmalanması neticesinde vakfiyelerin kaybolduğu düşünülebilir.

47- İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s. 129; Osman Turan ise İbn Arabşah ve Şerafeddin Yezdi'den nakillerle Timur yıkımını vermeye çalışmıştır. O.Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", Selçuklular ve İslamîyet, İstanbul 1980, s.197-215; ayrıca Osmanlı Kroniklerinden Solak-zâde de Timur yıkımından bahseder. Bkz. Solak-zâde Tarihi, V.Çubuk, I, s.90-92.

48- Sivas kalesinin Timur öncesinde de Baycu Noyan tarafından tahrip edildiğini,

O. Turan İbn Bîbi ve Ebu'l-Ferec'e dayanarak vermektedir. Bkz. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971, s.438-440. Ayrıca Timur yıkımı için Turan ve İ.Hakkı-R.Nafiz a.g.e.'e bakılabilir. Defter-i Evkaf-ı Rum'da Cami-i Kebir için "Cami-i mezbûr atîk olup Timurlenk gazasında harab ve vakfiyesi zayi' olup ba'de erbâb-ı hayrât tamir idüb..." denilmek suretiyle şehrin en büyük camisinin dahi büyük ölçüde yıkıldığı görülmektedir.Bkz. TKGMA, Defter-i Evkaf-ı Rum, 982(1574), no:583, s.4.

49- Timurlenk gazasında Cami-i Kebir'in vakfiyesinin zayi olduğu kaydı, 1835 tarihli Vakıf Muhasebe Defterinde de teyit edilmesinin yanısıra Şeyh Çoban Zaviye vakfiyesinin de zayi olduğu belirtilmektedir. Bkz. 1835-36 Tarihli VMD, s. 62,150. Ayrıca Cami-i Kebir'in Mezid Bey vakasında da kısmen harab olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bkz. Solak-zâde Tarihi, I, s.114-115.

Osmanlı hakimiyeti döneminde şehrin yeni bir iskân ve imar faaliyetine sahne olduğunu görüyoruz. Bu faaliyetlerin, genelde cami ve mescitler merkez olmak üzere yoğunlaştığına şahit oluyoruz. 1400-1700 yılları arasında şehirde toplam 66 adet cami bulunuyordu(50). Bunlardan 30'u buldukları mahallelere isimlerini vermişler, bir başka deyişle yeni mahallelerin iskân ve islâmlaşmasında merkez rolü oynamışlardır. Bu hususu, 1454-1574 yılları arasında tutulan tahrir kayıtlarında ve daha sonraki dönemleri ihtiva eden diğer arşiv kaynaklarında açık bir şekilde görmek mümkündür. Dönemin ilk kaynağı olan 859 H.(1454-1455) tarihli Fatih devrine ait tahrir defterinde kayıtlı 10 müslim mahallesinin (Mescit-i Hoca Ulu Bey, Mescit-i Hoca İmam, Mescit-i Hacı Emir Mahmud, Mescit-i Hoca Hüseyin, Mescit-i Paşa Bey, Mescit-i Cami, Mescit-i Tokmak, Mescit-i Palaslu, Mescit-i Medrese(Gök Medrese) ve Mescit-i Şeyh Çoban(zaviye) tamamı "mescit" (bunlardan birisi aynı zamanda medrese, ikisi de zaviyedir) ismiyle zikredilmiştir(51). Aynı tarihte geçen 6 gayr-ı müslim mahallesinden 3'nün ismi(Zilkar/Dülger, Palas, Bazar Kapusu) daha sonraki tarihlerde de aynen geçmektedir. Diğer dördünün ismi (Keşiş Mahtar, Nurmuş Keşiş, Meksat Keşiş ve Cemaat-i Garibân) ise, bir sonraki tahrirde farklı isimlerle türkçeleştirilmiştir(52).

Fatih dönemi Sivas mahalle isimlerinden ilk ele alınacak olanı, Mahalle-i Mescit-i Cami ismiyle geçen ve Ulu Cami adıyla bilinen cami'in bulunduğu mahalledir(53). İsmi, sözkonusu camiden aldığı anlaşılan mahallenin, şehirdeki mevki oldukça merkezidir ve çarşılara birleşik bir yerde,

50- Bkz. Tablo II; plan I.

51- BA, TD 2, 859(1454-1455). Diğer Osmanlı şehirlerinde benzer özellikler görmek mümkündür. Tokat'ta 40 mahalleden 36'sı mescit ismiyle başlamaktadır. Amasya, Ankara, Kırşehir, Çorum vb.de de aynı özellik görülebilir. Bkz. İ.Şahin-F.M.Emecen, a.g.e., s.41-51.

52- 1519-1520 tarihli Tahrir defterinde Kepenek, Köhneçivan ve Kaleardı olarak geçiyor. Bkz. Tablo I.

53- A.Gabriel ve O.Turan'ın Danişmend'li eseri olarak belirttiği Ulu →

Kale-i Atik'in alt(güney) tarafında yer almaktadır(54). Mahallenin ismini aldığı Ulu Cami'in(Cami-i Kebir), bilhassa bu ilk dönemler için, şehirde " Cuma " kılınan ilk ibadethane olduğunu sanıyoruz ki, bu bakımdan adı geçen cami'in ve mahallenin dinî ve idarî bakımlardan da merkezî bir özelliğe sahip olduğu tahmin edilebilir. Cami'in eski bir yapı olması, zaman zaman tamir edilmesine sebep olmuş görülmektedir(55). İlgili tabloda görüldüğü gibi, daha sonraki dönemlerde de Ulu Cami veya Cami-i Kebir isimleriyle varlığını sürdüren mahalle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında aldığı "Ulu Anak" ismiyle günümüze kadar gelmiştir. Mahalle, önceleri tamamen müslim bir nüfusa sahip iken(1454-55'te 25 müslim, 1519-20'de 12 müslim, 1528'de 6 müslim, 1553-54'te 48 müslim, 1574'te 39 müslim hane) sonradan gayr-ı müslim nüfusun fazla olduğu (1827'de 27 müslim, 72 g.müslim, 1831'de 25 müslim, 72 g.müslim) bir mahalle hüviyetine kavuşmuştur. Mahalle nüfusunun gayr-ı müslimler lehine değişmesi; yeni yerleşmeler, mahalle sınırının genişlemesi veya menzillerin sahip değiştirmesi suretiyle gerçekleşmiş olabilir.

Caminin, Kılıçarslan b. İbrahim tarafından Selçuklu döneminde yaptırıldığı da tahmin edilmektedir. Ayrıca Osmanlı dönemi arşiv kaynaklarında ve halk arasında ise, Sultan Alaüddin Cami olarak geçmektedir. Bkz. VGMA, HD. 544, s.1, 6; VGMA, HD. 546, s.6; VGMA, HD. 547, s.1; VGMA, HD. 548, s.107-198; BA, Sivas Ahkam, 23, s.61, BA, Sivas Ahkam, 27, s.99 1835-36 Tarihli VMD, s.150; Darkot, a.g.e.; Turan, Selçuklular ve İslamiyet, s. 201; Hakkı Acun, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", VD XX(1988), s.183-220.

54- Bkz. Plan I; hatta, Evliya Çelebi Ulu Cami için aşağı varoшта bedesten yanında enine ve boyuna ikişeryüz ayak eski yapı bir camidir. Kılıçarslan tarafından yaptırılmıştır, bir minarelidir, demektir. Bkz. E.Çelebi, a.g.e., III, s.195-199; ayrıca Selçuklu Ulu Cami'lerin yeri hakkında Sivas için de geçerli olan tespitler için bkz. Tuncer Baykara, "Tokat Ulu-Camii Üzerine Bazı Düşünceler", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat, Ankara 1987, s. 291-294.

55- Timur yıkımından sonra ashab-ı hayrat tarafından tamir edildiği bilinen Cami-i Kebir'in, 16.yy. başlarında Sivas valiliği yapan Lala Sinan Paşa tarafından tamir edildiği de kaynaklarda geçer. Bkz. Hurufat Defteri, 548, s.111; ayrıca Sivas valilerinden Kale Cami bânisi Mahmud Paşa tarafından 1597 tarihinde ciddi bir tamir yaptırıldığı bilinmektedir. Bkz. Darkot, a.g.e.

Cami-i Kebir Mahallesi ismiyle anılan mahallelere diğ er Osmanlı şehirlerinde de rastlamak mümkündür. Bunlardan Tokat, Manisa, Afyon, Bursa, Kütahya ve Bilecik şehirlerinde aynı isimle anılan mahalleler, Harput, Mardin, Kayseri gibi şehirlerde ise, Cami-i Kebir ya da Ulu Cami adını taşıyan merkezî camiler bulunmaktadır(56).

Diğ er mahalleler ise, ileri gelen devlet ve din adamlarının yahut zengin kimselerin yaptırmış oldukları mescitlerin isimleriyle kayıtlıdır. Bunlara misal olarak Hoca Ulu Bey, Hoca İmam, Hacı Emir Mahmud, Hoca Hüseyin ve Paşa Bey mahalleleri verilebilir(57). Mescit-i Tokmak Mahallesi'nin ise, Şehir kapılarından Bâb-ı Tokmak civarında olması gerekir. Ancak, 733(1321) tarihli Ahî Emir Ahmed vakfiyesinde, Tokmak Pazarı Mahallesi geçmektedir ki, bu mahalle ile aynı isimle anılan sur kapısı arasında(Gabriel'in planına göre) önemli bir mesafe bulunmaktadır. Bu yüzden mahallenin kapı çevresinde mi, yoksa vakfiyede belirtilen ve bu güne kadar gelebilen Ahî Emir Ahmed Zaviyesi'nin bulunduğu bölgede mi olduğu kesin olarak açıklık kazanmış değildir. Ayrıca, Hañgâh-ı Tokmak adıyla sözkonusu mahallede bulunduğunu tahmin ettiğimiz bir zaviyenin da aynı tarihlerde geçmesi(58), mahalle isminin, önceleri bu mahalde kurulmuş olan zaviyeden kaynaklandığı ihtimalini akla getirmektedir. Bununla beraber, mahalle isminin, mescit, pazar veya sur kapısından

56- Feridun M.Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazâsı, Ankara 1989, s.50-51; M.Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s.201; Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s.107; Bursa için Köseoğlu, a.g.e., s.13; Afyon için Bkz. Sevgi Aktüre, 19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Cözümlemesi, Ankara 1978, s.311; Kayseri için Bkz. H.Edhem, a.g.e., s.157; Bilecik için M.Akif Erdoğan, "Ertuğrul Gazi'nin Bilecik'teki Vakıfları", VD XXI(1990), s.81-113.

57- BA, TT. 2, Bkz. Tablo I.

58- Bkz. Tablo I; TD. 2.

da kaynaklanmış olması ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır. Tokmak mahallesi, başlangıçtan itibaren tüm Osmanlı dönemi boyunca yaşamış ve Cumhuriyet devrinde ise, yan yana bulunduğu Paşa Bey Mahallesi ile birleşip, Paşa Bey ismini alarak bugüne kadar gelebilmiştir(59).

Mahalle-i Mescit-i Paşa Bey, aşağı varoşta, Tokmak, Cami-i Kebir ve Köhne Civan mahalleleri arasında yer alır. 1454-1455 tarihindeki ilk kaydından itibaren, Paşa Bey Mesciti etrafında yerleşen müslüman hanelerin oluşturduğu bir mahalle olarak karşımıza çıkmaktadır(60). İlk tahrirlerde 32 olan mahalle hane sayısının, yavaş yavaş düşme gösterdiği ve en son yapılan tahrirde 24 olarak kaydedildiği görülmektedir(61). 1827 sayımında 36 müslim ve 2 gayr-ı müslim olmak üzere toplam 38 olan hane miktarı, 1831'de 34 müslim, 2 gayr-ı müslim olmak üzere 36'ya düşmüştür(62). Paşa Bey Mahallesi'nde, ilk dönemlerde görülen nüfus azalmasının yegane sebebinin, yeni mahallelerin tesisi ve mahalle çevresinde bulunan bazı hanelerin, bu yeni teşekkül eden mahallelere dahil edilmesinden kaynaklandığını tahmin ediyoruz. 1454-1455 tahriri sonrasında tutulan 1519, 1528, 1553-54 ve 1574 tarihli tahrir kayıtları bu tahminimizi destekler mahiyettedir(63). Mahalle nüfusunun azalmasındaki bir başka sebep ise, 1831 sayımında görüldüğü üzere, mahalle sakinlerinden bazılarının berat alıp askerî zümreye geçmeleridir(64).

Mahalleye ismini veren Paşa Bey Mesciti'nin tam olarak yeri ve kurucusu hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Buna rağmen, Paşa Bey Mescit'inin, bulunduğu mahalleye ismini verdiği ve Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Sivas'ın

59- Tablo I; Plan 2-7; ayrıca F.Başel, Sivas Bülteni, Sivas 1935.

60- Bkz. Tablo I; Plan 2.

61- Tablo I.

62- SSS. 15, s.194; 16, s.180.

63- Bkz. Tablo I.

64- SSS. 15, s.194.

Önemli bir mahallesi olarak günümüze ulaştığını söyleyebiliriz. Günümüzdeki Paşa Bey Mahallesi, Osmanlı döneminde kendisine komşu olan Köhne Civan ve Tokmak mahallelerini içine almış durumdadır.

Mahalle-i Mescit-i Hoca İmam, aşağı varoшта yer alan ve çarşılara bitişik bir mevkide bulunan, Sivas'ın en kalabalık mahallesi durumundadır(65). Hoca İmam Mahallesi'nin çevresinde sırasıyla, Bazar, Cami, Sarı Şeyh ve Köhne Civan mahalleleri bulunmaktadır. Mahalleye ismini veren mescitin günümüze kadar gelmesi, mevki konusunda kesin bir hükme varmamızı sağlamaktadır. Hatta kurucusu Hoca İmam'ın mezarının mescite bitişik(sonradan içinde) halde bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir(66). Önemli bir coğrafi mevkide bulunan Hoca İmam Mescit'i, Sivas'ın en eski mescitlerinden olması sebebiyle değişik tarihlerde tamir ve hatta yeniden inşâ faaliyetlerine konu olmuştur. Kaynaklarda bu tamirlerden birinin Sivas Beylerbeyisi ve Meydan Cami'i'nin bânisi Hasan Paşa tarafından yaptırıldığı anlatılmaktadır(67). Diğer taraftan 1816 yılında harab olan mescitin yeniden tamiri, Dergâh-ı Âlî gediklilerinden Mehmed Emin Ağa tarafından yaptırılmış ve aynı yıl minber konulmak suretiyle cami haline getirilmiştir(68). Bu yüzden Mehmed Emin Ağa, kaynaklarda, mescitin ikinci vâkıfı olarak belirtilmektedir(69).

Hoca İmam Mahallesi, yapılan ilk tahrir defterine göre, şehrin en kalabalık müslim mahallesi olarak gözükmekte-

65- Bkz. Plan I-II; Tablo I.

66- VGMA, HD. 546, s.7; ayrıca 1304-1306 tarihli Sivas Vilayeti Salnamesi'nde aynı bilgi kayıtlıdır. Bkz. 1304-1306 Salnâme-i Vilâyet-i Sivas, s.202.

67- Tahminen 1564 civarında olması gerekir. Bkz. VGMA, HD. 1122, s.27; 1167 (1574), HD. 545, s. 71, 1217(1802).

68- VGMA, HD. 546, s.7.

69- Mehmed Emin Ağa aynı zamanda Hoca İmam Cami için yeni bir vakfiye tanzim ettirmiştir. Bkz. VGMA, 580, s.286, 1241(1825).

dir(70). Mahalle nüfusunun (hane sayısının) daha sonraki yıllarda bu özelliğini yitirerek, inişli çıkışlı bir seyir takip etmeye başladığı anlaşılmaktadır(71). Ayrıca, tespit edebildiğimiz kadarıyla, 1827'den itibaren gayr-ı müslim nüfus çoğunluk haline gelmeye başlamıştır(72). Bu değişimin sebebini, Hoca İmam Mahallesi'nin çevresinin gayr-ı müslim mahallelerce çevrilmiş olmasında aramak gerekir. Zira, Osmanlı döneminde, mahalle sınırlarının çok kesin hatlarla sınırlanmadığı ve zaman zaman değişikliklere uğradığı bilinmektedir. Üstelik, sınırları sabit kalmak şartıyla, şehir merkezinde etrafı meskun mahalle ve çarşılarca çevrili bulunan mahallelerin hane sayılarının artması hemen hemen imkansızdır. Bu bakımdan, bilinen ilk tahrirde 35 haneye sahip olan Hoca İmam Mahallesi'nin, 1831'de 71 haneye yükselmesi, ancak sınır değişimiyle izah edilebilir. Buna karşılık, hane miktarındaki müslim-gayr-ı müslim oranlarında meydana gelen değişimin bizce en geçerli sebebi, alım-satım yoluyla hanelerin el değiştirmesidir. 19. asırda bu tür alışverişlerin sıklaştığı ve genellikle satıcıların müslim, alıcıların gayr-ı müslim olduğu görülmektedir ki, bu durum, aynı zamanda, Sivas halkının(müslim-g.müslim) malî vaziyetindeki oran değişiminin de işareti olsa gerektir(73).

Bu dönemin bir başka mahallesi olan Hoca Ulu Bey, bugün Mahkeme Çarşısı olarak bilinen çarşı çevresinde ve daha çok güneye bakan cephesinde, Tokmak ve Paşa Bey mahalleleri arasında yer alır(74). Sivas çarşılarına yakınlık bakımından,

70- BA, TD 2, s.467; Tablo I.

71- Öyleki, Tablo I'de de görüldüğü gibi 35,36,15,54,60,41,71 hâne sayısı olarak değişen ve 1827 tarihinden itibaren ise, gayr-ı müslim nüfusun fazla olduğu bir mahalle haline gelmiştir.

72- SSS. 15, s.194.

73- 19. yy. başlarından itibaren Şer'iyeye Sicillerinden izleyebildiğimiz mesken alım-satımın oldukça yoğun olduğu görülür. Bkz. SSS. 10, s.19,37,43,89,90,102, SSS. 15, s.6,17,83,100,106,116; çoğunluk itibarıyla ise müslimler menzillerini gayr-ı müslimlere satmaktadırlar. Ankara ve Kayseri ev sahiplerinin menzil alım-satımı ile ilgili çalışmada da yine gayr-ı müslim alıcıların fazla olduğu görülür. Bkz. Suriya Faroqi, Men of Modest Substance House Owners and House Property in Seventeenth-century, Ankara and Kayseri, Cambridge 1987, s.154-155.

74- Bkz. Plan 2.

Hoca İmam Mahallesi'nden sonra gelmektedir. İlk defa mahalle olarak geçtiği 1454-55 tarihinden itibaren, 1574 tahriri dahil tümünde yer alan Hoca Ulu Bey Mahallesi, daha sonraki tarihlerde tamamen ortadan kalkmıştır(75). Mahallenin, kendine bağlı hanelerinin, çevresindeki diğer mahallelere dahil edilmesi veya yakınında bulunan çarşıların (bilhassa Mahkeme Çarşısı'nın) büyümesi suretiyle ortadan kalkmış olabileceğini düşünüyoruz. Zamanla çarşıların, mahalle sakinlerinin oturduğu haneleri içine alacak şekilde genişlemesi, hane sahiplerini başka mahallelere göç etmek mecburiyetinde bırakmış olabilir.

Hoca Ulu Bey Mesciti'nin ise, 1911'lere kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılıyor. Ancak, sözkonusu mescitin, 1576'lerden itibaren " Ümmi Paşa bin Hoca Ulu Bey" şeklinde de kaydedilmeye başlandığı görülmektedir(76). Bu yüzden mescitin, Ümmi Paşa tarafından tamir ya da yeniden inşa ettirildiği düşünülebilir. Ayrıca, bazı kaynaklarda, bahis konusu mescitin, Sivas Mahkeme Binası'na bitişik olması sebebiyle " Mahkeme Mesciti" adıyla da anıldığı görülmektedir(77).

Sivas şehrinin tespit edilebilen ilk mahallelerinden birisi de, Mescit-i Palaslu Mahallesi olup, şehrin güneydoğusunda yer alan Malatya yolu üzerindeki dış sur kapısından (halk arasında Bağdat Kapısı) ismini almıştır. 1454-1574 tarihleri arasında tutulan bütün tahrirlerde bu isimle anılan biri müslim diğeri gayr-ı müslim olmak üzere iki mahalle kaydedilmiştir. Gayr-ı müslim mahallesi sadece " Palaslu" olarak geçerken, müslim mahallesi " Mescit-i Palaslu",

75- Mahalle nüfusunun 1454-55 tarihinde yapılan ilk tahrir kaydından itibaren 25,26,15,25,8 hâne olarak sürekli düştüğü görülmektedir.

76- 1576 Defter-i Evkaf-ı Rum kaydında, Ümmi Paşa b. Hoca Uluğ Beğ şeklinde ve Hurufat kayıtlarında ise Ümmi Paşa ve 1783 tarihinden itibaren Ümmi Paşa b. Hoca Ulu Beğ mescidi kaydı vardır. Bkz. TKGMA, Defter-i Evkaf-ı Rum,984(1576), s.14; VGMA, HD. 1122, s.9, 1115(1703); HD. 1118, s.60, 1122(1710); HD. 1129, s.15, 1197(1782); ED. 220, Belge no: 703, 1280(1863) ve 1330(1912).

77- VGMA, HD. 1129, s.15, 1197(1782).

" Palas der zîr-i Kal'a-i Sivas" ve Sivas altında Palas" şeklinde kaydedilmiştir(78). Bu bakımdan, müslim mahallesinin, şehir surları dışında kurulduğu neticesine varılabilir. Hatta Moğol saldırısında sur dışındaki mahallelerin yağmalandığı söylenmektedir ki, Mescit-i Palaslu Mahallesi'nin de böyle bir âkıbete uğramış olması muhtemeldir. Palas Mahallesi'nin son olarak 1574 tarihinde ismi geçmekte ve 1637'lerden sonra ise, Demürcilerardı ve Kırçuk ismiyle türkçeleştirildiği anlaşılmaktadır(79).

Gayr-ı müslim bir mahallenin yakınına yaptırılan bir mescitle, aynı isimle anılan yeni bir mahallenin tesis edilmesi ve birkaç asır sonra tamamen Türkçe bir isimle kayıtlara geçmesi, bir mahallenin iskân ve işlâmlaşma sürecini ve metodunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, Sivas ölçeğinde, bu gelişmenin ilk örneğinin Palas Mahallesi'nde gerçekleştiğini de belirtmeliyiz. Diğer taraftan, 1553-1554'lerden itibaren " Şahkulu Mesciti tâbi'-i Mahalle-i Palas" adıyla yeni bir mahallenin teşekkül ettiği görülmektedir(80).

Osmanlı döneminde Sivas'ın ilk mahallelerinden olan "Mescit-i Hoca Hüseyin" (sonraları Mescit-i Hacı Şah Hüseyin), 1454-1455 tarihinden itibaren Cumhuriyet dönemine kadar gelmiş ve Demürcilerardı Mahallesi ile birleşmek suretiyle zamanımıza kadar varlığını sürdürmüştür(81). Mahalleye ismini veren mescitin bânisi hakkında herhangi bir bilgiye tesadüf edemedik. 1576 evkâf kaydında mescit, 1693 kaydında sadece vakıf olarak geçen müessese, mahalle olarak 1519-1520 ve 1528 tahrir kayıtlarında, bu tarihlerden önce ve sonra mevcut olduğu halde, zikredilmemiştir(82). Mescitin, coğrafi mekân olarak şehrin doğusunda ve bugünkü Said İbrahim Paşa Cami'i civarında ve belki de aynı yerde bulunduğunu sanıyoruz. Said İbrahim Paşa Cami'i'nin 1713'-

78- BA, TD. 79, s.507-520, 926(1519-1520); TD. 387, s.239-240, 935(1528); TD.287, s.325-338, 961(1553-54); TD. 14, s. , 982(1574).

79- 1454 tarihinden itibaren şehrin en fazla nüfusa sahip olan mahalleleri içerisindedir. Bkz. Tablo I; Plan II-VII.

80- TD. 287, s. 325-338.

81- Bkz. Tablo I, Plan II-VII.

82- Bkz. Tablo I, ayrıca Bkz. Maliyeden Müdevver 3687, 1105(1693), s.16-17.

lerdeki ismi Hacı Zülfikar Mesciti'dir ki, bu mescit aynı zamanda Şah Hüseyin Mahallesi Mesciti olarak ta geçmektedir. Aynı tarihlerden itibaren, Şah Hüseyin Mesciti ismine kaynaklarda tesadüf edilmemesinden hareketle, bu mescitin, 1713'lerde belki bir tamir ya da yeniden inşâ sebebiyle Hacı Zülfikar Mesciti, bu mescitin de harap olmasıyla, 1823'lerde Said İbrahim Paşa'nın yeniden inşâ ve minber koydurması üzerine Said İbrahim Paşa Cami'i adını aldığını söyleyebiliriz(83).

1454'lerde şehrin doğu sınırında, Mısmıl ırmağa doğru en kenar mahalle durumunda bulunan Şah Hüseyin Mahallesi, daha sonraki yıllarda, Mısmıl ırmağın iki yakası boyunca yeni mahallelerin teşekkül etmesi ile kenar mahalle olma özelliğini yitirmiştir. Önceleri sadece müslim nüfusun meskun olduğu mahallede, muhtemelen 19.asrın başlarından itibaren gayr-ı müslimler de yaşamağa başlamıştır(84).

Osmanlı dönemindeki Sivas'ın ilk mahallelerinden olan ve sadece 1454-1455 tahririnde geçen Mescit-i Hacı Emir Mahmud Mahallesi'nin, muhtemelen hane sayısının az olması (9 müslim hane) yüzünden, zamanla diğer mahallelere dahil edilmek suretiyle ortadan kalkmış olduğunu sanıyoruz(85).

Eyalet-i Rûm'un merkezi durumunda bulunan Sivas'ta, başlangıçtan itibaren mühim miktarda gayr-ı müslim yaşıyordu. Osmanlı döneminde ilk tahririn yapıldığı 1454-1455 yılında Sivas'ta (bir cemaat haric olmak üzere) toplam 6

83- Tahrir kayıtları için Bkz. Tablo I; ayrıca Bkz. HD 118, s.62, 1115(1713); HD. 1122, s.25, 1162(1749);HD. 549, s. 40, 1239(1823); SVBMA, 2, s.57, 1265(1849).

84- 1454 Tarihinde 14 müslim hâne iken 1574'de 38 müslim hâneye çıkan mahalle, 1827'de 39 müslim, 21 gayr-ı müslim olmak üzere toplam 60 hâneye ulaşmıştır. Aynı tarihte Sivas Muhassılı Said İbrahim Ağa tarafından 10 müslim ve 2 reaya hânesi ref edilmiştir. Bkz. SSS. 15, s. 195; diğer nüfus değişimi için Bkz. Tablo I.

85- 1812'de geçen Hacı Mahmud mahallesinin aynı mahalle olması gerekir. Çünkü, 1454'ten sonra hiç bir tahrir kaydında mahallenin adı geçmiyor. Bkz. Tablo I.

gayr-1 müslim mahallesi bulunuyordu. Bunlardan ilki, daha önce aynı ismi taşıması nedeniyle müslim mahalleler arasında zikrettiğimiz ve şehir kapılarından birisinin ismini alan Palas Mahallesi'dir(86). Bu mahalle, nüfus bakımından ilk tahrirlerden itibaren en kalabalık hane sayısına sahip olarak gözükmetedir. Çalışma dönemimizde yapılan nüfus sayımlarında ise, türkçeleşen isminin yanısıra sahip olduğu nüfus kesafetinin devam ettiği anlaşılıyor(87).

Gayr-1 müslim mahalleler içerisinde, tespit ettiğimiz ilk tarihlerden itibaren Cumhuriyet dönemine kadar ismini aynen muhafaza eden yegane mahalle Zilkar mahallesi olmuştur. Bdgünkü Topraktepe, Gök Medrese ve Uluanak mahalleleri arasındaki bölgede yer alan Zilkar Mahallesi, tabloda da görüleceği üzere başlangıçtan itibaren mühim bir gayr-1 müslim nüfusa sahip iken, 19. asrın ilk yarısı ortalarında (1827-1831) tamamen müslüman nüfusun barındığı bir mahalle hüviyetini kazanmıştır. Cumhuriyet devrinde ise, Gök Medrese Mahallesi ile birleşip, bu mahallenin ismini almıştır(88).

Osmanlı döneminin başlarından itibaren Cumhuriyet devrine kadar, önceleri tamamen, 19. asırda ise büyük çoğunluk itibariyle gayr-1 müslim nüfusun yaşadığı büyük mahallelerden birisi olan Bazar Mahallesi(Bazar Kapusu), Kale-i Atık'ın güney cephesinde ve Sivas çarşılarına açılan kapısı civarında bulunması sebebiyle bu ismi almıştır. Kale-i Atık ve Hoca İmam mahalleleri arasında bulunan mahalle, Cumhuriyet devrinde Kale-i Atık ile birleşip, Eski Kale Mahallesi adını almıştır(89).

1454-1455 tahririnde geçen Meksat Keşiş, Keşiş Mahtar, Nurmüş Keşiş ve şehrin muhtelif yerlerinde meskûn olduğunu sandığımız ve Cemaat-i Garibân ismiyle zikredilen mahalleler

86- Bkz. Tablo I ve Plan II.

87- Bkz. Tablo I; Plan 2-7.

88- Bkz. Tablo I; Plan 2-7.

89- Ekonomik ve Coğrafya kısmında bilgi verilecektir. Bkz.Tablo I.

ise, sonuncusu hariç tamamen bir sonraki tahrirde (1519-1520) türkçeleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır(90).

Genellikle Selçuklu, İlhanlı, Eretna ve kısmen de ilk Osmanlı devri mirası olduğunu sandığımız, 1454-1455 tahririnde geçen mescitler ve bunların etrafında oluşan mahallelerin, bugünkü Kayseri Kapısı, Hükümet Meydanı ve Erzurum yolu üzerindeki Mısmıl ırmak köprüsü arasında bir üçgen oluşturacak şekilde yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır(91). Bununla birlikte, yerleri tespit edilemeyen müslim ve gayr-ı müslim mahallelerinin de dikkate alınması gerekir. Zira, surların daha geniş bir alanı çevirmiş olduğu bilinmekte ve Osmanlı döneminde, şehirdeki iskân faaliyetlerinin, surlar içinde kalan bu üçgen dışında cereyan ettiği görülmektedir. Ancak, bu dönemde, bahis konusu üçgen içindeki iskânın durduğu da söylenemez.

1454-1455 tahririnde, Sivas şehir merkezinde 216 müslim, 351 gayr-ı müslim olmak üzere toplam 567 hane kaydedilmiştir ki, Timur yıkımının akabinde tutulan bu tahrirden; şehir nüfusunun oldukça düşük seviyede olduğu anlaşılmaktadır(92). Bununla birlikte, bölgedeki diğer şehir ve kazaların da umumiyetle fazla bir nüfusa sahip olmamaları(94), şehirdeki nüfus azlığının sebebi olarak, sadece istilânın tesirlerini göstermenin yeterli olmayacağı kanaatini uyardırmaktadır.

90- Bkz. Tablo I.

91- Plan II.

92- Bkz. Tablo I.

93- TD. 2, s.466-479; "Timur'un Anadolu'yu istilasını, Türk nüfusunun Balkanlara yeni bir akınına yol açmıştır..." denilmek suretiyle yıkıma bizzat uğramış Sivas şehri gibi diğer şehirlerin nüfus azlığına bir açıklama olabilir. Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Metodları II", terc. T.Sünbül, Yeni Forum, C.12, S.264, s. 17-21.

94- Çorum, Zile, Tokat, Samsun, Merzifon, Sinop, Kastamonu, vb. şehirler için Bkz. Suraiya Faroqi, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", Çorum Tarihi, tarihsiz, s.81-115; ayrıca Trabzon, Ordu, Manisa, Harput, Mardin, vb. şehirlerin de fazla bir nüfusa sahip olmadıkları görülmektedir.

Sivas'ta bulunan mescit ve mahalleler hakkında ikinci önemli kayıt, 1519-1520 yıllarında (Kanuni dönemi) tutulan mufassal tahrir defteridir. Bu defter sayesinde şehrin, ilk tahrirden 65 yıl sonraki durumu hakkında önemli bilgilere ulaşılabilmektedir(95). Defterden anlaşıldığına göre şehirde, Fatih döneminde başlayan imâr ve iskân faaliyetleri bu dönemde hızlanmış ve mahalle sayısı 14 müslim ve 6 gayr-ı müslim olmak üzere toplam 20'ye yükselmiştir(96). Bir önceki dönemde yer alan Hoca Hüseyin ve Hacı Emir Mahmud mahalleleri 1519-1520 tahririnde kaydedilmemiştir. Buna karşılık, kaybolan bu iki müslim mahallesinin yerine 6 adet yeni mahalle teşekkül etmiş görünmektedir ki, bunlar sırasıyla, Yenice Mescit, Himmet Sofu Mesciti, Mescit-i Ganem, Billur, Karagedük ve Emir Ali Hacı mahalleleridir. Bunlardan Yenice Mescit hariç diğerlerinin, şehrin coğrafyasındaki mevkileri tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi, bu tarihte teşekkül etmiş bulunan altı yeni mahalleden üçü doğrudan mescit ismiyle anılmaktadır. Diğer üç mahallenin de normal olarak birer mescit ya da benzeri dinî müesseseler etrafında teşekkül etmiş olması gerekir. Zaten, 1519-1520'de sadece Billur olarak kaydedilen mahalle, 1574 Evkâf Defteri'nde Mescit-i Mahalle-i Billur şeklinde kaydedilmiştir. Aynı şekilde, 1519-1520'de Karagedük olarak anılan diğer mahalle, 1553-1554'te Karagedük ve Abdülkerim Mesciti Mahallesi olarak zikredilmiştir. Emir Ali Hacı Mahallesi'nde(diğer adı Hoca Ali Çavuş) ise, 1514'te, Kerim Çavuşzâdeler'den Yusuf Çavuş, Kerim Çavuş ve Şehriban Hatun tarafından bir mescit binâ olduğunu biliyoruz. Demekki, her yeni mahalle, ya bir mescit etrafında kurulmakta, ya da zamanla ihtiyaca binâen mahallede hemen bir mescit inşâ olunmaktadır(97).

95- TD. 79, s.507-520, 926(1519-20).

96- Bkz. Tablo I; ayrıca 1520'de Sivas'ın Paşa sancağı olması da bu değişimin işareti olsa gerekir. Bkz. M.Tayyib Gökbilgin,"15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", VD. VI, (1965), s.51-61.

97- Bkz. Tablo I; Kerim Çavuş ve Yusuf Çavuş ve Pir Mehmed ve Şehriban

Hatun Vakfiyesi, 920(1514), SVBMA, 2, s.8.

Hoca Ali Çavuş Mesciti hakkında oldukça fazla malumâta sahip bulunmakla beraber, kuruluş tarihini tespit edemedik. 1728 tarihinde Debbâğ El-Hac Halil Efendi tarafından bir minare yaptırılmış ve bazı yeni vakıf gelirleri ilave edilmiştir(98). Buna rağmen mescitin, 1770'li yıllarda harap bir duruma düştüğü anlaşılmaktadır(99). Son olarak günümüzde yeniden inşa edildiği bilinmektedir.

Sivas civarında bulunan Ganem Köyü'nden (100) gelenlerin iskân edildiği bir mahalde teşekkül ettiğinden dolayı, Ganem Mahallesi adını aldığını sandığımız mahalle, Cumhuriyet dönemine kadar ismini ve müslim mahallesi olma özelliğini koruyarak gelmiş ve son dönemde Billur Mahallesi ile birleşerek günümüzde Pulur(Billur) Mahallesi adını almıştır(101).

Ganem Mahallesi Mesciti'nin kurucusu ve binası hakkında malumâtımız bulunmamasına rağmen, aynı mahalleye, belki de aynı yere, 1619 tarihinde El-Hac Ahmed b. Molla Ali tarafından yaptırılan cami hakkında oldukça fazla bilgimiz vardır(102). Cumhuriyet dönemine kadar kaynaklarda mevcudiyetini takip edebildiğimiz cami'in yerinde, günümüzde aynı ismi taşıyan ve son dönemlerde inşa edilmiş olduğu anlaşılan bir

98- Esseyid El-Hac Halil Çelebi b. Abdülbaki Vakfiyesi, VGMA, 609, s. 236, ; ayrıca aynı şahsın 1756 tarihli vakfiyesi, VGMA, 609, s. 237 ve aynı vakfiye SVBMA, 2, s. 69.

99- HD. 1122, s.2.

100- Kelime olarak koyun anlamına gelen Ganem isminin aynı zamanda Hacı Abdurrahman Zaviye evkafından bir köyün de ismidir. Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s. 8; Tokmak, Yahya Bey ve Billur mahalleleri arasında kurulan bu mahallenin Ganem köyünden gelenler tarafından kurulma ihtimali kuvvetlidir. Zira, Osmanlı genelinde boy, aşiret ve köy halkının şehirlerin iskanında rolü büyük olmuştur. Ayrıca Ankara'nın mahallelerinden birinin ismi de Ganem'dir. Bkz. Musa Çadırcı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu üzerinde Bir Araştırma", OA. I, İstanbul 1980, s.109-132.

101- Bkz. Tablo I.

102- El-Hac Ahmed Ağa ibn Molla Ali Efendi Vakfiyesi, VGMA, 581-2, s.286, 1018(1609); El-Hac Ahmed Ağa ibn Molla Ali Efendi ve Hürşide b.ti El-Hac Ahmed Ağa Vakfiyesi, VGMA, 581-2, s.287, 1029(1619).

camii bulunmaktadır(103). Yine aynı şekilde, kurucusunu tespit edemediğimiz, fakat, kuruluş tarihi olarak 1500-1501 tarihini tespit ettiğimiz Billur Mahallesi Mesciti'nin de, içinde bulunduğu mahalle ile birlikte günümüze kadar ulaşabildiği görülmektedir. Ancak mescidin, son asırda yeniden inşa edilmiş yeni bir bina olduğunu belirtmeliyiz(104).

İlk defa 1519-1520 tahririnde geçen Himmet Sofu Mesciti Mahallesi'nin, o dönem Sivas Şehri'nin iskân bölgesinin biraz dışında, Abdolvahab Gazi ve Mısmıl ırmak tarafında teşekkül ettiği anlaşıyor(105). Mescidin isminden hareketle, kurucusunun ehl-i tarîk ve tasavvufî alakalı birisi olduğu neticesine varılabilir. Ayrıca 1514 tarihli Kerim Çavuş Vakfiyesi'nde, şahitler arasında "Sofu Himmet" adında birisi bulunmaktadır ki, biz, bahsini ettiğimiz bu iki ismin aynı kişiyi temsil ettiğini ve dolayısıyla sözkonusu mescidin bu tarihlerde tesis edildiğini düşünüyoruz. Mahalle, ırmak boyunda bulunduğu için, Cumhuriyet devrinde Mısmıl Irmak Mahallesi adını alırken, mescit(1743'lerden itibaren cami), yeni binası ile ismini ve varlığını halen devam ettirmektedir(106).

103- Ganem mahallesi El-Hac Ahmed Ağa camii hakkında 1693 tarinden başlamak üzere 1912 tarihine kadar, çoğunlukla hurufat defterlerinde olmak üzere Maliyeden Müdevver ve Vakıf Muhasebe Defterlerinde 30'u aşkın kayıt bulunmuştur. MM. 3687, s. 16-17; HD. 1125, s.11; HD 1129, s. 2; HD 1078, s.52; HD 1117, s. 49; HD. 1122, s. 27; HD. 1086, s.35; HD. 1129, s.2; HD. 567, s.28; HD. 1119, s.47;HD. 1158, s.140 örnek olarak verilebilir.

104- Kuruluşundan itibaren önemli bir müslim nüfusu barındıran mahalle, 1827 ve 1831 tarihlerinde müslim ve gayr-ı müslim nüfusun ortak olarak yaşadığı mahalle olmuştur. Bkz. Tablo I. Mevki itibariyle şehrin güneyinde tabii bir tepe üzerinde kurulmuştur. Bkz. Plan II; Pulur ya da Billur olarak geçen bu mahalle ismine Kozan sancağında bir gayr-ı müslim mahalle isminde de rastlanılmıştır. Bkz. Yılmaz Kurt, "Sis (Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi I", OTAM I, Ankara 1990, s. 271-298.

105- Bkz. Tablo I ve Plan III.

106- 1989 Sivas Müftülük kaydı.

1519-1520 tahririnde de 6 gayr-ı müslim mahallesi kaydedilmiştir. Ancak burada, 1454-1455'te "Keşiş" adıyla anılan 3 mahallenin Kepenek, Kaleardı ve Köhnecivan olarak değiştiği görülmektedir(107). Ayrıca, bunlardan Kaleardı Mahallesi'ne, yukarıda adı geçen Kerim Çavuş tarafından 1514 tarihinde bir mescit ve vakıf yapıldığını da biliyoruz(108). Kerim Çavuş Mesciti(sonradan cami), 18. asrın sonlarında yaptırılan yeni binasıyla halen varlığını sürdürmektedir(109).

Fatih döneminde 567 hane olan Sivas şehir nüfusu, hızlı bir artış kaydederek, Kanuni döneminde yapılan 1519-1520 tarihli ilk tahrirde 1327 haneye ulaşmıştır(110). Bu dönemde, gayr-ı müslim nüfusun daha çok arttığı anlaşılmaktadır.

Sivas mahalleleri ve nüfusuyla alakalı 1528 tarihli defterde, hane miktarındaki azalmaya karşılık, mahalle sayısında ve isimlerinde herhangi bir farklılık görülmemiştir(111).

Sivas şehri topoğrafik tarihi için, 1528-1553 dönemi önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Dönemin başlangı-

107- Mahallelerin yerleri hususunda Bkz. Plan III, nüfusları hakkında Bkz. Tablo I, Kepenek mahallesi günümüzde hala aynı isimle anılan sokak çevresinde olmalıdır. Fakat 1574 tarihli son tahrirle beraber Kepenek mahalle ismi tamamen ortadan kalkmış ve yerine Baldır Bazarı, Uryan-ı Müslim ve Uryan-ı Zimmi isminde yeni mahalleler aynı bölgede yer almıştır. Bkz. Tablo I. Cumhuriyet döneminde ise, bu üç mahalle ismini Murdar Irmağının buradan geçmesi nedeniyle Sularbaşı olarak değiştirilip ve günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Köhne Civan mahallesi ise, şehir çarşılarının bir kısmını içine alan, Sarı Şeyh, Hoca İmam, Hoca Ulu Beğ arasında ve bir bakıma Mahkeme Çarşısının güney-doğu bölgesi olarak tarif edilebilir. İlk geçtiği 1519 tarihinden itibaren önceleri Civan olarak geçmekteyse de 18.yy. ikinci yarısından sonra Köhne Civan olarak yer almış ve Cumhuriyet döneminde Paşa Bey mahallesi ile birleşmiştir.

108- Vakfiye için Bkz. dipnot 57.

109- Üzerindeki kitabe 1787 tarihli olarak görülmektedir.

110- Bkz. Tablo I; ayrıca bu dönemde karyelerden gayr-ı müslim nüfusun şehirlere göçü söz konusudur.

111- Bkz. Tablo I; bazı araştırmacılar bu defteri 1520 olarak belirtmektedir.

cında 20 mahalle olan şehir, dönemin sonunda, coğrafi yerleşim açısından belirtilen üçgenin(Kale-i Atik-Hükümet Konağı, Palas, Kayseri Kapısı) dışına çıkarak yeni bölgelerde, mescit ve zaviyeler çevresinde sistemli bir iskân faaliyeti neticesinde 32 mahalleye(2 cemaat ve kale müstahfızları hariç) ulaşmıştır(112). Yeni kurulan 11 mahalleden biri hariç diğerlerinin tamamı mescitlerin çevresinde teşekkül etmiştir.

Bunlardan Mescit-i Mahalle-i Abdülkerim, şehrin güneyinde, Gök Medrese, Yahya Bey ve Karagedük arasında yer almıştır(113). Yine aynı bölgede kurulan Mahalle-i Mescit-i Yahya Bey ismiyle anılan mahallenin kuzeyinde Paşa Bey, doğusunda Tokmak ve Ganem mahalleleri ile güneyinde Abdülkerim Mahallesi bulunmaktadır(114). Yine bu bölgede Karagedük Mahallesi'ne tâbi olarak kurulan Mescit-i Şems yer alır. Şems Mesciti Mahallesi, Hoca Ali Çavuş(1574'te Emir Ali nâm-ı diğer Ferraş) Mahallesi ile sınır komşusu olup, 17. asrın sonlarında " Şems maa Ferraş", 1700'lü yıllardan itibaren ise " Şems Ferraş" Mahallesi adını alarak bu mahalle ile birleşmiştir. Bir sonraki tahrir kaydında Abdülkerim ve Karagedük mahalleleri ayrı ayrı yazıldıkları gibi, Şems Mescidi Mahallesi de Karagedük Mahallesi tâbiliğinden ayrılarak yeni bir mahalle hüviyetine kavuşmuştur.

1514 tarihli Kerim Çavuş Ailesi vakfiyesinden anlaşılacağına göre, Kaleardı ve Hoca Ali Çavuş mahallelerinde birer mescit inşa olunmuştur. Bu mescitlerden ilki 60 yıl, diğeri 40 yıl sonra yeni mahallelerin kurulmasına sebep olmuş görünmektedir. Ancak , Kaleardı Mahallesi'nde kurulan mescit etrafında teşekkül ettiği anlaşılan yeni mahallenin(Kerim Çavuş Mahallesi) bir defa olmak üzere sadece

112- Bkz. Tablo I.

113- Bkz. Tablo I; Plan III-V.

114- Bkz. Tablo I; Plan IV-V.

1574 tahririnde geçtiğini belirtmeliyiz. Hoca Ali Çavuş Mahallesi'nde tesis edilen mescit çevresinde oluşan ve Cumhuriyet dönemine kadar bu isimle anılan Abdulkerim Mahallesi ise, günümüzde Yahya Bey Mahallesi sınırlarına dahil edilmiş bulunmaktadır. Bu mahallenin iskânında, vakfiyede belirtilen mescit, mektep ve kiracı evlerinin önemli rol oynadığı anlaşılıyor. Ayrıca, 1835'li yıllardan önceki tarihlerden itibaren vakıf arazisi üzerine mülk evlerin yapılmasına izin verilmek suretiyle iskânın teşvik edildiği görülmektedir(115).

Yukarıda Abdulkerim Mahallesi ile birleştiği belirtilen Yahya Bey Mahallesi'ne adını veren Yahya Bey Mesciti ve bu mescitin kurucusu hakkında herhangi bir malumâtımız bulunmuyor. Ancak, 1713 tarihinden itibaren çok sayıda muhtelif vesikaya ulaşılabilmektedir. Söz konusu mescite, H.1134(1721-1722) tarihinde El-Hac Osman b. Abdi tarafından bazı vakıflar yapılması neticesinde, kaynaklarda bazen " El-Hac Osman Mesciti" isminin verildiği de görülmektedir(116). 1728'de minber konulan mescitin bu tarihten itibaren cami haline geldiği anlaşılmaktadır(117).

1553-1554 tarihli tahrir defterinden yeni kurulduğu anlaşılan mahallelerden bir diğeri de, Mescit-i Veled Bey olup, bulunduğu mevki için " der kurb-ı Paşa Hamamı" kaydı geçmektedir. Kale-i Cedid(Toprak Kale)in Ulu Cami'ye bakan yönünde ve Hasan Paşa Hamamı(günümüzde Eski Hamam) çevresinde teşekkül eden(118) mahalleye ismini veren mescitin kurucusu hakkında, 1576 tarihli Evkâf-ı Rûm'da kayıtlı bazı bilgiler işimize yarayabilir. Söz konusu defterde kayıtlı " Vakf-ı Mezar-ı Veled Bey b. Emrullah" ve ardından " der

115- VMD, s. 168.

116- HD. 1118, s.67.

117- HD. 549, s.65.

118- Bkz. Plan I,IV; Hasan Paşa Hamamı hakkında Bkz. Hasan Paşa Hamamı Vakfiyesi, 972(1565), VGMA, 1966,s.154; SVBMA, 2, s. 12-16.

nezd-i Hamam-ı Hasan Paşa ve çeşme-i der hâne-i Veled Bey" şeklindeki bilgiler, kurucu vâkıfın ve babasının ismini, sözkonusu hamamın Hasan Paşa'ya âit olduğunu ve ayrıca, aynı yerde Veled Bey'e âit bir çeşme ve evin bulunduğunu haber vermektedir(119).

Veled Bey Mesciti'nin, 1762 tarihinde hala ayakta ve kullanılır vaziyette olduğunu biliyoruz(120). Fakat, o tarihten sonra, mescitle alakalı herhangi bir belge ve bilgiye tesadüf edilmemiştir. Yukarıda bahis konusu edilen Hasan Paşa Hamamı, büyük oranda harap bir halde bulunmaktadır. Veled Bey Mahallesi ise, Cumhuriyet devrine kadar varlığını ve ismini muhafaza etmiş, son dönemde Cami-i Kebir Mahallesi ile birleşerek Uluanak Mahallesi adı altında şehir coğrafyasındaki yerini almıştır(121).

Daha önce, bir gayr-ı müslim mahallesi olarak zikrettiğimiz Kepenek Mahallesi'nin kuzey tarafında yeni bir mescit ve zaviye tesisi ile Mescit-i Ahmed Subaşı, diğer ismiyle Ali Üryan Mahallesi kurulmuştur(122). 1574 tarihinde de aynı isimle anılan mahalle, 1700 tarihinden sonra Üryan-ı Müslim olarak kaydedilmeye başlanmıştır(123). İlk kaydedildiği 1553-1554 tahririnde tamamen müslim hanelere sahip olarak gözüken mahallenin, 1574 tahririnden itibaren gayr-ı müslimlerin yoğun olarak yaşadığı bir yer haline geldiği ve 1827 ve 1831 sayımlarında da bu özelliğini muhafaza

119- Defter-i Evkaf-ı Rum, s. 17; ayrıca 931(1524) tarihli Lala Sinan Paşa Vakfiyesi şahidler kısmında "Veled Beğ b. Emrullah Çelebi" ismiyle kayıtlıdır. 1576 tarihinde Vakf-ı Mezar-ı Veled Beğ b. Emrullah ifadesiyle geçmesi bu tarihten önce vefat eden Veled Beğ'in 1524'te yaşadığını göstermektedir. Bkz. "Lala Sinan Paşa'nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi", VD X (1976), terc. R.Şeşen, s.338-343.

120- HD. 1117, s.47.

121- Bkz. Tablo I; Veled Beğ mahallesinin kuruluş dönemi ve sonrasında nüfusu tamamen müslümanlardan oluşmuştur. İlk kurulduğu tarihte 7 hâne olan mahalle en son olarak 19 hâne olarak yer almıştır. Bkz. Tablo I.

122- Bkz. Tablo I; aynı zamanda mescidin ismiyle anılan Ali Üryan Zaviyesi de vardır. Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s. 10.

123- Bkz. Tablo I; Plan VI.

ettiği anlaşılmaktadır(124).

Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan değişikliklerle, Murdar Irmak'ın yakınında olması sebebiyle Sularbaşı Mahallesi adını alan ve günümüzde de bu isimle anılan mahalleye ismini veren mescit ve zaviyenin kurucuları ve ne zaman teşekkül ettikleri hakkında herhangi bir malumatımız bulunmuyor(125).

Yeni kurulan mescit ve mahallelerin daha çok Abdulvahab Gazi, Kale-i Atîk ve Palas Kapusu arasındaki bölgede yoğunlaştığı görülmektedir(126). Şahkulu Mesciti tâbi-i Mahalle-i Palas adıyla, kurulduğu mevki de belirtilen mahalleye ismini veren mescitin, muhtemelen 1528-1553-54 tarihleri arasında kurulduğunu ve kurucusunun Şahkulu Çelebi olduğunu, 1576 tarihli evkâf defterinden öğreniyoruz(127). 18. asrın başlarında (1705-1715) Kırçuk ismiyle, aynı sahada yeni bir mahallenin teşekkül ettiğini görüyoruz. Bu bilgidен hareketle, bahis konusu mescit ve mahallenin bu tarihlerden evvel tamamen ortadan kalktığı neticesine varıyoruz ki, zaten o dönemi ihtiva eden kaynaklarda Şahkulu mesciti ve mahallesinin kaydı da geçmemektedir(128).

Gayr-ı müslim nüfusun iskân bölgesinden uzak ve tamamen müslim hanelerden oluşan, Hamırkesen, Mescit-i Hacı Zahid, Mescit-i Mevlânâ Mehmed, Mescit-i Musa ve yeni kuruluşunu ismiyle ifade eden Mahalle-i Cedid mahalleleri, şehrin kuzey-doğu yönünde Sofu Himmet Mesciti Mahallesi ile Abdul-

124- Bkz. Tablo I.

125- Mescid-i Ahmed Subaşı mahallesinin bilinen ilk nüfusu 55 iken 1574 tarihli mufassal defterde müslim ve gayr-ı müslim olmak üzere 117 hâneye çıkmıştır. Müslim hânenin 34 sayısına düşmesi mahallenin yanına Baba Üryan ismiyle yeni bir müslim mahallenin kurulmasıyla izah edilebilir. 1827 ve 1831 tarihlerinde ise müslim nüfus aynı kalmakla beraber gayr-ı müslim hânelerinde bir azalma görülmüştür. Bkz. Tablo I; SSS 15, s.194-195; SSS 16, s.180.

126- Bkz. Plan I-V.

127- Defter-i Evkaf-ı Rum , s. 13.

128- HD. 1121, s.14; 1086, s.47; HD. 567, s.25.

vahab Gazi arasında birbirine yakın olarak teşekkül etmişlerdir(129). Mescit-i Musa ile Mahalle-i Cedid'in, Abdulvahab Gazi yakınında kurulduğu, " der kurb-ı Abdulvahab Gazi" ibaresiyle açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bahsi geçen mescitlerin, genel olarak 16. asrın ilk yarısı ortalarından sonraki dönemde kuruldukları ifade edilebilirse de, bunların tek tek ne zaman kurulduklarını kesin olarak tespit edemiyoruz. Fakat, kurucularının isim ve lâkaplarıyla anıldıklarını söyleyebiliyoruz.

Hamırkesen Mahallesi, yeni kurulan mahalleler arasında farklı bir özelliğe sahip görünüyor. 1553-1554 tahrir kaydında 39 hane ile tamamen müslim nüfusa sahip iken, 1574 tarihli tahrir defterinde, bu mahalleye " gebrân-ı Mahalle-i Hamırkesen" adıyla yeni bir mahallenin teşekkül ettiği görülmektedir. Fakat, 19. yüzyılda yapılan 1827 ve 1831 nüfus sayımlarında, yeniden müslim mahallesi haline dönüştüğü müşahede olunmaktadır(130). Sınırları dahilinde çok sayıda mescitin bina olunması, Hamırkesen Mahallesi'nin diğer bir özelliğidir. 1576 tarihli Evkâf Defteri'nde kayıtlı Mescit-i Mehar'ın (?), Hamırkesen Mahallesi'nde olduğunu biliyoruz. Ayrıca 1716 tarihli vakfiyesinden, Yakub Beşezâde El-Hac Mahmud Ağa'nın, Hamırkesen Mahallesi'ne bir mescit yaptırdığı da bilgimiz dahilindedir(131). Sırasıyla 1726 ve 1820 tarihlerinde varlığını tespit ettiğimiz Hacı Veli Mesciti ve Seyyid Ömer Camii de bu mahallede bulunmaktadır(132). 1576 Evkâf Defteri'nde geçen Mehar Mesciti'ne, daha sonraki tarihlerde tesadüf edilmemesinden hareketle, yukarıda, Hamırkesen Mahallesi'nde bulunduğu belirtilen mescitlerden birisinin, bu mescitin yıkılması veya harap olması üzerine

129- Bkz. Plan V.

130- SSS 15, s.194-195; SSS 16, s.180.

131- Yakub Beşezâde, El-Hac Mahmud Ağa b. Yakub Beşe Vakfiyesi, 1128(1716), VGMA, 2141, s. 175.

132- HD. 1091, s.23; HD. 546, s.9.

yerine inşâ olunduğu sonucuna varılabilir. Hamırkesen Mahallesi, Cumhuriyet dönemi başlarından itibaren Ferhatbostanı Mahallesi sınırları içine dahil edilmiştir.

Yine aynı bölgede kurulan Hacı Zahid Mahallesi'ne ismini veren mescitin kurucusu hakkında, isminden başka malumatımız bulunmamakla beraber, mescit ve görevlileri hususunda bilhassa 1709 ilâ 1858 tarihleri arasında muhtelif kayıtlar görülmüştür. 1727 tarihinden itibaren câmi olarak kaynaklarda yer alan mescit, günümüzde yeni binasıyla faaliyetini sürdürmektedir(133).

1553-1574 tarihleri arasında büyük oranda nüfus artışına sahne olan ve bünyesinde kayıtlı " 29 Dervişân" ile diğer mahallelerden farklı bir özelliğe sahip olan Hacı Zahid Mahallesi, Cumhuriyet devrinde, komşu olduğu Yiğitler Mahallesi sınırlarına dahil edilmiştir(134).

Kurulduğu ilk yüzyıl içinde Mescit-i Mevlânâ Mehmed Mahallesi olarak geçen ve 1700'lerden sonra ise, Hacı Mehmed Mahallesi adını alan, günümüzde Mısımlı Irmak Mahallesi, 1553'lü yıllarda şehrin kuzey-doğu yönünde bir kenar mahallesi olma özelliğine sahipti ve bu özelliğini 19. asrın başlarına kadar korumuştur(135). Aynı bölgede kurulan diğer 3 mahallenin de (Hacı Zahid, Hacı Veli, Hacı Mahmud) "Hacı" ismiyle anılması, sebebini bilemediğimiz enteresan bir mahiyet arz etmektedir.

Günümüze kadar ismi gelen Hacı Mehmed Mesciti'nin

133- HD. 1118, s. 60; HD. 1128, s. 16; HD. 1088, s.49; HD. 1122, s.23; HD. 1117,

s.47; HD. 1129, s.15; HD. 547, s.1; HD. 1087, s.40; HD. 549, s.8.

134- Bkz. Tablo I; E.Çelebi'nin de önemli mahalleler içinde saydığı Hacı Zahid mahallesi oldukça fazla olan nüfusunu çevresinde yeni mahallelerin kurulması nedeniyle kaybetmiştir.

135- Nüfus itibariyle ise, müslim mahallesi olarak geçen ve 1574 tarihindeki nüfus miktarı hariç aynı seviyede kalmıştır. Bkz. Tablo I; Plan VII.

yanısıra aynı mahallede 1706 yıllarında Yakub Efendi adıyla yeni bir mescitin yapıldığını kaynaklardan öğreniyoruz(136). 1775 tarihinden itibaren cami haline dönüştürülen Yakuboğlu (Efendi) Camii'ne son olarak 1829'da tesadüf ediyoruz(137). Hacı Mehmed Camii'nin ise, 1887 tarihine kadar görevlileri hakkında malumatımız bulunmaktadır(138).

Abdulvahab Gazi yakınında bulunan Mescit-i Musa Mahallesi, Mısmıl Irmak kıyısında teşekkül etmiştir. 1574 tahririnde de aynı isimle anılmasına rağmen, bu tarihlerden sonra Kılağuz ismini aldığı¹³⁹ sanıyoruz. Günümüzde bu isimle anılan mahalle ve caminin tespit edebildiğimiz kadarıyla 1706'lardan beri bu özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır(140).

1553-1554 tahririnde kayıtlı yeni mahallelerden birisi de Mescit-i Hoca Karaca'dır. Bu mahalle, şehrin merkezinde Hoca Ulu Bey, Köhnecivan, Paşa Bey ve Tokmak mahalleleri arasında bulunuyordu(141). Gök Medrese Vakfiyesi'nde geçen Karaca Mahallesi ile bu mahalle arasında herhangi bir münasebet olup olmadığı hakkında, daha önceki tahrirlerde böyle bir mahalle isminin geçmemesi sebebiyle kesin bir şey söyleyemiyoruz. En son kaydedildiği 1574 tahririnden sonraki vesikalarda sözkonusu mahalle ismine tesadüf edilmeyişi, mahallenin zamanla ortadan kalktığını göstermektedir. Bu bakımdan, aynı bölgede bulunan ve 1574 tahririnden sonra kaydı geçmeyen Ulu Bey Mahallesi gibi Hoca Karaca Mahallesi'nin de, şehir çarşılarının genişlemesi neticesinde ortadan kalkmış olduğunu ve mahalle sakinlerinin başka yerlere taşındıklarını sanıyoruz(142).

136- HD. 1121, s. 13; 1129, s.2; HD. 550, s.51.

137- HD. 1119, s.48; ED. 218, no:1780.

138- HD. 1121, s.13.

139- HD. 1121, s.14.

140- HD. 549, s.65; HD. 1119, s.47; HD. 1129, s.15; ED. 220, 3891.

141- Bkz. Tablo I; Plan IV.

142- 1553 yılın da 45 ve 1574'te ise 60 hâne olan mahallenin daha sonraki tarihlerde geçmemesi dikkat çekmektedir. Bkz. Tablo I; S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e., s.31-71.

1524 tarihli Lala Sinan Paşa vakfiyesinde, " Mescit El-Bazar" adıyla bir mescit kaydı bulunmaktadır(143). İşte bu mescit etrafında teşekkül ettiğini sandığımız yeni bir mahalle başlangıcına 1553-1554 tahririnde " Cemaat-i Mescit-i Bazar" ifedesinde rastlıyoruz. Şehirde yerleşen bir topluluğun, cemaat ya da mahalle olarak adlandırılmasında ne gibi kıstasların uygulandığını bilemiyoruz. Bu ayırımında, hane miktarının belirleyici bir rol oynadığı belki düşünülebilir. Ancak, 1520 tahririnde 5 hanelik Yenice Mescit, 1553-1554 tahririnde 7 hanelik Veled Bey, 1831 sayımında 5 hanelik (3'ü müslim, 2'si g.müslim) Kurt Mesciti vb. mahallelerin kaydedilmesi, bu fikri pek tasvip eder gözüküyor. Bu arada, tahrirlerde kaydedilmemekle beraber, mahallelerde meskûn, berât ehli(askerî) hânelerin de bulunabileceği gözden uzak tutulmamalıdır(144).

Bazar Mahallesi gibi, büyük bir gayr-ı müslim mahallesine bir mescit bina olunarak, etrafına müslim hanelerin yerleştirilmesi, ince bir islâmlaştırma politikasının eseri olabilir(145). Ancak, Bazar Mesciti'ne daha sonraki tarihlerde tesadüf edilmeyişi ve 1831 nüfus sayımında, sözkonusu mahallenin 178 zimmi haneye karşılık sadece 2 müslim haneye sahip olması, ya böyle bir politikanın uygulanmadığını ya da başarısızlığa uğranıldığını gösterebilir. Bazar Mahallesi, Osmanlı tarihi boyunca, gayr-ı müslim mahallesi olma özelliğini koruyan mahallelerin başında gelmektedir.

143- Sinan Paşa Vakfiyesi, VD. X(1976).

144- Nüfus sayımlarında ehl-i berat, dul avrat ve kiracı zimmiler hariç tutulmaktadır. Bkz. SSS 15, s.194-195 ve SSS 16, s.180.

145- Ebu Suud'un fetvalarında bu hususla ilgili kayıtlara rastlıyoruz. Eğer bir mescidin etrafında müslüman ahali bulunmayıp, etrafında gayr-ı müslimler bulursa, cami etrafındaki evler ücretleri verilme suretiyle satın alınır. Bazar mahallesindeki islamlaşmada böyle bir usul kullanılmış olsa gerekir. Bkz. Sadık Albayrak, Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi, Tarihsiz, s.233.

1553-1554 tahririnde kaydedildiğine göre, kalede (Ahmedek-Kale-i Atîk) 48 kale müstahfızı ve 5 kişilik cemaat-i sipahsan bulunuyordu(146).

1528-1553 döneminde dikkatimizi çeken husus, Sivas'ta müslim mahallelerin ve dolayısıyla müslüman nüfusun büyük bir artış göstermesidir. Aynı şekilde, mahalle sayıları sabit kalmakla beraber, gayr-ı müslim nüfusun da önemli ölçüde arttığı müşahade olunmaktadır(147).

Sivas'ın mescit ve mahalleleri ve dolayısıyla iskânı hususunda, 1574 tarihli mufassal tahrir defteri ve bunu tamamlayan aynı tarihli evkâf defteri, tahrir döneminin son örneklerini oluşturmaktadırlar. Defterler incelendiğinde edinilen ilk intibâ, şehrin imâr ve iskânında, 1553-54 öncesinde başlayan hızlı gelişmenin, geçen 20 yıl içinde artarak devam etmiş olmasıdır. 16. asrın ikinci yarısında bütün Eyâlet-i Rûm'da ve imparatorluğun bilhassa Anadolu yakasındaki şehirlerde(148) meydana gelen benzer gelişmeler neticesinde, Sivas'taki mahalle sayısının 40'a ulaştığı ve şehir nüfusunun yaklaşık 1000 hane arttığı görülmüştür.

Önceki tahrirlerde ayrı ayrı mahalleler başlığı altında yazılan müslim ve gayr-ı müslim hanelerin, 1574 tahririnde karışık olarak kaydedilmesi, şehirde uygulandığını sandığımız iskân ve islâmlaşmayı teşvik siyasetinin yeni bir safha-

146- E.Çelebi'de 300 ev bulunduğu belirtilen Kale-i Atik'de ilk defa mahalle olarak geçtiği 1827 tarihinde 32 hâne ve 1831 tarihinde de aynı hâneye sahiptir. Bkz. E.Çelebi, a.g.e., s.195-199; SSS 15, s.194-195 ve SSS 16, s.180.

147- Tarihin her döneminde köyden şehire göç olagelmıştır. Olağan üstü dönemlerde bu daha da artmaktadır. Sivas ve çevresi için ise, Celali isyanları sırasında kırsal yörede güvenliğin kalmaması, şehir merkezine göçü artırmış olmalıdır. Bkz. S.Faroqhi, "Çorum", s.84; aynı dönemlerde kırsal yöreden şehir merkezine Harput ve Mardin'de de rastlıyoruz. Bkz. M.A. Ünal, a.g.e., s.56-66; N.Göyünç, Mardin, s.103.

148- Diğer şehirlerdeki artışlar için Bkz. S.Faroqhi, "Çorum", s.81-115; Ronald C.Jennings, "Urban Population in Anatolia in The Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", IJMES, VII (1976), s.21-57; F.M.Emecen, Manisa, s.55.

sını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. 16. asrın ikinci yarısı ortalarında başlayan bu uygulamanın, Osmanlı dönemi sonuna kadar devam ettiğini, 18. ve 19. asırlarda düzenlenen arşiv vesikalarından öğreniyoruz(149).

1514 tarihinde Kerim Çavuş ailesi tarafından, tamamen gayr-ı müslim nüfusun meskûn olduğu Kaleardı Mahallesi'ne yaptırılan mescit, 1574'te bir mahalle olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Toprak Kale(Kale-i Cedid)'nin güneyinde Şeyh Çoban ve Kaleardı mahalleleri arasında yer alan Kerim Çavuş Mahallesi, yeni bir nüfus yerleşiminden çok, Şeyh Çoban Mahallesi'nden bölünmek suretiyle teşekkül etmiş olsa gerektir. Zira, 1553-1554 tahririnde 80 hane olan Şeyh Çoban Mahallesi, 1574'te 36 haneye düşmüştür. Daha sonraki yıllarda mahalle olarak geçmeyen Kerim Çavuş Mesciti, Kaleardı Mahallesi sınırları dahilinde kalmıştır. Mescit olarak ise, 1200 H.(1785-1786) yılında yaptırılan yeni binasıyla halen faaliyetini sürdürmektedir(150).

Bu dönemde ilk defa ismi geçen mahallelerden bir başkası da zaviyeler bölümünde daha ayrıntılı olarak açıklanacak olan, Şeyh Erzurum Zaviyesi yakınında kurulan Mahalle-i Cedid'tir(151).

Şehrin kuzeyindeki Cancun Kapısı'ndan ismini alan yeni bir mahallenin, 1574 tahririnde kayıtlı olduğunu görüyoruz. Nüfusunun tamamını gayr-ı müslim hanelerin oluşturduğu Cancun Mahallesi'ne daha sonraki tarihlerde tesadüf olunmamaktadır. Bu mahallenin, Zara'ya bağlı Cancun Karyesi ahalilerinin iskânı neticesinde kurulduğunu ve sonraları başka bir isimle anılmaya başlandığını düşünüyoruz(152).

149- Bkz. Tablo I.

150- Bkz. Tablo I; Plan I.

151- Bkz. Tablo I; Plan V.

152- Cancun olarak geçen karye Zara merkez kazasına bağlıdır. Bkz. F.Başel, a.g.e., s.136; Türkiye Dahiliye Nezareti, Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, Ankara 1928, s.682.

Şehrin kuzey-doğusunda, Cancun Kapısı civarında yer alan ve kuruluş ve gelişmesi hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz Ali Baba Mesciti Mahallesi, ilk defa 1574 tahrir kaydında geçmektedir(153).

Yine bu dönemde yeni kurulduğu anlaşılan mahallelerden Baba Üryan Mahallesi, Kale-i Atik'in kuzeyinde, Murdar Irmak çevresinde teşekkül etmiştir. Bahis konusu mahallenin ismini aldığı, büyük bir ihtimalle bir derviş olduğunu sandığımız Babâ Üryan ve faaliyetleri hakkında herhangi bir malumatımız bulunmuyor. (154). 1700'lerden itibaren Üryan-ı Müslim olarak kaynaklarda yer alan mahalle, ilk kurulduğunda tamamen müslim nüfusa sahip iken, 1827 ve 1831 sayımlarında çoğunluğun gayr-ı müslimlerden oluştuğu görülmektedir(155). Bu değişimin sebebi olarak, bitişiğindeki Kepenek Mahallesi'nin(gayr-ı müslim mahallesi) 1574 sonrasında ismen ortadan kalkması ve Üryan-ı Zimmî, Üryan-ı Müslim ve Baldır Bazarı mahalleleri arasında paylaşılması, gösterilebilir. Cumhuriyet döneminde ise, bu üç mahalle, Murdar Irmak çevresinde olmaları hasebiyle Sularbaşı ismini almışlar ve günümüzde de aynı isimle anılmaktadırlar.

Bu dönemde kurulan ve bir defa kaynaklarda yer alan, fakat yerini tespit edemediğimiz Sirkeli Mesciti, 24 hanelik bir müslim mahallesi idi(156).

1574 tarihli tahrirde kayıtlı Firdevs Bey Mesciti Mahallesi de sadece bu dönemde geçmektedir. Mahallenin şehir coğrafyasındaki yerini ise, yine aynı tarihli Evkâf-ı Rûm'da geçen " Mescit-i Firdevs Bey der Mahalle-i Zaviye-i Akbaş" ifadesinden öğrenmekteyiz(157).

Şehir merkezinde, çarşıların ortasında yer alan ve bugünkü Paşa Camii'ni de içine alan Sarı Şeyh nâm-ı diğer

153- Bkz. Tablo I; Plan V.

154- Bkz. Plan V.

155- Bkz. Tablo I.

156- Bkz. Tablo I; TD 14 s.1-20.

157- Defter-i Evkaf-ı Rum, s.13.

Hoca Araste Mahallesi, 1574 tahririnde bulunmamasına karşın aynı tarihli Evkâf-ı Rûm'da kaydedilmiştir. Zaviyeler bölümünde geniş olarak açıklama yapılacak olan bu mahalle hakkında da önemli bilgiler mevcuttur.

Sivas şehir nüfusunda önemli bir artışın görüldüğü bu dönemde, 1291 müslim ve 2085 gayr-ı müslim haneye ulaşılmıştır(158). Bu dönem, Osmanlı hakimiyetinin Sivas'a damgasını vurmaya başladığı bir dönemdir. Zira, şehir için önemli sayılacak eserler bu dönemde yapılmış ve tüm müstemilâtıyla beraber kültürel, ekonomik ve sosyal açıdan şehrin imarı ve halkın gereksinimlerini karşılamıştır(159). Şehrin imar ve iskânını sağlayan önemli eserler bu tarihten sonra da devam edecektir.

Genelde Osmanlı şehirleri ve özelde Sivas şehri için, şehir, mahalle ve mescitler ile bilhassa kırsal yörenin ekonomik ve demografik durumu hakkında önemli bilgiler ihtiva eden tahrir defterleri, çoğunlukla 16. asır sonlarında kesilmeye başlar. Sivas şehri için de 1574 tarihi, toplu bilgiler açısından önemli görülen tahrir döneminin sonu olmuştur. Bu nedenle şehir hakkındaki bilgiler bu tarihlerden sonra azalmaya başlamıştır. 1600 tarihinden itibaren yüzyılın ilk yarısında Bayram Paşa'nın(Sadrazam) su vakfı, 1650'lerde Evliya Çelebi Seyahatnâmesi ve yüzyı-

158- Bu sayı ile tahrir döneminin en yüksek miktarına ulaşmıştır. Bkz. Tablo I; Osmanlı genelinde aynı artışlar söz konusudur. Ö.L.Barkan, R.Jennings, ve S.Faroqhi-L.Erder'in Anadolu ve Rume'li şehir nüfusları ve F.Braudel'in tüm Akdeniz havzası için tespitleri 16.yy. başı ile sonu arasında yüzde yüzü geçen artışların olduğunu gösterir. Bkz. Ö.L.Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", Türkiyat, X (1953), s.1-26; R.Jennings, a.g.e.; Leila Erder-S.Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", Middle Eastern Studies. (1979), s.322-345; Fernand Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, terc. M.A. Kılıçbay, C.I, İstanbul 1989, s.217.

159- 1553 sonrasında şehre Hasan Paşa Cami, Mahmud Paşa Cami, Ali Ağa Cami, BehramPaşa Han ve Hamamı, Hasan Paşa Hamamı, Mahmud Paşa Hamamları ve diğer akarları da 16. asır ikinci yarısında yapılmıştır. Bu sayede Sivas şehri bölge şehirleri içerisinde önemli bir gelişme kadetmiştir. Bkz.Faroqhi,Corum, s.84.

lın sonunda 1693 tarihli muhasebe kaydı, Sivas şehri mahalleleri ve diğer eserleri hakkında en teferruatlı bilgileri içerir(160). Ayrıca, 1550'den itibaren kurulan vakıflar da, bu bilgileri tamamlayıcı mahiyettedir(161).

1637 tarihinde İran üzerine yapılan safer sırasında Sadrazam Bayram Paşa, Amasya, Tokat ve Sivas üzerinden Bağdat'a gider. Yolculuk esnasında Amasya'da kışlayan Bayram Paşa, şehre yollar, çeşmeler, han, cami ve mevlevihâne yaptırmış ve söylendiğine göre 40.000 Kuruş harcanmıştır(162). Sivas'ta ise, daha önceden yapılmış olmakla beraber 40 sene mütecâviz harap bir halde bulunan su yollarını(Meraküm Yaylası'ndan getirilen su) ve çeşmeleri tamir ettirmiştir(163). 1637 tarihli bu kaynaktan, Sivas şehrinde iskân faaliyetlerinin hâlâ mescit ve mahalleler tesis edilmek suretiyle devam ettiği anlaşılmaktadır. Bahis konusu kaynakta toplam 11 mahalle ve 14 mescit ismi geçmektedir. Bunlardan Küçük Minare, Balak, Demircilerardı ve Meydan mahalleleri ilk defa tespit edilen mahalleler olup, Küçük Minare ve Demircilerardı, daha sonraki tarihlerde de mahalle olarak yer almışlardır(164).

Küçük Minare(Güçük Minare) Mahallesi, ismini, günümüzde halen ayakta bulunan, Eretna oğlu Şeyh Hasan'ın(165) oldukça büyük bir yapı olan kabrinden almıştır. 1347 tarihinden itibaren mevcut olan bina(kabir), 1637'ye kadar ma-

160- Bkz. SVBMA, 1, no:303; E.Çelebi, a.g.e., s.195-199; MM. 3687, 1105(1693), s.16-17.

161- Zira Sivas şehri için önemli vakıfların bu dönemde kuruldukları tespit edilmiştir.

162- A.H.Hüsameddin, Amasya Tarihi, IV, İstanbul 1928, s.79-80; Ayrıca Tokat'a da uğradığı bilinmektedir. Bkz.Halis Asarkaya [Cinlioğlu], Osmanlılar Zamanında Tokat, Birinci Kısım, Tokat 1941, s.94.

163- SVBMA, 1, no:303.

164- SVBMA, 1, no:303; Bkz. Tablo I.

165- İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", Belleten, XXXII (1968), s.161-189.

hale ismi olarak kaynaklarda yer almamıştır. Mahalle olarak iskânında, Şeyh Şemseddin âilesinin faaliyetleri önemli rol oynamıştır. Ayrıca, aynı bölgede, 1454-55'lerden itibaren Şeyh Hasan ismiyle bir zaviyenin faaliyette olduğu da görülmektedir ki, zaviyeler kısmında bilgiler verilecektir.

Evliya Çelebi de, 17. yüzyılın ortasında geçtiği Sivas şehri hakkında sıhhatli ve teferruatlı bilgiler veriyor. Evliya Çelebi, şehrin 40 mahalle olduğunu belirtmekle beraber, bunlardan Ulu Cami, Hacı Zahid, Palas, Billur, Şeyh Çoban ve Kaleardı gibi eski mahallelerin yanısıra ilk defa adı geçen Ağcabölge, Bâb-ı Kayseri, Örtülüpınar, Baldırbazarı, Oğlançavuş, Ağadeğirmeni(Akdeğirmen), Bezirci Tarlası (1700'den sonra Kösedere-i Müslim ve Kösedere-i Zimmi), Çarşu ve Meydan mahallelerinin isimlerini vermektedir. Ayrıca, Toprak Kale'de 200 ve Paşa Hisarı'nda(Kale-i Atik) 300 ev bulunduğunu zikretmektedir(166).

166- Yeni kurulan mahallelerden Örtülü Pınar ve Ağca Bölge, Toprak Kale'nin kuzey-doğu yönünde bugünkü İstasyon Caddesi çevresinde kurulan ve günümüzde Örtülü Pınar ismiyle anılan mahalledir. Bkz. Plan 6; Baldır Bazarı mahallesi de Kale-i Atik'in doğusunda daha öncesinde Kepenek ismiyle anılan mahalle ile Kale-i Atik Kapısı çevresinde kurulmuştur. Üryan-ı Müslim ve Üryan-i Zimmi ile birleşmek suretiyle Sularbaşı ismini almıştır. 1572 tarihli Mahmud Kethüda vakfiyesinde Ak nam-ı değirmen olarak geçen, E.Çelebi'de Ağa Değirmeni ve 1700 sonrasındaki belgelerdeki ise Akdeğirmen olarak yer alan mahalle günümüzde hala aynı isimle anılmaktadır. Bkz. Mahmud Kethüda Vakfiyesi, 1573 VGMA, 601, s.292; E.Çelebi, a.g.e., s.195-199; HD. 1123, s.27; HD. 1158, s.139; HD. 1119, s.47; 547, s.5; HD. 1117, s.50; 1118, s.65; F.Başel, a.g.e., s. 121; şehrin batısında sur kapısı olarak bilinen Kayseri Kapı ilk defa E.Çelebi'de mahalle olarak görülmüştür. Günümüze kadar gelebilen mahalle İstasyon, Toprak Kale ve Sigorta Hastahânesi arasındaki bölgede yer alır. Şekilde görüldüğü üzere surların içerisinde ve şehrin batısındaki son mahalledir. Osmanlı şehirlerinde sur kapı ve yolların gittiği şehirlerin ismini alması çok rastlanan bir gelenek olmuştur. Kayseri'de Sivas kapısı gibi. Bkz. H.Edhem, a.g.e., s.157. E.Çelebi'nin mahalle olarak belirttiği Çarşı ve Meydan ise diğer kaynakların hiç birinde mahalle olarak yer almamışlardır. Ancak, şehir halkı tarafından bilinen bir yer olmaları hasebiyle tanınmış mevkilerdir. Kanaatimize göre mahalle olarak kabul edilemezler. Buna rağmen Tokat ve Kütahya'da Meydan ismiyle mahalleler vardır. Bkz. H.T.Cinlioğlu, a.g.e., ikinci kısım, s.84; M.Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri", Türklük Araştırmaları Dergisi, 3, (İstanbul 1988), s.189-271.

Evliya Çelebi'de Oğlan Çavuş olarak zikredilen ve yeni bir bölgede iskân edildiği anlaşılan mahalle, ilk defa 1573 tarihli Ahmed Bey vakfiyesinde Bostan Çavuş Mevkii olarak geçmektedir. Ahmed Bey b. Abdüssamed tarafından mes-cit, mektep yaptırılan bu mevkiin, bazı evlerin de kurulma-sıyla yaklaşık 70 yıl sonra bir mahalle haline geldiği anlaşılmaktadır(167). Vâkıfın bir de değirmen vakfetmesi ve büyük bir ihtimalle babasının değirmenci olması sebebiy-le yaptırmış olduğu mescite Değirmencioğlu Mesciti denilmek-tedir(168). 1784 tarihinde cami olarak kaynaklarda yer alan mescitin 1852'lerden sonra hakkında bilgi tespit edileme-miştir(169). Ayrıca , aynı mahallede 1726 tarihinden iti-baren görülen El-Hac Osman Mesciti'ne en son 1890'lı yıl-larda tesadüf olunmaktadır(170). Cumhuriyet dönemine kadar gelen mahalle, 18. asır içinde kurulmuş olan sınır komşusu Bahtiyarbostanı Mahallesi'nin ismini almış ve günümüzde bu isimle anılmaktadır(171).

1574-1650 tarihleri arasında Sivas şehrinin, yeni mahalleler kurulmak suretiyle büyümesi devam etmiş, genelde şehrin kuzey ve kuzey-batı bölgesinde bulunan boş alanlarda yeni mahalleler teşekkül ettirilmiştir.

Evliya Çelebi'nin toplam olarak vermiş olduğu 40 mahal-le sayısı, son 1574 tahrir kaydıyla kıyaslandığında gerçeğe yakın olduğu anlaşılmaktadır. Fakat şehir nüfusu hakkında vermiş olduğu 6060 hane sayısı, kanaatimize göre oldukça fazla görünmektedir. Zira, 1574 tarihli son tahrir kaydın-da(ki, Osmanlı ve Sivas nüfusunun en fazla arttığı dönem-

167- Ahmed Beğ ibni Abdussamed Vakfiyesi, 1573; SVBMA, 2, s.185.

168- Vakfiyede aynı lakap yer almıştır.

169- HD. 1129, s.11; HD. 550, s.58.

170- HD. 1128, s.15; ED. 218, s.197.

171- Bkz. Tablo I; F.Başel, a.g.e., s.121.

dir), toplam 3376 olarak tespit edilen hane miktarı, 1827 ve 1831 tarihli nüfus sayımlarında bile, toplam 4000'e yakın hane ile, arada geçen zamana rağmen fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Ayrıca, 1605-1606 tarihlerinde Sivas'tan geçen Simeon'un verdiği 10-15 bin rakamı da çok fazla mübalagalıdır(172).

Sivas şehri mahalleleri ile bazı vakıf eserleri hakkında yeni bilgiler vermekte olan 1693 tarihli Sivas Eyâleti Evkaf Muhasebe Defteri, şehirdeki yeni iskân ve yerleşmelerin Evliya Çelebi'den sonra, 17. asrın sonlarında da devam ettiğini göstermektedir(173). Bu tarihte ilk defa geçen Küçük Bengiler Mahallesi ve mesciti, şehrin kuzeyinde, Murdar Irmak boyunda yer almaktadır(174). Mahalle mesciti, 1705 tarihinden sonra Hacı Hüseyin Cami olarak kaynaklarda geçmekte ve 1883 tarihine kadar hakkında muhtelif bilgiler verilmektedir(175).

Sivas şehri mescit ve mahalleleri hakkında 1693-1787 tarihleri arasındaki dönem için Hurufat Defterleri, 1787-1850 yılları arasında ise Şer'î Mahkeme Sicilleri temel kaynaklarımız durumundadır. Hurufat Defterleri'nin kaynaklık ettiği yaklaşık bir asra yakın bir zaman dilimi içinde 17 yeni mahalle ismine rastlıyoruz. Bunlardan bir kısmı, eski mahalle isimlerinin değişmesi suretiyle oluşmuş olmakla beraber, çoğunluğun, boş alanların iskânı neticesinde teşek-

172- H.D.Andreasyan, Simeon'un Seyahatnamesi, s.88.

173- BA. MM. 3687, 1105(1693), s.16-17.

174- Akdeğirmen mahallesi ile Üryan-ı Zimmi arasında ve daha çok Murdar Irmağın sol tarafında bulunan Küçük Bengiler mahallesi bu iki mahalle arasında paylaşılıp günümüzde Akdeğirmen ve Sularbaşı mahallesi içerisindedir.

175- HD. 1121, s.16; ED. 218, no:2020.

kül ettiği anlaşılmaktadır(176).

İlk defa 1693 tarihinde Kurt Mesciti olarak kaynaklarda tespit edilen(177) mescitin, 1729'lu yıllarda mahalle olarak geliştiğini görüyoruz(178). 1827'de minber vaz edilmek suretiyle cami haline gelen Kurt Mesciti, içinde bulunduğu mahalle ile birlikte, hane miktarının az olması sebebiyle bazen Ece Mahallesi sınırları dahilinde gösterilmiştir(179). 1827'de 7 ve 1831 tarihli nüfus sayımında 5 hane ile Sivas'ın en küçük mahallesi olma özelliğine sahip olan Kurt Mesciti Mahallesi'ne ismini veren mescite en son 1888 tarihli bir vesikada tesadüf ediyoruz(180).

İlk defa 1706'da kaynaklarda yer alan ve 19. yüzyıl içerisinde Sivas'ın en büyük mahallesi haline gelen Ece Mahallesi'nde(181) Hacı İbrahim Ağa ve Küçük Sipahioğlu mescitleri bulunuyordu. Bunlardan ilki 1706'da mescit ve 1742'de cami olarak kaydedilirken, ikincisi, 1801 yılından itibaren cami olarak kaynaklarda yer almıştır(182). Söz konusu camiler hakkında, 1906'lara kadar muhtelif bilgilere tesadüf olunmakla beraber, günümüzde, Ece Mahallesi'nde, Ece

176- Plan VI-VII'de görüldüğü üzere çoğunluğunun şehrin en dışında kurulan mahalleler olduğu dikkatimizi çekmektedir. Sırasıyla şehrin kuzey-batısında Ece, Kurt Mescidi, bugünkü Jandarma'nın arkasında Çavuş Başı, Murdar Irmak boyunda Kösedere-i Müslim ve Kösedere-i Zimmi yer alır. Yine şehrin kuzeyinde Ali Baba ile Akdeğirmen arasında Gökçe Bostan ve biraz içerisinde Sarı Şeyh'e doğru Bahtiyar Bostan mahalleleri vardır. Küçük Minare mahallesinin doğu ve kuzey-doğu yönünde, Ferhat Bostanı, Keçi Bula (Keçi Bulan), Hacı Veli Mısmıl Irmak boyuna doğru uzanan mahallelerdir. Irmağın Abdülvahab Gazi tarafında Kılağuz, Mescid-i Musa ile Mahalle-i Cedid'in yeni ismidir. Yine şehrin doğu yönünde Temürcüler Ardı ve Kırçuk mahallesi Palas'ın yerini almışlardı. Şehrin güneyinde yeni kurulan mahalleler ise, İmaret ve Kabalı mahalleleridir. Kabalı mahallesi Hafik yolu üzerinde olmasının yanı sıra Hafik'e bağlı bir köyün de ismidir. Muhtemelen bu köy halkından gelenler tarafından kurulmuştur.

177- HD. 1121, s.1.

178- HD. 1139, s.27.

179- HD. 1121, s.24 ve 1088, s.49.

180- Bkz. Tablo I; ED. 218, no:4241.

181- Ulu, Reis ve Ünder adlarını taşıyan mahalle ismine Manisa şehrinde 1531 tarihinde Attar Ece mahallesi ve mescidi şeklinde rastlanılmıştır. Bkz. F.Emecen, Manisa, s.48. 1827 ve 1831 yıllarında 265 ve 241 hâne ile en büyük mahallesi durumundadır. Bkz. Tablo I.

182- HD. 1121, s. 14; HD. 1122, s. 31; HD. 544, s.9.

Mahallesi Cami adıyla anılan bir cami bulunmaktadır ki, bu caminin, yukarıda bahsi geçen camilerden birisinin yerinde kurulu olduğunu sanıyoruz.

Şehrin dış mahallelerine sınır olma özelliğine sahip olan Murdar Irmak çevresinde bulunan Kösedere-i Müslim Mahallesi'nde 3 ayrı mescit bulunuyordu. Bunlar; Hacı Veli, Kadızâde ve Tuzcuoğlu mescitleridir ki, sırasıyla 1710, 1749 ve 1766 tarihli vesikalarda adları geçmektedir. Söz konusu mescitler hakkında, başka herhangi bir vesikaya tesadüf olunmamıştır. Ancak, 1906'da, bu mahallede, Kösedere-i Müslim Mahallesi Camii adıyla anılan caminin, adı geçen mescitlerden birisinin devamı olması mühtemeldir(183). Aynı ırmaktan ismini aldığı anlaşılan Kösedere-i Zimmî Mahallesi'nde (ki, sur kapılarından Şalpur-Tokat yahut daha sonraki belgelerde geçen isimle Kale Kapısı civarında bulunmaktadır) ise, 1 mescit ve ileride bahsedileceği üzere 1 de Mevlevihâne bulunmaktadır. Bu mahallede bulunan ve mahallenin adıyla anılan mescite, ilk olarak 1730'da ve son olarak 1865'li yıllarda tesadüf ediyoruz(184). Bahis konusu iki mahalle, Cumhuriyet'in başlarından itibaren Çayyurt Mahallesi ismini almıştır.

18. asrın başlarından itibaren, şehrin kuzeyindeki Şalpur Kapısı ile Cancun Kapısı arasında kalan bölgede kurulduğu anlaşılan Gökçebostan Mahallesi'nde, Bağcızâde Ömer Ağa tarafından yaptırılan mescitin faaliyette olduğunu 1713 tarihli vesikadan öğreniyoruz(185). Aynı bölgede bulunan ve yine 18. asır başlarında kurulduğu anlaşılan Bahtiyarbostanı Mahallesi'nde bulunan Korkmazoğlu Mesciti'ne, 1721 tarihinden itibaren tesadüf ediyoruz. 1730'da minber vaz

183- HD. 1118, s.61; HD. 1121, s.16; HD. 1117, s.49; HD. 1122, s.25; HD. 1088, s.52; HD. 1117, s.49; HD. 546, s.7; ED. 218, no:1527. Ayrıca mahalle nüfusları hakkında Bkz. Tablo I.

184- Muzaffer Erdoğan, "Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevihâneleri", GDAAD. 4-5(1976), s.15-46; HD. 1129, s.3; HD. 550, s.57.

185- HD. 1118, s.61; 1835'de hala mevcuttur. Bkz. VMD. s.1.

edilmek suretiyle cami haline gelen mescitin (186), Ferhat Bey tarafından yaptırıldığını ve bilâhare Kenanzâde Mehmed Aga'nın sözkonusu mesciti yeniden inşâ ettirdiğini biliyoruz. Ancak ilk ve ikinci inşâ tarihleri hakkında kesin bir tarih veremiyoruz(187). Bahtiyorbostanı Mahallesi ve câmi günümüze kadar gelebilmiş ve halen aynı isimle anılmaktadır.

1765'te kayıtlara geçen Abdulkadir b. Mustafa Camii, 18. asrın ikinci yarısında teşekkül ettiği anlaşılan Ferhatbostanı Mahallesi'nde bulunmaktadır(188). Bu mahallenin doğusunda, Hamurkesen Mahallesi ile Mısmıl Irmak arasında yer alan Keçibula Mahallesi'ne 1701 tarihinden itibaren tesadüf ediyoruz. Keçibula Mahallesi'nde bulunan Hacı Ebubekir Camii'nin, 1703-1881 tarihleri arasında faaliyette olduğunu biliyoruz(189). Birbirine sınır olan Ferhatbostanı, Hamurkesen ve Keçibula Mahalleleri, Cumhuriyet'in başlarından itibaren birleşerek, Ferhatbostanı adıyla günümüze kadar gelmişlerdir.

Ferhatbostanı Mahallesi'nin kuzey-doğu sınırında, 1703 tarihinden itibaren rastladığımız Hacı Veli Mahallesi'nde aynı tarihlerde 1 cami ve 2 mescitin varlığını tespit ediyoruz. Fertelli Köyü'nden gelip Hacı Veli Mahallesi'ne yerleşen Fertellizâde Hacı Mehmed ve karındaşları tarafından 1824'te yaptırılan Fertellizâde Camii(190) hakkında 1916'ya kadar kaynaklarda bilgi bulunmaktadır(191). Mahallede bulunan Hacı Halil ve Sipahizâde mescitlerinin de, 1733'te

186- HD. 1118, s.66; HD. 1088, s.45.

187- VMD. s.137.

188- HD. 1117, s. 48.

189- 1701 tarihinde ismine rastladığımız mahallenin ırmak kenarında olması nedeniyle sel sularından meydana gelen tahrip ve zararı mahalle halkının karşılaması halinde bazı vergilerden muaf olacakları hakkında bilgilere sahibiz. Bkz. SSS,?.

190- Fertellizâde Saadetlü Esseyid Mehmed Ağa İbni Esseyid Mehmed Ağa İbni Osman Ağa ve biraderi Esseyid Süleyman Ağa b. Esseyid Abdurrahman Ağa b. El-Mezbur Osman Ağa Vakfiyesi, 1240 (1824), VGMA,580, s.275.

191- ED. 221, no:811.

minber vaz edilmek suretiyle cami haline getirildikleri, bilgimiz dahilindedir(192). Hacı Veli Mahallesi, Cumhuriyet devrinden önce birleştirildiği Hacı Zahit ismini, daha sonra ise Yiğitler Mahallesi ismini almıştır.

Şehrin doğu yönünde, dış mahallesi olarak, 16. asır başlarında, Palas Mahallesi çevresinde kurulan Şahkulu Mesciti Mahallesi'nin, 1705'lerden itibaren yeni bir isimle Kırçuk Mahallesi diye kaynaklarda yer aldığı görülür(193). 1574 tahririnde 8 müslim hane olan mahallenin, aradan geçen uzun süreye rağmen 1827 sayımında sadece 9 müslim ve 20 gayr-ı müslim haneye sahip gözükmeye paralel olarak, 1705'ten itibaren varlığını tespit ettiğimiz mahalle mescitinin, diğer mahalle mescitlerinin gösterdiği değişikliğe uğramadan 1881'de halâ mescit olarak gözükmeye dikkat çekicidir(194). Kırçuk Mahallesi, günümüzde, Demircilerardı ve Şayh Hüseyin mahalleleri ile birleşip, Demircilerardı Mahallesi adını almış durumdadır.

Hurufat Defterleri'nin kaynaklık ettiği yaklaşık bir asrı aşkın olan bu dönemde, Sivas şehrinin iskânı, mescitlerin inşâsı ve mahallelerin oluşumu, klasik dönemdeki hızıyla devam etmiştir. Bu dönemde tespit edilen 17 yeni mahalleden 11 tanesi, şehrin dış çevresini meydana getiren mahalleler olmuşlardır. Günümüzde dahi bu çerçeveye kısmen muhafaza edilmektedir. Yeni mahallelerin bir kısmının çevre köylerden gelenlerce kurulduğu anlaşılıyor. Bir kısmı da coğrafi özellik isimler taşıyor. Ancak, büyük çoğunluğun, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, yine mescit veya mescit bânilerinin isimleriyle adlandırıldığı müşahede olunmaktadır. Ayrıca, şehrin en kalabalık mahallelerinin bu dönemde kurulanlar arasında bulunması, bir bakıma şehir nüfus kesafetini merkezden dışa doğru kaymış olduğu fikrini vermektedir. Fakat, burada kenar mahallelerin iskân sahalarının

192- HD. 1088, s.51.

193- HD. 1121, s.14.

194- HD. 1121, s.13; ED. 218, no:412.

merkezdeki mahallelere göre oldukça fazla olduğu gerçeğine dikkat edilmelidir. Yeni mahallelerin teşekkül etmesiyle, 1574 tahririnde ve Evliya Çelebi Seyehatnâmesi'nde 40 toplam mahalle sayısının, kesin olmamakla beraber 50 ilâ 60 yükseldiğini söyleyebiliriz.

Ayrıca, bir defaya mahsus olmak üzere, Çukurpınar, Balak ve Hasan Paşa mahallelerinin isimleri kaydedilmiştir. Hasan Paşa Mahallesi, Sivas çarşılarının merkezi durumunda olan Meydan Mevkii'ndeki Hasan Paşa Camii'nden ismini almıştır(195).

Şer'î Mahkeme Sicilleri, çalışmamızın son dönemini oluşturan 1787-1850 yılları için, şehir hayatı ve mahalle listeleriyle alakalı toplu bilileri içermektedir. 55 mahalle ismi bulunan 1787 tarihli ilk vesikada yeni kurulan mahallelere rastlanılmaktadır. Evliya Çelebi'nin Sivas Camileri arasında zikrettiği Kilise Camii'nin, 1787'de Kilise Mahallesi haline geldiği anlaşılıyor. Ayrıca, Hacı Mahmud, Hamamardı ve Osman Paşa mahalleleri de, ilk defa bu tarihte kaydedilen mahallelerdendir(196). Şehirde bulunan mahalleler toplu bir şekilde 1788, 1790, 1827, 1828, 1831 ve 1839 tarihli sicil kayıtlarında verilmiştir. Sürekli artış gösteren mahalle sayısı, bu dönemde 59'a ulaşmıştır. Ayrıca, bu tarihte hane sayılarının da tespit edilebilmesi, nüfus artışına paralel olarak meydana gelen mahalle sayısındaki artışı görebilmemizimkân vermektedir. 1787-1827 döneminde 10 yeni mahalle ismine rastlanmaktadır(197).

Yeni kurulan mahalle isimlerinin, şehir için önemli bazı eserlerden kaynaklandığı dikkatleri çekmektedir. Özellikle Abdülvahab Gazi, Kale-i Atîk ve Kale-i Cedîd mahallelerinin asırlar öncesine dayanan mazileri bulunmaktadır. Osman Paşa, Hacı Mahmud ve Kilise Mahalleleri de cami isimlerinden gel-

195- Ahi Ali Zaviye mensuplarına verilen 1809 tarihli hüccette Çukurpınar mahallesi geçmiştir. Bkz. VGMA, 600, s.239.

196- Bkz. Tablo I.

197- Bkz. Tablo I.

dükkan, okul, medrese, zaviye gibi diğer mahallelerde bulunan dinî, sosyal ve ekonomik nitelikli eserlerin bahiskonusu iç kalelerde de mevcut olduğunu belirtmeliyiz. Kale-i Atik (Paşa Hisarı), Hoca İmam ve Bazar mahalleleriyle birleşip, Eski Kale ismiyle günümüze gelirken, Kale-i Cedid, Kaleardı Mahallesi ile birleşerek, bu isimle varlığını sürdürmüştür(204).

Sivas çarşılarının toplandığı şehir merkezinde, Sarışeyh Mahallesi'nin kuzey cephesine sınır olan Hamamardı Mahallesi, doğusunda Küçük Minare, batısında Üryan-ı Müslim ve Kuzeyinde Bahtiyarbostanı mahalleleriyle çevrilidir. Kaynaklarda, mahalle içerisinde herhangi bir mescidin bulunduğuna dâir bir kayda tesadüf olunmamıştır. Bu yüzden, büyük bir ihtimalle, içinde ya da yakınında bulunan bir hamamdan adını aldığını sanıyoruz. Cumhuriyet devrine kadar mahalle, Sarışeyh ile birleşip, bulunduğu mevkiye izafeten Çarşıbaşı ismini almıştır(205).

16.asrın sonlarından itibaren 19.asır ortalarına kadar geçen dönemde şehirdeki mahalle sayısında görülen artışın, nüfusun artışıyla bir paralellik gösterdiğini söylemek zordur. Zira, aradan geçen 300 yıla yakın bir zamana rağmen 1574'te 3376 olan hane sayısı 1827 tarihli nüfus sayımında ancak 3830 haneye yükselmiştir(206). Ancak, 1574'te başlayan müslim-gayr-ı müslim nüfusun karışık olarak yaşama durumunun, son dönemde daha da belirgin hale geldiğini söyleyebiliriz. 1827'de, Sivas'ta bulunan toplam 59 mahalleden 39'unda müslim ve gayr-ı müslim ahali beraberce yaşıyordu. Geri kalan 20 mahallede ise, sadece müslim halk meskun bulunuyordu.

1831 nüfus sayımında ise, 3643'e düşen hane sayısı

204- Kale-i Atik'in 35 müslim, Kale-i Cedid ise 16 müslim ve 4 gayr-ı müslim olmak üzere toplam 20 hânedir. 1831 tarihli nüfus sayımında ise harap olan gayr-ı müslim hâneler Kale Ardı mahalesine nakil edilmiştir. Bir bakımına emniyet düşüncesi ile yapılmış olabilir. SSS. 16, s.180.

205- Bkz. Plan VII.

206- Bkz. Tablo I.

mektedir. Bunlardan ilki, 1703 tarihinden itibaren kaynaklarda cami, mektep olarak geçmekte ve Kale-i Cedid, Veled Bey ve Örtülüpınar mahalleleri arasında bulunmaktadır(198). Mahalle ve mescit olarak Cumhuriyet dönemine kadar gelen Osman Paşa Mahallesi, son dönemde sınırı olan Örtülüpınar Mahallesi ile birleşerek bu isimle anılmaya başlanmıştır(199). Aslının kilise olduğunu tahmin ettiğimiz Kilise Camii ise, Evliya Çelebi'de ve daha sonra 1743 tarihli Hurûfât kaydında yer almış olup, Osman Paşa Camii Mahallesi yanındaki mevkiye ismini vermiştir(200).

Şehrin kuzey-doğu yönünde, Mısmıl Irmak boyunda teşekkül eden Hacı Mahmud Mahallesi'nde bulunan Hacı Mahmud Mesciti ve mektep hakkındaki ilk bilgilere, sözkonusu mahalle ile birlikte 1767 tarihinden itibaren rastlıyoruz(201). Cemaatinin fazla olması sebebiyle 1812'de minber vaz edilerek cami haline getirilen mescitin, 1830'lardan sonra hakkında bilgi bulunmamasına karşın, günümüzde Hacı Mahmud Ağa adında bir caminin mevcudiyeti dikkatimizi çekiyor. Mahalle olarak ise, Sofu Himmet ve Hacı Mehmed mahalleleri ile birleşerek Mısmıl Irmak ismini almıştır(202).

Kale-i Cedid ve Kale-i Atık mahalleleri, Sivas şehrinin iki iç kalesinin çevrelediği, ilki bugünkü Topraktepe çevresini, ikincisi ise, Şifaiye, Buruciye ve Kale Camii'ni içine alan bölgede teşekkül etmişlerdir. Başta Sivas valisi olmak üzere berât sahibi askerî erkânın sakin olduğu bilinen kalelerde, 1553 tarihli tahrir kaydında belirtildiğine göre "mustahfızân" ve "sipahzân", sicil kayıtlarına göre ise, "kale dizdarları"nın meskun olduğu anlaşılmaktadır(203). Saray, cephânelik vb. yapıların yanı sıra cami, hamam,

198- HD. 1121, s.11.

199- ED. 218, no:1318.

200- Bkz. Plan VI.

201- HD. 1117, s.50; HD 1123, s.3.

202- 1454 tarihinde yer alan Mescid-i Hacı Emir mahallesi ile ilişkisinin olup-olmadığı tespit edilememiştir.

203- BA, TD. 287, 935(1553-1554), s.235-238: SSS. 1, s.206 ve 437; SSS. 3, s.28 ve s.114; ayrıca, TKGMA. Mustahfizan ve Kal'a Defteri, 1953,1958, 1971'de bilgiler vardır.

görülmektedir. 1870'te 83 olan mahalle sayısı(207) , bir takım değişiklikler ve birleştirmeler neticesinde 1935'te 28'e inmiş, 1965'te 32'ye ve 1989'da 44'e yükselmiştir(208).

Günümüzde, şehrin iskânı önce batı istikâmetinde gelişmiş, daha sonra kısmen kuzeydoğu yönüne kaymış ve son yıllarda güneye doğru yayılmaya başlamıştır. 1987 yıllarına kadar, şehrin güney yönündeki iskânı, eski surların dışına çıkmamıştı.

Şehir nüfusu hakkında, muhtelif dönemlerde verilen rakamların genellikle pek gerçeğe uymadığı kanaatindeyiz(209). En son tahrir tarihi olan 1574 ile ilk resmî nüfus sayımının yapıldığı 1831 yılları arasındaki uzun dönemde şehir nüfusunun fazla bir değişikliğe uğramadan yaklaşık 20.000 civarında seyrettiğini düşünürüz.

Sivas mahallelerinin teşekkülünde ilk ve önemli etken mescit ve camiler olmuştur, denilse, fazla mübalâğa edilmiş olmaz. Mahallelere isimlerini veren mescit ve camilerin yanında, yine şehrin kültürel coğrafyasını tamamlayan ve bu oluşumda dolaylı ve çeşitli fonksiyonlar icrâ eden mescit ve camilerin miktarı nedir ve şehir coğrafyası üzerindeki

207- F.Başel'in isimlerini sayarak verdiği 83 mahalle sayısına mukabil, 1287 (1870) ile 1293(1876) Sivas Vilayeti Salnameleri'nden ilkinde 59, ikincisinde 62 mahallenin varlığı belirtilmiştir. F.Başel, a.g.e., s.211-213; 1287 Sivas Vilayeti Salnamesi , s.51; 1293 Sivas Vilayeti Salnamesi, s.122.

208- F.Başel, a.g.e., s.211-213; D.Kuban, "Sivas Kentinin Tarihsel Yapısı ve Görünüşünün Korunması ile İlgili Rapor", Sivas Analitik Etüdü, Ankara 1952, s.28-32; 1989 Tarihli Sivas Müftülük Listesi.

209- Sivas şehriyle ilgili seyyahların verdiği rakamların gerçeğe yakın olmadığı anlaşılmaktadır. Zira 19. yy. ilk yarısı için 40-50 bin (Fontenier, Bore, Ubcini), Meaujour'un 6-8 bin, ve yüzyılın ikinci yarısı için V.Cuinet 43 bin sayısı birbirini tutmayan rakamlardır. 1927 Cumhuriyet dönemi ilk nüfus sayımı 29 700 olarak belirtilmektedir. Bkz. B.Darkot, a.g.e.; ayrıca, Sivas Salnamelerinde ise birbirine yakın hâne sayıları yer almaktadır. 1287 Sivas Vilayeti Salnamesi'nde 5085 hâne, s.51; 1293 Sivas Vilayeti Salnamesi'nde 4975 hâne, s.122; 1302 Sivas Vilayeti Salnamesi'nde 5352 hâne, s.443-445; 1304-1306 Sivas Vilayeti Salnamesi'nde 5352, s.204.

dağılımı ne şekildedir, sorusuna cevap aranmalıdır. Ayrıca, bu dinî müesseselerin yanısıra daha çok sosyal ve ekonomik hizmetler ifâ eden zaviyelerin ve çarşıların şehrin oluşumundaki rollerinin tespiti ile meselenin doğru bir şekilde açıklığa kavuşturulabileceğini düşünüyoruz.

1400-1700 yılları arasında şehirde bulunan toplam 67 mescit ve camiden 30'u buldukları mahallelere isimlerini vermişler, bir başka deyişle yeni mahallelerin iskân ve islâmlaşmasında merkez rolü oynamışlardır. Bu husus, 1454-1574 yılları arasındaki 5 ayrı tahrirde açık bir şekilde görülmektedir. Çalışma dönemimize ve hatta günümüze kadar gelebilen Ulu Cami, Sivas'ın ilk ve en büyük camii olma özelliğine sahip bulunmaktadır(210). Mahalle-i Mescit-i Tokmak(H.733 tarihli Ahî Emir Ahmed Vakfiyesi'nde Tokmak Bazarı Mahallesi) ve Hoca Ulu Bey, Hoca İmam, Paşa Bey, Palaslu, Hoca Hüseyin(Şah Hüseyin) ve Hacı Emir Mahmud mescitlerinin, 1454-1455'lerde mevcudiyetleri tespit edilmekle beraber kuruluş tarihleri hakkında herhangi bir malumatımız bulunmamaktadır. 1420 tarihli vakfiyesi bulunan Sarı Şeyh yahut diğer adıyla Hoca Araste Mesciti de Sivas'ın en eski mescitlerinden birisidir(211). Yine aynı bölgede bulunan Selman Bey Mesciti'nin, 1421 tarihli vakfiyesinin bulunduğu belirtilmektedir(212). Daha sonraki tarihlerde yapıldığı anlaşılan Hacı İsmail(nâm-ı diğer Kürkçüler) Mesciti'nin ise, 1516 tarihli vakfiyesinin olduğu kaynak-

210- Ulu Cami dışında Şifaiye vakfında yer alan Yağbasan Hangahı 18. yy. içerisinde zaviye ve mescit olarak kaynaklarda geçmektedir. HD.1118, s.64, 68; HD. 1086, s.35; HD. 1117, s. 47; HD. 1158, s.140; HD. 547, s.1; HD. 544, s.2; HD. 546, s.6.

211- BA, Cevdet Evkaf 16606, 823(1420).

212- Arşivlerde yapmış olduğumuz araştırmalarda böyle bir vakfiyeye rastlamadık. Ayrıca İ.Hakkı-R.Nafiz'in cami olarak zikrettikleri Selman Beğ Cami'nin kuruluş döneminde mescit olduğu ve 1719 tarihinde ilk defa minber vaz' edildiği tespit edilmiştir. Bkz. Bostancıbaşı Mehmed Ağa Vakfiyesi, SVBMA, 1, no:18.

larda yer almaktadır(213). Ayrıca, Abdolvahab Gazi Zaviyesi yanında, 1495'te bir de mescit yaptırıldığı bilinmektedir(214).

Şehir çarşılarının merkezinde, Meydan tabir edilen mahalde bulunan Hasan Paşa Camii (215), şehirde Osmanlı hâkimiyeti döneminde yapılan en önemli eserlerden birisidir. Cami, Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden Sivaslı Koca Hasan Paşa tarafından 972(1565) tarihinde yaptırılmıştır. Halk arasında, bulunduğu mevkiye izafeten "Meydan Camii" olarak bilinen caminin, Sivas için önemine binaen, vâkıf tarafından, vâiz olarak Zileli Şeyh Kara Şemseddin tayin edilmiştir(216). Hasan Paşa, caminin yanısıra hamam, han ve bedesten yaptırmak suretiyle şehrin, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca, şeyh tarafından yaptırılan zaviye, mescit, mektep, köprü vb. müessese ve yapılar sayesinde yeni bir mahalle-nin(Küçük Minare Mahallesi) teşekkül ettiği anlaşılmaktadır(217). Hasan Paşa Camii, gerek gelirlerinin fazlalığı ve gerek yapısının taş olması sebebiyle günümüze kadar gelebilmiştir.

Kale Camii(Mahmud Paşa Cami) ise, III.Murad'ın vezirlerinden Mahmud Paşa tarafından 1580(kitabesi H.988) tarihinde Kale-i Atik denilen Paşa Hisarı içinde yaptırılmıştır(218). Başta vali olmak üzere mustahfız, dizdar ve sipah

213- İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.140; Selman Beğ'in akrabası olan Hacı İsmail Mescidi Vakfiyesini de tespit edemedik.

214- II.Bayezid döneminde Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s. 145.

215- Hasan Paşa Vakfiyesi, VGMA, 1966, s.154; SVBMA, 2, s.13-16.

216- Aynı yer.

217- Zaviyeler bölümünde ele alınacaktır. Bkz. VGMA, 581, s.114, terc. 1767, s.328-330.

218- Mahmud Paşa b. Ali Beğ b. Mahmud Beğ b. Abdülmuin Vakfiyesi, SVEMA, 1, no:30, 992(1584); kitabesi ise 988(1580) tarihinde yapıldığını gösterir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.134.

gibi askerî zümrenin oturduğu Paşa Hisarı, vâkıf tarafından yaptırılan cami, hamam, dükkan vb. binâların yardımıyla belki de daha sonraları " Kale-i Atîk" ismiyle kaynaklarda geçecek olan mahallenin teşekkülüne zemin hazırlamıştır(219). Böylece, genelde askerî zümrenin oturduğu bir mahal, sivil-lerin de iskânına açılmış oluyordu.

III.Murad dönemi, Sivas için, imar ve şehircilik bakımından en yüksek seviyeye gelindiği bir dönem olmuştur(220). Zira, 16. asır kroniklerinin belirttiği üzere, Osmanlı Safevi mücadelesinin cereyan ettiği en önemli merkezlerden birisi de Sivas bölgesi olmuştur. Safevî desteğinde güçlenen Türkmen aşiretlerinin çıkardıkları " Celalî" adı verilen isyanların da, yine Sivas bölgesinde yoğunlaştığı müşahede olunmaktadır(221). Ayrıca, "Eyâlet-i Rûm" adı verilen bu bölgede, oldukça fazla gayr-ı müslim nüfus meskun bulunuyordu. İşte, Osmanlı Devleti, her iki problemi halletmek için, başta askerî müdahale(İran'la yapılan savaşlar ve isyanların askerle bastırılması) olmak üzere bir dizi tedbir almıştır(222). Bu tedbirlerin kırsal alanlardan çok şehirlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Cami, mescit, han, hamam, zaviye vb. müesseselerin genellikle valiler tarafından inşâ ettirilmesi

219- Selçuklu dönemi vakfiye kayıtlarında meskun bir mahalle özelliği göstermesine rağmen Osmanlı döneminde Paşa Hisarı olarak nitelendirilip, askerî özellikler taşımış ve ilk defa olarak 1827'de mahalle olarak yer almıştır. Bkz. Tablo I.

220- Zira şehir için büyük eserler son olarak bu dönemde yapılmıştır.

221- Bkz. A.H.Hüsameddin, a.g.e., s.293 vd. 16. yy. başlarından itibaren başlayan bu isyanların 1620'lere kadar, Celal, Zünnün, Şehsuvaroğlu, Zünnünoğlu, Karayazıcı, Kalenderoğlu, Abaza isimleri altında olmuş ve tamamına Celali isyanları denilmiştir. Ayrıca Bkz. Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Ankara 1975.

222- Osmanlı-Safevi ilişkileri hakkında Bkz. Solakzâde, a.g.e., s.315, 324 vd.; Hoca Sadeddin, Tâcü't-Tevârih, C.II, İstanbul 1279, s.239 vd.; İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.II, Ankara 1975³, s.225-277, 345-361, 447-451; Ahmet Refik, Onaltıncı Asırda Rafızîlik ve Bektasîlik, İstanbul 1932; Ayrıca İbn Kemal'in Şi'i'lerle ilgili fetvaları için Bkz. M.C.Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi ", İÜFTD. XVII, S. 22 (1968), s.49-78.

ve zengin vakıflarla desteklenmesi, bunların birer devlet yatırımı olduğu fikrini vermektedir. Yapılan bu faaliyetler neticesinde Sivas, 16. yüzyıl sonlarında demografik, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi merkez olması bakımından bölgenin en önemli yerleşim birimi durumuna yükselmiştir.

16. yüzyıl boyunca şehirde gerçekleştirilen bu faaliyetler, daha çok, sistematik bir şekilde inşa olunan mescit, ve camiler vasıtasıyla olmuştur. Mahallelerin teşekkülü ile mescitlerin inşa dönemlerinin paralellik arzemesi, bu fikrimizi teyit etmektedir. Şehrin coğrafî yapısında, cami ve mescitlerin dağılımı dikkatle izlendiğinde her mahallede bir ya da birden fazla bulunmalarına rağmen, belirgin olarak iki bölgede kümelendikleri gözlenmektedir. Bu bölgelerden ilkinin, belki de şehrin can damarı yahut kalbi sayılabilecek durumda olan çarşılar ve çarşıların çevresi teşkil etmektedir(223). Planda görüldüğü üzere, çarşıların bulunduğu bölgede Sivas'ın en büyük ve en eski cami ve mescitleri yer almakta ve bunların sayıları yaklaşık 14'ü bulmaktadır. Bu tip dinî müesseselerin özellikle çarşıların bulunduğu bölgede inşa olunmaları, herhalde tesadüfî alması gerektir. Zira, şehirde nüfusun günboylu yoğunlaştığı bölgelerin çarşılar olacağı açıktır. Şehir sakinlerinin yanısıra çevredeki yerleşim birimlerinden gelenlerin de doğal irtibat merkezleri çarşılardı. Ayrıca, çarşıları ve çevrelerini içine alan mahallelerin oldukça fazla nüfusa sahip oldukları anlaşılmaktadır(224). Bu bakımdan, bu bölgede yoğunlaşan halkın dinî ihtiyacını karşılamak üzere cami ve mescitlerin oldukça sık bir şekilde inşa olunduğunu düşünüyoruz.

223- Bkz. Plan I, VIII.

224- Ankara çarşı çevresi nüfusunun da kalabalık olduğu belirtilmektedir. Bkz. Ö. Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", Osmanlı Araştırmaları, I, (1980), s.85-108.

Cami ve mescitlerin yoğunlaştığı diğer şehir kesimi ise, şehrin güneyinde yer alan bölgedir(225). 10'a yakın cami ve mescitin bulunduğu bu bölgede, daha çok müslüman nüfusun meskun olduğu mahalleler yer almaktadır. Dolayısıyla mescit ile iskân ve islâmlaşma arasındaki ilişki bu coğrafi yapıda daha açık bir şekilde gözlenebilmektedir. Bu ikinci bölge, bir bakıma, Osmanlı öncesi(Dânişmend, Selçuklu,Ertana, İlhanlı) dönemde daha ziyade gayr-ı müslimlerin oturduğu iç mahallelerin dışında oluşturulan dış mahalleler hüviyetinde olmalıdır. Osmanlı döneminde, inşâ edilen mescit ve camiler ile bu müesseseler etrafında oluşturulan mahalleler, yeni gelen müslüman unsurların iskânını kolaylaştırmıştır. Fakat, bu dönemde teşekkül eden dini müessese ve mahallelerin genellikle Kale-i Atik ile Palas Kapısı kuzeyinde kalan bölgede yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu yoğunlaşma, 1500'lerden itibaren tüm 16. yüzyıl boyunca ve daha canlı olarak 1700-1850 yılları arasında devam etmiştir(226).

Sivas cami ve mescitleri hakkında cevaplanması gereken bir başka önemli soru, bunlardan kaçının cami ve kaçının mescit olduğudur. Osmanlı öncesinde, şehirde cuma kılınan yegâne cami, Ulu Cami(Cami-i Kebir) idi ki, tahrir kayıtlarında " Mescit-i Mahalle-i Cami" olarak geçmektedir. Osmanlılar'ın Sivas'ı ikinci kez hakimiyetlerine almalarından hemen sonra(1420 tarihinde), Pîr Ahmed Bey(nâm-ı diğer Sarı Şeyh) Sivas çarşılarının bulunduğu bölgede bir cami yaptırmış(227). 1514 tarihli Kerim Çavuş vakfiyesinde, yeni yaptırılan iki camiden sözedilmekle beraber sadece bir hatibe ücret ayrılmıştır(228). Bizim tespitlerimize göre Sivas'ta, ikisi vakfiyesi ile sabit olmak üzere 4 adet cami bulunmaktadır(229). 1528 tarihli Karaman tahrir defterinde ise,

225- Bkz. Plan I,VIII.

226- Bkz. Plan I.

227- BA, Cevdet Evkaf 16606, 823(1420). Bkz. Plan I.

228- Kerim Çavuş Vakfiyesi, SVBMA, 2, s.8.

229- Ulu Cami, Sarı Şeyh ve Kerim Çavuşların iki adet olmak üzere toplam dört camileri vardır.

Sivas'ta yalnızca bir adet hatip kaydı bulunmaktadır. Yine, S.Farukî'nin 1520-1535 tarihleri arasında Anadolu'da cuma camileriyle alakalı çalışmasında Sivas'ta 2-5 arasında cami bulunduğunun belirtilmesi, bizim tespitlerimizin teyidi mahiyetindedir(230).

1565 tarihinden itibaren yaptırılan Hasan Paşa, Mahmud Paşa ve Ali Ağa(H.998'de Behram Paşa oğlu Mustafa tarafından yaptırılmış) camileri, şehrin cuma kılınan yeni camileri olmuşlardır(231). Yine 1608 tarihinde El-Hac Ahmed Ağa b. Molla Ali'nin Ganem Mahallesi'nde yaptırmış olduğu cami vakfiyesinde hatip ücreti tayin olunmuştur(232). Belirtmiş bulunduğumuz camilerin tamamı, yapıldıkları ilk tarihten itibaren cuma kılınan camilerdir. Bunların dışında, mahalle veya çarşı içlerine binâ olunan ve vakit namazlarının kılınacağı mescitler ise, genellikle 18. ve 19. yüzyıl içerisinde minber vaz edilmek suretiyle camiye çevrilmişlerdir ki, bunların bir kısmının minber vaz tarihleri tarafımızdan tespit edilmiştir(233).

1400-1700 yılları arasında Sivas şehir merkezinde 67 adet cami ve mescitten 10'u, kaynaklarda zaviye ve medreselerle birlikte zikredilmiştir(234). İsimleri yalnızca bir defa kaynaklarda geçmiş bulunan bazı cami ve mescitlerden

230- BA, TD. 387, 935(1528), s.239-240; ayrıca Bkz. S.Faroqhi, "A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", Osmanlı Araştırmaları, IV(1984), s.161-173.

231- Ali Ağa Cami olarak bilinen ve Behram Paşaoğlu Mustafa Beğ tarafından 998(1589-1590) tarihinde yaptırılan caminin günümüzde hala bina ve kitabesi mevcuttur. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.135. Hasan Paşa ve Mahmud Paşa camiileri için Bkz. 215 ve 218 numaralı dipnotlar.

232- Bkz. 102 ve 103 numaralı dipnotlar.

233- Minber vaz' edilen mescitlere örnek olarak Hacı Ali Mescidi 1784, Abdülbaki Efendi Mescidi 1762, Ebubekir Ağa Mescidi 1740, Ferhad Beğ (Korkmazoğlu, Kenanzâde) Mescidi 1730, Mehmed Ağa Mescidi 1715, Hacı Halil Mescidi 1733, Küçük Sipahioğlu Mescidi 1801, Hacı Mahmud Mescidi 1812, Mütevellizâde Mescidi 1765, Selimoğlu Mescidi 1827, Tuzcuoğlu Mescidi 1766, Hacı Zülfikar Mescidi 1783, Sarı Hamza Mescid 1772 sayılabilir.

234- Bkz. Tablo II; Plan I,VIII.

(msl. Tacir Hamid Mesciti, Şeyh Abdullah Camii, Hacı Zeynel Mesciti, Mescit-i Hacı Murad vs.) bir kısmının zamanla ortadan kalkmış oldukları düşünülebilir. Ancak, bazılarının yeni vâkıflarca tamir edilmek suretiyle yeni isimler aldıkları da bilinmektedir(235). O dönemde yapılan mescit ve camilerden bazıları daha sonraki asırlara ve hatta günümüze kadar ulaşabilmiştir(236). Bu eserlerden kalıcı olabilmelerinin sırrının, zengin vakıflara sahip olmalarında ve özellikle taş ile sağlam bir şekilde inşâ olunmalarında aranmasının gerektiğini düşünürüz(237).

Sivas şehri kültürel coğrafyasının oluşmasında, 1400-1700 tarihleri arasında ve bilhassa 16. yüzyıl boyunca,

235- Sivas çarşılarının en meşhuru olan Mahkeme Çarşısı'nda bulunan Sarı Hamza Mescidi aynı zamanda Penbeciler Çarşısı ile yanyanadır. Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.182. Yapılış tarihini tespit edemediğimiz mescidin 1533 tarihinde Ahmed Çelebi b. Mihmad b. Simsad Vakfından gelir tahsis edilmesi eski bir mescit olduğunu gösterir. Bkz. Ahmed Çelebi b. Mihmad b. Simsad Vakfiyesi 940(1533), VGMA, 584, s.275. Aynı mescidin 1183(1769) tarihinde Zaralızâde Alime binti Osman Paşa tarafından yeniden bina ve tevsi edilip, kocasını ismine izafeten Selim Ağa Camii ismi verilmiştir. Bkz. Alime Hatun Vakfiyesi, VGMA, 582, s.405. Minaresi eski kalmak şartıyla 1960'larda yapılan caminin ismi Yeni Cami olarak anılmaya başlanmıştır. Görüldüğü gibi üç ayrı zamanda yenilenen caminin 400 yıl içinde üç farklı isimle anıldığı anlaşılmaktadır.

236- Hasan Paşa, Mahmud Paşa, Ali Ağa gibi.

237- İ.H.Uzunçarşılı, Timur gazasından sonra Sivas'a geldiğini belirttiği Selman Beğ'in 1421 tarihli vakfiye ile bânisi olduğunu, hafidi Selman Beğ tarafından ise 1449 tarihli ikinci vakfiye tertip edildiğini belirtmektedir. Her iki vakfiye de tespit edememekle beraber aynı aileden Sivas valisi Ahi Mehmed Paşa, karındaşı Bostancıbaşı Mehmed Ağa ve Seyyid İbrahim cedleri mescidi için yeni bir bina ve vakıflar tesisleriyle 1718 tarihinde camiye çevirmişlerdir. Bkz. SVBMA, 1, no: 118, İbnü'l-Emin Evkaf 4551. Ayrıca Bostancıbaşı Mehmed Ağa'nın Amasya Mutasarrıfı olan oğlu Esseyyid Ahmed Paşa 1150(1737) tarihli ek bir vakıf tanzim ettirmiştir. Bkz. SVBMA, 1, Bel.No:173. Uzunçarşılı, Ahmed Paşa'nın 1179(1765) tarihli başka bir vakfiyesi olduğunu belirtiyorsa da bunu biz tespit edemedik. Caminin 1220(1805)'de yeniden tamiri Alaüddin Paşa (Selman Beğ torunlarından damadı Selmanpaşazâde Seyyid Ahmed Paşa'nın oğlu Alaüddin Paşa) tarafından yaptırılmış ve iç kapısının üzerine yazdırılmıştır. Kitabesi 1955'lerde yanan binanın içinde olmalı. Kitabesi için Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.139. Aynı aileden olan Hacı İsmail b. Eytan Hacı Kemal tarafından Sarı Şeyh Mahallesi'nde Kürkcüler cami, 1516 tarihinde yaptırılmıştır. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.140.

camii ve mescitlerin sayı ve nitelik bakımından, bir bakıma şehre kimlik kazandıracak ölçüde olduğu görülmektedir. Sivas Eyâleti dahilinde bulunan diğer şehirlerin (Amasya, Tokat vd.) yanısıra Kütahya, Manisa, Ankara, Harput vb. Osmanlı şehirlerinde de aynı gelişmeyi takip etmek mümkün olmaktadır (238). Netice itibariyle diyebiliriz ki, Anadolu şehirlerinde, kültürel, ekonomik, demografik ve mimarî açıdan, izleri günümüze kadar ulaşabilen gelişmeler, Osmanlı hakimiyetinin bu döneminde gerçekleşmiştir.

Sivas'ta bulunan camii ve mescitlerin, çalışma dönemimiz olan 1700-1850 yılları arasındaki muhtelif özelliklerinin tahlilinden evvel, ilk dönem camii ve mescitlerinin bu ikinci dönem ile bağlantılarını kısaca belirtmek gerekmektedir.

Şehirde 1700 tarihinden önce yapılmış olan 67 adet camii ve mescitten sadece 41'inin adı bu tarihten sonraki kaynaklarda geçmektedir. Buna karşılık, 150 yıllık yeni dönemde 60 yeni camii ve mescitin bina olduğu anlaşıyor (239). Önceki dönemde tespit edilen 67 camii ve mescitten 61'inin şehir coğrafyası üzerindeki yeri tarafımızdan tespit edilmiştir. Buna mukabil, ikinci dönemde geçen 60 camii ve mescitten sadece 2'sinin bulunduğu mahal tespit edilememiştir. Bunların şehir coğrafyasındaki dağılımları dikkate alındığında, büyük çoğunluğunun yeni iskân sahalarında teşekkül eden yeni mahallelerde binâ olduğu görülmektedir (240). Ancak, bu dönemde yapılan camii ve mescitlerin, büyüklük bakımından 16. asırdakilerle boy ölçüşemeyecek derecede küçük olduklarını hemen belirtmeliyiz. Bunun yanında, daha

238- A.H.Hüsameddin, a.g.e., ; H.T.Cinlioğlu, a.g.e., ; Ç.Varlık, a.g.e., , F.Emecen, Manisa, , Ö.Ergenç, Ankara, vd.

239- Bkz. Tablo II; Ayrıca Sivas Salnameleri'nde 44 camii ve 42 mescit toplu sayı olarak verilmiştir. Bkz. 1287, 1295 ve 1304-1306 Sivas Vi-
layeti Salnameleri.

240- Özellikle Osmanlı dönemi şehrin iskanı Bab-ı Kayseri, Kale-i Atik ve Palas Kapısı kuzeyinde kalan bölgede yapılmıştır. Bkz. Plan VII.

önceki dönemde olduğu gibi, kalıcı eserlerin önemlilerinin yine Sivas valileri ya da ileri gelen ayan ve eşraftan ailelere mensup kimselerce yaptırıldığını görüyoruz. Hakkında en teferruatlı bilgilere ulaştığımız, vakfiyesi bulunan cami ve mescitlerden bazıları şunlardır: Sivas valisi Sarızâde Mehmed Paşa'nın Çavuşbaşı Mahallesi'nde binâ ettirdiği ve kendi ismiyle anılan cami(241). Yine Sivas valisi Vezir El-Hac Osman Paşa b. Ali Ağa tarafından Kale-i Atik'de, Saray ile Kale-i Atik Kapısı arasında yaptırılan cami(242).

Said İbrahim Paşa, ilk olarak, kendisinin oturduğu Şah Hüseyin Mahallesi'ndeki konağının arsasını bitişiğindeki eski ve tamire muhtac bir halde bulunan El-Hac Zülfikar Cami'ni , yeni arsa ilave etmek suretiyle genişletmiş ve yeni bir bina olarak yaptırmıştır(243). 1838 ve 1849 tarihli vakfiyelerinden ise, Keçibula, Dikilitaş ve Şehidler câmi-lerini tamir ettirdiğini ve görevlilerine yeni ücretler bağlattığını öğreniyoruz(244).

Sivas'ın önemli ayan ailelerinden birisi olan Zaralızâdeler de şehir için mühim eserler yaptırmışlardır. Bunlardan Sivas valisi Zaralızâde Receb Paşa, Uryan-ı Zimmî Mahallesi'nde bulunan Handanzâde Mehmed Ağa Mesciti'ni, hanımı adına, 1792'de yeniden inşâ ettirmiştir(245). Aynı aileden

241- Sarızâde Mehmed Paşa b. El-Hac Osman Paşa Vakfiyesi, VGMA, 628, s.663; aynı vakfiye için Bkz. SVBMA, 2, s.62.

242- Bugünkü Hükümet Meydanı üzerinde cami, çeşme ve dükkanlar Osman Paşa vakfı içerisinde olup, oğlu İzzet Paşa tarafından 1858 tarihinde tamir edilmiştir. 1927 tarihinde Hükümet Meydanı genişletme çalışmalarında yıktırıldığı bilinmektedir. Vakfiyesi için Bkz. El-Hac Osman Paşa b. Ali Ağa Vakfiyesi, 1232(1817), VGMA, 580, s.214.

243- HD. 549, s.40; kitabesinde ise 1235(1819) tarihi vardır. Cami 1991 Ağustos ayı içerisinde minaresi haric yıktırılmıştır.

244- İbrahim Said Ağa b. Esseyyid Himmet Ağa Vakfiyesi, 1254(1838), SSS. 19, s.85; VGMA, 580, s.447; ikinci vakfiyesi için Bkz. SVBMA, 2, 1265(1849), s.57; üçüncü vakfiyesi için Bkz. SVBMA, 2, s.57.

245- 1792 tarihinde Receb Paşa tarafından yenilendiği bilinen Handanzâde Mehmed Ağa Cami, Receb Paşa veya Hanımın Camii olarak da kaynaklarda geçmektedir. Bkz. HD. 548, s.110; HD. 459, s.41; ayrıca Receb Paşa tarafından aynı cami için yeni vakıf kurmuştur. Bkz. SVBMA, 2, 1213(1799) s.137-138.

Alime binti Osman Paşa da, Mahkeme Çarşısı'ndaki Sarı Hamza Mescitini yeniden yaptırmıştır ki, bu cami, eşinin ismiyle (Selim Ağa) anılmaktadır(246). Yaptığı vakıflarla ailenin Sivas'ta kökleşmesini sağlayan Zaralızâde Mehmed Paşa, Abdulvahab Gazi Türbe ve Camii'nin yanına bir minare ve çeşme yaptırmıştır(247).

Ağcabölge Mahallesi'nde, Uzunhacıoğlu Es-Seyyid Ahmed'in yaptırdığı câmi de, yine bu dönemde inşâ olunan ve vakfiyesi elimizde bulunan camilerdendir(248).

1700-1850 döneminde yapılan cami ve mescitlerin son örnekleri olarak; Hamurkesen Mahallesi'nde Yakub El-Hac Mahmud Ağa tarafından 1716'da yaptırılan cami(249); ve Fertellizâde Es-Seyyid Mehmed tarafından 1824'te yaptırılan Hacı Veliyyüddin Mahallesi'ndeki camii(Günümüzde Yiğitler Camii) gösterebiliriz(250).

Bu dönemde yapılabildiği kadar, günümüze kadar gelebilen cami ve mescitlerin şehir coğrafyasındaki yerlerini kesin olarak tespit edebiliyoruz. Buna karşılık, zamanımıza ulaşamayan büyük çoğunluğun ancak buldukları mahallelerin tespiti ile yetiniyoruz.

15. ve 16. yüzyıllardaki, her mescitin bir mahalleyi temsil etmesi durumunun, 17., 18. ve 19. yüzyıllarda, bir mahallede 3 ya da 4 adet mescit ve caminin bina olunması neticesinde değiştiğine şahit oluyoruz. Sarı Şeyh , Hamurkesen, Kösedere-i Müslim, Ali Üryan(Üryan-ı Zimmi), Kaleardı, Ali Baba, Hacı Veli gibi mahallelerde önceleri birer

246- Bkz. Dipnot 235.

247- Bkz. Zaralızâde Mehmed Paşa Vakfiyesi, 1162(1749), VGMA, 731, s.59-61; ayrıca aynı vakfiye sureti için Bkz. SVBMA, 2, s.48-52.

248- Uzun El-Haczâde Esseyyid Ahmed Ağa b. Kasım Vakfiyesi 1239 (1823), VGMA, 580, s.293.

249- Yakub Beşezâde El-Hac Mahmud Ağa b. Yakub Beşe Vakfiyesi, 1128(1716), VGMA, 2141, s.175.

250- Fertellizâde Saadetlü Esseyyid Mehmed Ağa b. Esseyyid Mehmed Ağa ve biraderi Esseyyid Süleyman Ağa Vakfiyesi 1240(1824) VGMA, 580, s.275.

1700 sonrasında, şehir merkezindeki cuma kılınan büyük camilerin dışında, bilhassa, kenar mahallelerde bulunan mescitlerin minber vaz edilmek suretiyle camiye çevrilmesi hadisesine sıkça rastlanılmaktadır(253).

Bu dönemde yapılan mescit ve camilerin çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Bazılarının orjinal kalan minarelerinin yanına yeni binalar yapılmak suretiyle mevcudiyetleri devam ettirilmiştir(254). Bunların büyük oranda yok olmalarının sebeplerinin başında vakıf kaynaklarının zayıf ve binalarının genellikle ahşap olmasının geldiğini söyleyebiliriz.

b- Zaviyeler

Sivas şehri fizikî yapısının oluşumunda önemli bir fonksiyonu yerine getiren bir diğer sosyo-kültürel ve dinî müessese de zaviyeler olmuştur. Osmanlı genelinde kırsal ve kentsel platformda faaliyet gösteren bu dinî-içtimâî müessese, farklı isimlerle anılmasına karşın icra ettikleri fonksiyonlar açısından nüans farkından öteye gitmeyen bir özelliğe sahiptirler(255).

Zaviye mahalle ilişkisinin önemini kavrayabilmek için, Sivas şahrinde 8 zaviyenin buldukları mahallere isimlerini verdikleri ve diğer zaviyelerin ise, birinci derecede mahal-

253- Bkz. Dipnot 233.

254- Sofu Yusuf ve Selim Ağa Camileri buna örnek olarak verilebilir.

255- Sivas Zaviyeleri genellikle zaviye, tekve, buk'a ve darü'r-raha olarak kaynaklarda geçmektedir. Osmanlı geneli için Bkz. A.Yaşar Ocak, "Zaviyeler", VD. XII(1978), s.247-269; A.Y. Ocak-S.Faroqhi, "Zaviye", İA. C.XIII; A.Y.Ocak, "Kalenderiler ve Bektâşilik", İÜEF. Doğumunun 100.yılında Atatürk'e Armağan, Ankara 1981; Ö.L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", VD. II (1942); Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlanadan Sonra Mevlevilik, İstanbul 1983²; aynı yazar, Melamilik ve Melamiler, İstanbul 1931; Mustafa Kara, Tekkeler ve Zaviyeler, İstanbul 1977; aynı yazar, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul 1985; aynı yazar, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler I, Bursa 1990; Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1972²; aynı yazar, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, N 1972².

le iskânında rol oynadıklarını belirtmemiz gerekir(256). Bu ilişkiyi daha detaylı görebilmek için, Sivas zaviyelerinin sayısı, coğrafîve kronolojik dağılımı, kurucuları ve dinî-tasavvufî açıdan özellikleri bilinmelidir.

Osmanlı dönemi boyunca Sivas şehrinde mevcut olan toplam 27 zaviyeden, 22 adedi 1700-1850 tarihleri arasında da faaliyetlerini sürdürmüşlerdir(257). Çalışma dönemimizde mevcut olan 22 zaviyeden yalnızca 2 tanesinin kuruluşu bu döneme tesadüf etmektedir. Bunlar 1743 tarihinde ilk defa kaynaklarda yer alan Mevlevihâne ile 1780 tarihli vakfiyesi bulunan Nakşibendi tarikatine mensub, Şeyh Mehmed'in zaviyesidir(258).

Dönemimiz öncesinde mevcut olan zaviyeleri ise, kuruluş veya ilk tespit edildiği tarih itibariyle temelde Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi olmak üzere iki gruba ayırdık. Osmanlı öncesinde(Selçuklu, İlhanlı, Eretna) şehirde kurulduğu bilinen 9 zaviye vardır. Bunlar, Abdulvahab Gazi, Hacı Abdurrahman, Dârü'r-Rahâ, Hangâh-ı Tokmak, Şeyh Çoban, Ahi Emir Ahmed, Şeyh Erzurum, Yağbasan ve Şeyh Hasan zaviyeleri olarak sayılabilir(259). Ayrıca aynı dönemde mevcudiyetleri bilindiği halde, çalışma dönemimize kadar gelemeyen zaviyeler vardır ki, bunların bazıları Osmanlı döneminde mevcut olmalarına karşın, bir kısmının bu döneme dahi gelemedikleri bilinmektedir. Bunlardan Ferideddin Hangâhı, Hangâh-ı Sultan, Seyfeddin Osman Zaviyesi, Hangâh-ı Tokmak, Mahmud Çelebi Zaviyesi, Ahi Mecdüddin, Hangâh-ı Hâkî(), Ali Üryan, Şeyh olup, son altısının tahrir kayıtlarında yer al-

256- Bunlar Şeyh Çoban, Tokmak, Sarı Şeyh (Hoca Arasta), Ali Baba, Ali Üryan, Akbaş, Abdülvahab Gazi, İmaret mahalle ismi olarak geçen zaviyelerdir. Diğerleri için Bkz. Tablo III.

257- Bkz. Tablo III; Plan IX.

258- Mevlevihâne için Bkz. M. Erdoğan, "İstanbul Mevlevihâneleri", s.15-46. Sivas Mevlevihâneleri ile ilgili 1730 tarihli ilk kayda bu makalede rastlanılmıştır; Nakşibendi Zaviyesi için Bkz. Derviş Mehmed b.

Mehmed Vakfiyesi 1193(1779), VGMA, 484, s.484-485.

259- Bkz. Tablo III.

dığı görülür(260).

İsimlerini saymış olduğumuz Osmanlı öncesinde mevcut olan zaviyelerin, şehri bir bakıma kuzey-güney ve doğu yönünde kuşattıkları görülür. Zira, şehrin doğusunda Mısmıl Irmak'ın doğu yönünde birleşik olarak Akkaya tepesi üzerinde Abdulvahab Gazi Zaviyesi, şehri adeta bir bekçi misali beklemektedir(261). Diğer zaviyeler de, şehrin surları içinde veya dışında ikinci bir sur misali yerleşmişlerdir. Planda görüleceği üzere Abdulvahab Gazi'nin güneyinde, yine ırmağın doğusunda Hacı Abdurrahman Rahtî Zaviyesi yer alır(262). Şehrin güneyinde Bağdat yolu ile Mısmıl Irmağ'ın, Murdar Irmak'la birleştiği bölgenin batısında bulunan Dârü'r-Rahâ (263) ve daha güneyinde sur dışında ise, Şeyh Erzurum zavi-

260- Selçuklu dönemi zaviyeleri için Bkz. O.Turan, Sivas Şehri, s.197-215; TD. 2, TD 79, TD 387, TD 287 ve Defter-i Evkaf-ı Rum; ayrıca Bkz. Tablo III.

261- Zaviye kurucusu olarak bilinen Abdülvahab Gazi hakkında menkıbevî türden bilgilere rastlıyoruz. Bkz. E.Çelebi, a.g.e., s.195-199; İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.147; ayrıca zaviye için ilk vakıf Ahmed b. Çakırhan tarafından 726(1326) tarihinde tesis edilmiştir. Bkz. VGMA, 607, s.219; II.Bayezid zamanında Ahmed Paşa tarafından mescit yaptırılmış ve türbe (veya zaviye) yeniden yaptırılıp tayin edilmiştir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.147; Zaviye için üçüncü vakfı 921(1515) tarihinde Koca Sekbanbaşı Ali Çelebi tarafından 1000 akçelik nukud olarak yapılmıştır. Bkz. Sivas Ahkam, 21, s.83; Zaviye için tespit edilen son vakıf Zaralızâde Mehmed Paşa'nın Zaviyeye çeşme ve mescide minare yaptırmasıdır. Bkz. VGMA, 731, s.59-61.

262- Bkz. Plan IX; Rahatoğulları tarafından kurulduğu tahmin edilen zaviyenin aynı zamanda vakıf olarak da Darü'r-Raha evkafı dahilinde olduğu kaynaklarda yer alır. Bkz. VMD, s. 196; ayrıca Bkz. İsmet Kayaoğlu, "Rahatoğlu ve Vakfiyesi", VD. XIII(1981), s.1-29. 1454 tahrir kaydından itibaren tüm tahrirlerde ve evkaf defterinde yer almıştır.

263- 720(1320) tarihli kitabesi, 721(1321) tarihli vakfiyesi olan, Darü'r-Raha, Sivas şehrinin en büyük zaviyelerinden olmasının yanı sıra, hakkında arşiv kaynaklarında en fazla bilgiye de rastlanmaktadır. Rükneddin Hattab b. Kemaleddin Ahmed tarafından kurulduğu bilinen zaviye, imaret ve daha sonraları tesis edilen mescitden günümüze kitabelerinden başka bir şey kalmamıştır. Bkz. Vakfiye için İ.Kayaoğlu, a.g.e.; İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.125,149; Tahrir Defterleri ve Evkaf Defteri, VMD, SSS. ve HD. ile BA.'de başta Sivas Ahkam Defterleri olmak üzere diğer tasniflerde çok miktarda belge bulunmaktadır.

leri bulunur(264). Aynı bölgeden batıya doğru gidildiğinde Kale-i Cedid'in güneyinde sur içinde Şeyh Çoban Zaviyesi, aynı zamanda bir sınır mahallesi durumundadır(265). Ahi Emir Ahmed Zaviyesi ise, bugünkü türbesinin bulunduğu mevkide, eski ismiyle Tokmak Mahallesi'nde yer alır(266). Diğer zaviyelere göre şehrin daha içerisinde ve vakfiyesinden anlaşıldığı üzere çarşı ve pazarların içerisinde. Şehrin kuzeyinde, 16.asra kadar iskan bölgesinin dışında kalan ve Eretna dönemi kurulduğu bilinen Şeyh Hasan Zaviyesi bulunur. Günümüzde bütün heybetiyle ayakta olan kurucusunun türbesine halk arasında Küçük Minare veya Güdük Minare denilmektedir(267). Kale-i Atik içinde bulunan, dönemimiz kaynaklarında Yağbasan Bukaa'sı ifadesiyle yer alan zaviye ise, Nizameddin Yağbasan Zaviyesi olması gerekir(268).

Bilindiği üzere Anadolu'da Ahilerin fazla olduğu şehirlerden biri de, Sivas şehridir. Ahi zaviyeleri hakkında başta İbni Batuta olmak üzere kaynaklarda önemli bilgiler vardır(269). İlk dönem Osmanlı tahrirlerinde; Sivas şehri Ahi za-

264- Bkz. Tablo III; Plan IX; TD.2, s.479'da ilk defa geçmektedir. Türbesi hala mevcut olan Şeyh Erzurum Zaviyesi'nin kuruluşunu XIII. yy.'la kadar götürmektedirler. Bkz. Şams Al-Dîn Ahmad Al-Aflâkî Al-Arifî, Manâkib Al-Arifîn (Metin), II, Hazırlayan T. Yazıcı, Ankara 1980², s.852-856; kitabın Türkçeye tercümesi için Bkz. Ahmed Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri, II, terc. T. Yazıcı, İstanbul 1973², s.245-247.

265- Bkz. Tablo III; Plan IX; halk arasında Şeyh Hüseyin Râî ya da Şeyh Çoban Veli Zaviyesi kitabelerine göre 772(1370) tarihine kadar gitmektedir. Necmüddin Kübrâ'nın Halifelerinden olduğu anane olarak belirtilmektedir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.127-128; Şeyh Çoban Zaviyesi 1454 tahririnde ilk Sivas mahallelerine de ismini vermiştir. Günümüzde türbe, çeşme ve aynı isimle anılan mescidiyle hala mevcuttur.

266- Bkz. Plan IX; Ahi Emir Ahmed Vakfiyesi 733(1332), VGMA, 608, s.4, terc. 1989, s.38-43; Ahi Emir Ahmed evladlarından Merih Baran tarafından 1990 yılı Ahi Emir Ahmed'in Kimliği ve Türbesi ile ilgili bir çalışma yapılmıştır.

267- Bkz. Plan IX.

268- Bkz. Plan IX.

269- Bkz. İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981, s.23-24; Neşet Çağatay, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Konya 1981²; A.Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", İÜİFM, XI (1949-1950), s.3-354; Müjgan Cumbur, "Anadolu Şehirlerinin Kuruluşunda Ahilerin Yer", Türk Kültürü ve Ahilik (XXI.Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri, 13-15 Eylül 1985 Kırşehir), İstanbul 1986, s.87-93.

viyelerinden daha önce zikredilen, Ahi Emir Ahmed Zaviyesi de dahil olmak üzere toplam 5 Ahi zaviyesi geçmektedir(270). Bunlardan Ahi Mecdüddin hariç, diğerleri Osmanlı dönemi sonlarına kadar faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Sırasıyla, Ahi Ahmed Çelebi(271) şehir çarşılarının en merkezi yeri olan Subaşı(Lala Sinan Paşa) Hanı çevresindedir. Ahi Carullah ve daha sonra vakıf yapan oğlu Ahi Ali ismiyle zikredilen diğer zaviye de, Mahkeme Çarşısı çevresinde yer alan Hoca Ulu Bey Mahallesi'nde bulunmaktadır(272). Ahi Mecdüddin Zaviyesi'nde olduğu gibi, Ahi Mehmed Külâh Dûz Zaviyesi'nin de yerini tespit edemedik. Fakat üç Ahi zaviyesinin ticari merkezlerin olduğu bölgede bulunması, diğerlerinin de aynı bölgede kurulma ihtimalini gündeme getirmektedir. Zira Anadolu'da her şehir ve kasabada Ahi zaviyelerinin bulunduğu ve çoğunlukla esnaf zümresinin bu zaviyelere mensub olduklarını biliyoruz. Doğal olarak çarşı ve pazar çevresinde Ahi zaviyelerinin kurulması mümkün görünmektedir. Ayrıca , şehirde Ahi zaviyelerinin özellikle nüfus kesafetinin yoğun olduğu mevkilere kurulması tesadüf eseri olması gerekir. Hatta şehir coğrafyasına dağılımlarının bir plan dahilinde yapıldığı düşünülebilir. Diğer taraftan Osmanlı öncesinde kurulduğu tespit edilen ve daha çok şehrin dış mahallelerinde ya da tamamen sur dışında olan zaviyelerin de dikkatle seçilen yerlere kurulduğu anlaşılmaktadır. Zira, Sivas şehrinin Selçuklu dönemi iskân ve kuruluş sahası tipik Selçuklu şehri özelliği göstermekte ve daha çok iç kaleden başlamak üzere, kuzey-güney doğrultusunda dış surlara kadar geniş bir alana yayılmıştır.

270- Bkz. Tablo III.

271- Bkz. Tablo III; Plan IX; TD. 2, 859(1454-1455) dahil olmak üzere tahrir kayıtlarının tümünde ve en son olarak 1308(1890) tarihine kadar olan kaynaklardan bilgi edinilmiştir.

272- Bkz. Tablo III; TD. 2; Ahi Ali Çelebi b. Ahi Carullah Vakfiyesi, 873(1468), VGMA, 600, s.296, terc. 1766, s.378. Ahi Ali Zaviyesi 1925 Tekke ve Zaviyelerin kaldırılması hakkındaki kanun tarihine kadar faaliyetini sürdürmüştür.

Diğer şehirlerle olan irtibatı sağlamak için bu yerleşime ve coğrafi yönere uygun yollar, sur kapıları inşa edilmiş ve zaviyelere de şehir dışından gelen kalabalıklara yönelik mevkiler seçilmiştir. Cami ve mescitlerde de aynı dikkat sarfedilmek suretiyle, rastgele yerlere yapılmaktan ziyade, halkla temasın en fazla olduğu şehir bölgeleri tercih edilmiştir(273).

Ahi zaviyelerinden biri hariç, 1454-1455 tarihi ilk tespitleri ise de, daha öncesine uzanan bir geçmişleri olduğu kanaatindeyiz. Zira, 1454-1455 tahrir kaydında Ahi zaviyelerinin görevlileri içerisinde, kurucu şeyhin isminin dışında farklı isimler taşıdığı görülmektedir(274). Sadece Ahi Carullah zaviyesinde oğlu Ahi Ali şeyh olup, 1468'de babasının kurduğu zaviye için yeni vakıf yapmak suretiyle zaviyenin zamanla kendi ismiyle anılmasını sağlamıştır.

1454-1455 tahrir kaydında ilk defa tespit ettiğimiz Baba Şahin(Şeyh Şahin), Akbaş, Melik A'cem, Emir Arif(Hacı Arif), Hacı Şahin zaviyeleri de yine şehrin muhtelif yerlerinde bulunmaktalar. Kuruluş tarihlerinin yine Osmanlı öncesinde olması ihtimali olan bu zaviyelerden Şeyh Şahin, Ulu Cami'nin güneyinde bulunmaktadır(275). Akbaş zaviyesi de, şehrin doğusunda Şah Hüseyin mahallesinde ve bugün halâ türbesi yıkık vaziyette bulunmaktadır. Melik A'cem Zaviyesi ise, şehrin güneyinde sur dahilinde bugünkü Çayırağzı denilen bölge civarındadır(276). Hacı Şahin Zaviyesi ise,

273- Hasan Paşa Cami, Selman Beğ Cami, Sarı Hamza Mescidi, Cami-i Kebir, Kale Cami (Mahmud Paşa) örnek olarak verilebilir. Bkz. Plan I, VIII.

274- Bkz. TD. 2, 859(1454-1455), s.479-480; Zaviye-i Ahi Mehmed Külâh Dûz'da Şeyh Ahi Hasan ve Şeyh Mehmed ve Ahi Ahmed Çelebi Zaviyesinde Şeyh Hasan Fakih, İvaz biraderi Hasan, Abdullah veled-i İvaz ve İbrahim veled-i Bayram Hacı bulunmaktadır; ayrıca İbn Batuta'nın belirttiği üzere şehirde birden fazla Ahi Zaviyesi vardır. Bkz. İbn Batuta, s.22-23.

275- Bkz. Plan IX; 1304-1306 Salname-i Vilayet-i Sivas, s.202. İ.Hakkı-R.Nafiz, Sivas şehrinde fotoğraflar içerisinde Cami-i Kebir'in güneyinde bir mezarlık görülmektedir. Genellikle kurucu şeyhin mezarı zaviye yakınına yapılırdı.

276- Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.156; Bkz. Plan IX.

Salnâmelere göre şehrin kuzeyinde Kabak Yazısı mevkiindedir(277).

Şehir çarşılarının merkezinde; kuruluşunu 1420 tarihli vakfiyesinden öğrendiğimiz, Hoca Sarı Şeyh Es-Seyyid Pîr Ahmed Bey b. Es-Seyyid Ahmed Bey Zaviyesi yahud kuruluş yerine izafeten Hoca Araste Zaviyesi bulunmaktadır(278). 16.asır Sivas'ta kurulan iki yeni zaviye ile şehrin iskân yönünün güneyden kuzeye doğru değiştiği görülmektedir. Bunlardan ilki, şehrin tam kuzeyinde Cancun kapısı civarında ve daha sonra kendi ismiyle anılacak olan, Ali Baba Zaviyesi'dir(279). Diğeri ise, aslen Zileli olan, Osmanlı genelinde tesirleri görülen, Küçük Minare(Güçük Minare) çevresinde kurulan, Şeyh Şemseddin Zaviyesi'dir(280).

Ayrıca 1553-1554 tahrir kayıtlarında yer alan Ali Üryan nân-ı diğer Ahmed Subaşı Zaviyesi Osmanlı dönemi zaviyelerinden olup, Kale-i Atik'in kuzeyinde, günümüz Kepenek caddesi civarındadır(281).

Osmanlı öncesinde ve 16. asırda kurulan Sivas zaviyelerinin coğrafi dağılımları hakkında bazı özellikler tespit etmek mümkündür. Öncelikle, Osmanlı öncesinde kurulan zaviyelerin şehrin güneyinde ve daha çok sur dışında veya yakınında kuruldukları gözlenmektedir(282). Osmanlı döneminde ve bilhassa 16. asırda kurulduğu tespit edilenler ise, çoğunlukla şehrin kuzey bölgesinde, yeni iskân sahalarında kurulmuşlardır(283).

277- Bkz. Plan IX; ayrıca Bkz. 1304-1306 Salname-i Velayet-i Sivas, s.202.

278- BA, Cevdet Evkaf, 16606, 823(1420).

279- Rüstem Paşa Vakfiyesi, 581-1, s.287-289, terc. 2232, s.169-173. Bkz. Plan IX.

280- Bkz. Plan IX; Şeyh Şemseddin'in mezarı Meydan Camii avlusundadır. Vakfiyesi için Bkz. VGMA, 581-1, s.595, terc. 1767,s 328-330.

281- Bkz. Plan IX; Tablo III.

282- Bkz. Plan IX; Tablo III.

283- Bkz. Plan IX.

Bilindiği üzere, her kurumun ya da organizasyonunun başarısında en önemli etken, kurucu ve işi yürüten elemanların başarısı, zekilik ve kabiliyet derecesi ile o işi yapmadaki gayret ve isteğidir. Zaviye gibi, dinî-içtimâî bir organizasyonda kurucular ve görevliler(Şeyh, Derviş vd.) topluma ve Allaha yakın olma, rızasını kazanma ümidiyle bu işi yaparlar. Tabii suistimaller ve bunun dışındaki amiller tarihin her safha ve coğrafyasında görülmektedir. Sivas şehri zaviyeleri için de aynı husus geçerlidir.

Zaviyelerin kurucu aile veya şeyh aileleri hakkında ilk örneğimiz, şehirde dönemimize gelebilen en eski zaviye olan, Dârü'r-Rahâ ve aynı vakıftan Hacı Abdurrahman Rahtî (Abdülvahab Rahtî) zaviyeleridir. Dârü'r-Rahâ'nın kurucusu olarak vakfiyesinde yer alan Kemaleddin Ahmed b. Rahat'ın Selçuklular zamanında devlet hizmetinde görev yapan saygın biri olduğunu öğreniyoruz. İsmet Kayaoğlu'nun çalışmasında Rahatoğulları ailesi hakkında teferruatlı bir bilgi ve ayrıca kısa bir şecere de verilmiştir(284). Abdülvahab Rahtî veya Hacı Abdurrahman Rahtî olarak geçen zaviyenin kurucusu Kemaleddin Ahmed b. Rahat'ın torunu Abdülvahab'ın aynı zamanda ulemadan olduğu bilinmektedir(285). Osmanlı dönemi boyunca, bu ailenin kurmuş olduğu zaviyelerin vakıf geliri, görevli sayısı, evlâd, utekâ ve mürtezika sayısı açısından Sivas ve çevresi için çarpıcı rakamlar görülmektedir. Zaviye gelirlerinin tüm Sivas vakıf gelirlerinin yarısına yakın olduğu, evlâd, utekâ ve görevlilerinin 19 bin civarında bir sayıya ulaştığı belgelerde kayıtlıdır(286). Anadolu'da nüfuzlu şeyh ailelerinin mevcudiyeti bilinmekle birlikte, herhalde bu rakama varan bir sayı diğerlerinde zor rastla-

284- İ.Kayaoğlu, a.g.e s.1-35.

285- Aynı yer.

286- Bkz. VMD, s.185-199. Aynı zaviye hakkında Hurufat Defterleri'nde çok sayıda belge tespit edilmiştir.

nır(287). Böyle bir nüfus kesafetine hitab eden bir zaviye-nin,Sivas şehri için mahalle ve iskan ilişkisi önemli bir husus arzeder(288).

Yine 1454-1455 tarihli tahrir kaydında ve daha sonraki muhtelif kaynaklarda, Abdülvahab Gazi Zaviye vakıflarını tasarraf eden bir şeyh ailesinin mevcudiyeti bilinmektedir(289). Başta şeyhler olmak üzere kalabalık bir sayıya ulaşan aile hakkında, 1700-1850 tarihleri arasında oldukça fazla belgede şecere çıkarılacak mahiyette bilgiler yer almıştır. Örneğin 1835 tarihinde zaviyede 39 neferin görev aldığı ve 17'sinin şeyh olarak buldukları dikkatimizi çekmektedir(290).

Sivas zaviye kurucuları ve aileleri hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz Şeyh Şemseddin , Ali Baba ve evlâd-ları olmuştur.

Vakfiye kaydına göre, evvela Zile'li sonra Sivas'lı olarak belirtilen Şemseddin Ahmed b. Muhammed, uzun süren bir tahsil hayatı sonrasında, döneminde hadis ve tefsir ilimlerinde â'lim olarak gösterilmiştir. Manzum ve nesir olarak 30 eseri bulunan Şemseddin Sivasî'nin, Osmanlı gene-

287- Anadolu'daki Şeyh aileleri hususunda Bkz. S.Faroqhi, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Editör. O.Okuyar-H. Ü. Nalbantoğlu, Ankara 1975, s.197-229.

288- Zira 18. yüzyılın son çeyreğinde bulunduğu mahalleye "İmaret" mahallesi olarak ismini vermiştir. SSS. 3, s.77-78.

289- 1326 tarihli Ahmed b. Çakırhan Vakfiyesinde Abdülvahab Gazi Zaviyesi Şeyhlerinde Şeyhzâde diye bilinen Ahmed Şeyh Abdülaziz b. Şeyh-i Kebir Ahmed ismine rastlıyoruz. Bkz. VGMA, 607, s.219; ayrıca 1454-1455 tarihli tahrir kaydında zaviyede, Şeyh Ali ve Veys veled-i Şeyh Ali kayıtlıdır. Bkz. TD. 2, s.479.

290- Bkz. VMD, s.13; ayrıca zaviye çevresinde tekkenişin ibaresiyle kayıtlı şahısların oturduğu da görülmektedir. Bkz. BA, Kamil Kepeci 6322, s.4.

linde etkisi fazla olan kalabalık bir ailesi de vardır(291). 1627 tarihli defter-i cedid-i müfassal suretinde Şemseddin Sivasî için; büyük âlim ve şeyhlerin yanında senelerce tahsil ve hizmet ettiğini, müfessir, muhaddis ve fakih olmasının yanında bilfiil irşade me'zun olduğunu, mevlana payesine sahip olmasının yanısıra, vaiz olarak görev yaptığını öğreniyoruz(292). Aynı kaynakta Sivasî için " .. kendileri ve biraderleri ve evlâd ve dervişleri için bilcümle avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyye ve ulağ ve suhreden mahsun ve emin olalar .." denilmek suretiyle muhafiyet tanınan 28 kişinin isimleri de beraberinde zikredilmiştir(293). 1714 tarihli başka bir belgede ise, yukarıdaki bilgileri teyit etmekle beraber, Sivasî'nin 940(1553-1554) tarihinde bazı gazalarda bulunduğunu ve bazı kerametler göstermesi neticesinde yedine hatt-ı şerif verildiği ve vâiz olarak görev yaptığını açıklamaktadır(294).

Ali Baba Zaviyesi'nin kurucusu olan Ali Baba, Osmanlı Vezir-i A'zâm'larından Rüstem Paşa'nın hocası olmasının yanısıra, Sivas şehri için günümüze kadar sosyo-ekonomik ve kültürel tesirleri olan önemli bir zaviye kurmuştur(295). Yine kurucu şeyh Ali Baba'nın kendisi, birader ve biraderinin çocukları ve dervişleri ile birlikte meskun olduğu bilinmektedir(296).

291- Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri (1299-1915), I, Sadeleştiren İ.Özen-F.Yavuz, İstanbul 1972, s.205-207; F.Köprülü, Mutasavvıflar, s.297; doğum ve ölüm tarihi hakkında ihtilaflar bulunmakta ise de, 928(1521-1522)-1006(1597) olarak belirtilmektedir. B.M.Tahir, a.g.e.; Hasan Yüksel, "Sivas'ta Bir Şeyh Ailesinin Ortaya Çıkışı ve Vakıfları Üzerine Bir Deneme", Revak, (Sivas1990), s.38-53.

292- Bkz. SVBMA, 1, Belge no: 187.

293- Bkz. SVBMA, 1, Belge no: 187.

294- Bkz. SVBMA, 1, Belge no: 346; Şeyh Şemseddin'in gazalara katılması söz konusu ise, muhtemelen verilen tarihlerde İran seferlerine katılmıştır.

295- Rüstem Paşa Vakfiyesi, VGMA, 581-1, s.287-289; aynı zaviye için Ali Baba evladından Küçük Ali Baba Vakfiyesi, VGMA, 2141, s.42. Ayrıca Bkz. S. Savaş, a.g.e.

296- Bkz. TD. 14, s.29.

Ahi zaviyelerinden olan Ahi Ahmed Zaviyesi'nde de zaviye şeyhi Şeyh Hasan Fakih, biraderi Ivaz ve Ivaz'ın oğlu Abdullah birlikte kayıtlıdır(297). Şeyh Çoban Zaviyesi şeyhi olan Kasım Çelebi, kardeşi ve oğluyla birlikte(298). Sivas zaviyelerinde şeyh ailelerinin zaviye çevresindeki oluşturduğu bu nüfus yoğunluğu, Osmanlı genelinde Hacı Bektaş, Mevlevihâne ve Ahi Evran gibi önemli diğer zaviyelerde de görülmektedir(299).

Şeyhlerin nüfuzu kadar şeyh ailelerinin gücünün de, zaviyelerin fonksiyonlarını etkilediği bilinmektedir. Dolaşısıyla şeyh aileleri ile dervişlerin sayı itibarıyla keyfiyeti mahallelerin iskân ve oluşumunu hızlandırmaktadır. Bunun en güzel örneğini Şemseddin Sivasî ailesinde görüyoruz. 15. ve 16. asrın ilk yarısında henüz iskân ve mahalle özellikleri göstermeyen Şeyh Hasan Zaviye ve türbe çevresine, Şeyh Şemseddin ailesi ve dervişlerinin yerleştirilmelerinden yarım asır sonrasında buranın ilk defa Küçük Minare mahallesi olarak geçtiğini görüyoruz. Eretna oğlu Şeyh Hasan'ın vakıf arazisinin kiralanmak suretiyle, üzerine menzil, çilehâne, kütüphâne, kasır ve fırın gibi binaların yapılması ve türbe yakınlarına mescit, mektep ve çeşme ilavesiyle mahalle hüviyetine girmesinin yanı sıra, kaynaklara da Küçük Minare mahallesi olarak geçmiştir(300).

Ali Baba Zaviyesi'nin de benzer bir fonksiyonu icra etmek suretiyle kendi ismiyle anılacak mahallenin iskânını gerçekleştirdiği söylenebilir.

Zaviye fonksiyonlarını etkileyen bir başka husus, zaviye şeyhinin temsil ettiği tarikatler olmalıdır. Anadolu'da

297- Bkz. TD. 2, s.479.

298- Bkz. TD. 2, s.480.

299- S.Faroqhi, "Şeyh Aileleri", s.197-229.

300- Bkz. Şeyh Şemseddin Vakfiyesi VGMA, 581-1, s.595; mahalle olarak ilk defa 1637'de geçmektedir. Bkz. SVBMA, 1, belge no: 303.

Osmanlı dönemi ve öncesinde çok sayıda tarikatın faaliyet gösterdiği bilinmektedir(301). Eski bir merkez olması sebebiyle, Kızılırmak havzası ve Orta Anadolu'nun önemli şehirlerinden olan Sivas Şehrinin, bünyesinde bulunan zaviyelerin bağlı olduğu tarikatlar sözkonusudur. Şehirde mevcut olan zavilerden çok azının mensub olduğu tarikatlar kaydedilmiştir. Zira, kaynaklara bu hususun pek yansıdığı söylenemez. Şehirde 5'i Ahi zaviyesi olmak üzere, 1 Nakşî, 1 Halvetî, 1 Kadirî, 1 Mevlevî ve 1'i de bir dönem Kadirî olduğu görülmektedir(302). Şemseddin Sivasî'nin Halvetiye tarikatının Şemsiyye kolunun kurucusu olması, Sivas için önemli bir hususiyet olmuştur(303).

Tarikatlerin devlet ve toplumla olan ilişkilerinin keyfiyet derecesi de zaviye fonksiyonlarını etkilemektedir. Bu hususta Osmanlı devletinin dikkatle takib ettiği bir siyaset müşahede edilmiştir(304).

Devletin tarikatlere bakış tarzının yanısıra tarikatların halka hitab şekli de önemlidir. Ahi teşkilâtlarının

301- Bkz. A.Y.Ocak, "Zaviyeler"; A.Y.Ocak-S.Faroqhi, "Zaviye".

302- Bkz. Tablo III; bunların dışında İmaret mahallesinde Mor Ali Baba Dergahı ismiyle Kadirî tarikatından Şeyh Mehmed El-Muttalib bi-Mor Ali el-âlî ibn Ahmed Paşa'nın 1878 tarihli vakfiyesi vardır. Bkz. SVBMA, 2, s.129; ayrıca 1913 tarihli Paşa Beğ mahallesinde Rufaiye Dergahı'nın vakfiyesi vardır. Bkz. SVBMA, 2, s.141.

303- Rahmi Serin, İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler, İstanbul 1984, s.122-127.

304- Devlet zaviye ve tarikatleri sürekli desteklediği gibi bazen de onların faaliyetlerini kontrol altına alır veya cezalandırma yoluna giderdi. Sivas şehrinde zaviye ve tarikat şeyhlerine vakıflar yapmak suretiyle faaliyetlerini teşvik ettiği gibi, diğer Osmanlı şehirlerinde de benzer faaliyetler yapmıştır. Hatta, bazı tarikatlerin daha yagın olmasında devletin desteğinin de etkisi fazla olmuştur. Örneğin Osmanlı Devletinde Mevlevilik ve Halvetilik özel bir muamele görmüştür. Amasya ve Bursa şehirlerinde tarikatler içerisinde en fazla Halvetiliğin olduğu görülür. Bkz. A.H.Hüsameddin, a.g.e., s.182-205; M.Kara, Bursa'da Tarikatlar, s.154-155; Osmanlı döneminde tarikat ve zaviyelere karşı iki önemli hareket olmuştur ki, ilki, IV.Murad dönemi Kadızâde hareketi, ikincisi, II.Mahmud'un Bektaşiliği kaldırma hareketidir. Bkz. İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III, Birinci Kısım, Ankara 1983³, s.354-366; E.Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara 1983⁴, s.150.

esnaf kesimine hitab etmesinin yaygın olduğu gibi, Halvetiye ve Mevleviye tarikatlerinin daha çok şehirlerde yüksek kesime hitab ettiği söylenmektedir(305).

Devlet , tarikat ve zaviye ilişkilerinin önemli bir boyutu da, zaviyelerin gelir kaynakları ile müctemilâtlarıdır. Zira zaviyelerin bakım, onarım, ve başta şeyhler olmak üzere tüm hizmetlilerin giderleri, zaviyenin vakıf kaynaklarından karşılanmaktadır. Zaviye fonksiyonlarının icrası için vakıf kaynaklarının sürekliliği ve fazlalığı o derece önemlidir. Gerek Sivas zaviyeleri ölçeğinde ve gerekse Osmanlı genelinde, gelirleri fazla olarak görülen zaviyelerden Mevlevî, Bektaşî, Halvetî, Ahi Evran'nın nüfuzlarının fazla olduğu görülmektedir(306).

Zaviye gelir kaynakları ve çeşitleri hakkında ileride bölümlerde daha detaylı bilgiler verileceği için, burada yalnızca zaviyelerin büyüklük ve şehirdeki iskân ve imâr faaliyetlerindeki fonksiyonu ele alınacaktır. Bu hususla alakalı olarak tek tek kaynakların bulunmasına karşılık, toplu olması bakımından üç ayrı dönemde zaviye gelirleri karşılaştırılabilir.

Bunlardan ilki dönemimiz öncesinde olmasına rağmen 1576 Defter-i Evkâf-ı Rûm'da verilen zaviye gelirleri olmuştur. İkincisi 1693 tarihli Eyâlet-i Sivas Muhasebesi'ndeki bilgiler, üçüncüsü ise, daha sıhhatli ve detaylı olarak verilen 1835 tarihli vakıf muhasebe kayıtlarından olacaktır. Bu üç ayrı zamandaki zaviye gelirleri, Sivas zaviyeleri hakkında bir karşılaştırma imkanının yanı sıra, diğer şehirlerle de karşılaştırma imkanı vermektedir. Aynı zamanda Osmanlı geneli için önemli görülen Mevlevî, Ahi Evran, ve Hacı Bektaş zaviye gelirleriyle de karşılaştırılabilir.

305- Bkz. F.Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.162-163.

306- S.Faroqhi, "Şeyh Aileleri"; Sivas zaviyeleri içinde Şeyh Şemseddin, Halvetî olup, nüfuzu da fazladır.

Bu nedenle zaviye gelirlerinin tespiti ile Sivas içinde ve Osmanlı genelinde büyüklükleri ortaya çıkacaktır.

Sivas şehri zaviyeleri içinde, vakıf gelirleri açısından her üç dönem Dârü'r-Rahâ zaviyesi en yüksek gelire sahiptir. Evlâdlık vakıf olması ve gelirlerinden evlâda önemli bir pay ayrılması sebebiyle gelir kaynaklarının korunmasına önem verilmiştir. Diğer zaviyelerin içerisinde ise, Ahi Emir Ahmed, Ahi Mehmed ve Ahi Ali zaviyeleri en fazla gelirleri olanlardır. Osmanlı öncesinde ve ilk dönemlerde ahilerin gücünün hala vakıfları vasıtasıyla şehirde devam ettirdikleri söylenebilir. Gelir kaynaklarının ortak özelliği çoğunlukla kırsal yöreden olmasıdır(307). Bunların ardından Abdulvahab Gazi ve Hoca Sarı Şeyh gelmektedir.

Zaviyelerin büyüklüğü hususunda, gelire dayalı yapılan bu tarz bir yaklaşımda, Osmanlı geneline(bazı şehirlerine) ve bilhassa Anadolu'da Mardin, Ordu, Manisa, Harput gibi şehirlerdeki zaviyelerine göre sayı ve gelir açısından fazla olduğu söylenebilir(308). Bunların dışında, Faruki'nin Osmanlı zaviyeleri için, bir bakıma merkez rolü olarak belirttiği, Mevlevî, Ahi Evran ve Bektaşî zaviyeleri ile karşılaştırıldığında ise, Ahi Emir Ahmed ile Ahi Evran'ın yakın bir gelir seviyesine sahip oldukları ve aralarında fazla bir fark olmadığı görülür. Buna rağmen, Sivas'taki Ahi zaviye gelirlerinin, şehirde kurulan yeni zaviyelere göre düşme gösterdiği, kaynaklarda yer alır(309). 16. asır için, Dârü'r-Rahâ'dan hemen sonra olmalarına rağmen, Ali

307- Zaviye vakfiyeleri, 1576 Evkaf Defteri ve 1835 tarihli Vakıf Muhasebe Defteri, gelir kaynaklarının ekseri karye-mezra olduğunu açıkça göstermektedir. Bkz. yukarıda zikredilen zaviye vakfiyeleri, 1576 Defter-i Evkaf-ı Rum .

308- Anadolu genelinde zaviye gelirlerini bilhassa 16. yüzyıl için karşılaştırma imkanı vardır. Bkz. B.Yediyıldız, Ordu, s.134-146; N.Göyünç, Mardin, s.119-122; F.Emecen, Manisa, s.106; M.A.Ünal, Harput, s.217-220.

309- Bkz. VMD, s. 2-228; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.2-28.

Baba ve Şemseddin Sivasî zaviyelerinin kurulması sonrasında ve bilhassa 19. asırda gelir itibariyle dördüncü ve beşinci dereceye inmişlerdir(310). Dârü'r-Rahâ ise, 19. yüzyılda da yine gelir açısından birinci sırayı korumuştur(311).

Gelir kaynaklarının miktarı, zaviye büyüklüğünün veya fonksiyonlarının tayininde etkili ana sebeplerden birisi olmakla birlikte, asıl konumuz olan zaviye-iskân ve mahalle ilişkisinde, zaviye gelirlerinin ve müctemilâtının kullanımıdır. Bu noktada, Sivas zaviyelerine bakıldığında, yaklaşık hepsi ayande-revende, fakara ve gariplere hizmet vermektedir. Ayrıca, zaviye gelir kaynakları içerisinde zemin ve hane icarlarına fazlaca tesadüf edilmektedir. Zaviye çevresine boş zeminler üzerine, ya zaviye mensublarınca veya hariçten gelenler için yapılan evler vasıtasıyla mahalleler oluşmuştur. Bunun en açık örneklerini Ali Baba, Şeyh Erzurum, Ali Üryan, Ahi Ahmed Çelebi, Abdülvahab Gazi Zaviyeleri'nde görmek mümkündür. Bunlardan Şeyh Erzurum Zaviyesi şehrin güneyinde yer almaktadır. 1454-1455 tahrir kaydında çiftlik olarak kaydedilmiş olan zaviye, 1574 muftassal kaydında " Mahalle-i Cedid der kurb-ı Zaviye-i Şeyh Erzurum" ismiyle 9 hanelik yeni bir mahalle oluşmuştur(312). 1835 tarihinde ise, zaviye çevresindeki evlerin tamamen kaybolduğu ve sadece zeminlerin kaldığı anlaşılmaktadır(313).

Ali Baba Zaviyesi'nin kurulduğu mevki, 1454-1455, 1519-1520, 1528 ve 1553-1554 tahrir kayıtlarına ve vakfiyelere bakıldığında, şehrin iskan sahası dışında, bostan ve bahçelerin bulunduğu bir bölge halindedir(314). 1574 tahrir kaydında ise, Mescit-i Ali Baba Mahallesi'nin 9 müslim, 55 gayr-ı müslim olmak üzere 64 haneden meydana geldiği görülür(316). Zaviye'nin vakfiye tarihi olan 1546-47 öncesinde

310- Bkz. VMD, s. 2-228; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.2-28.

311- Bkz. VMD, s.185-189.

312- TD, 14, s.14-28.

313- VMD, s.79.

314- Plan II-V.

315- Küçük Ali Baba Vakfiyesi, VGMA, 2141 s.42; Şeyh Müeyyed Vakfiyesi, VGMA, 581, s.114

316- Bkz. TD, 14, s.14.

kurulduğu açık olmakla beraber, zaviye çevresinde asıl iskân ve dolayısıyla mahalle oluşumu 1547-1574 tarihleri arasındaki kısa bir dönemde yapılmış olması gerekir. Zira şehrin 1454 ile 1554 tarihleri arasında mahalle olarak 2 katına, nüfus olarak ise, 5 katına yakın artışlar görülmüştür(317). 16. asır boyunca Amasya, Tokat ve Sivas havalesinde, Celal, Zünnün, Şehsuvaroğlu, Zünnünoğlu Halil, Karayazıcı, Kalenderoğlu, Karasait, Abaza Mehmed Paşa isyanları neticesinde, kırsal yörede emniyetin kalkmasının yanısıra, Sivas gibi şehir merkezlerine kadar girmiştir(318). Zira, isyancılar bölge köylerini yağma ve tahrip etmişlerdir. Simeon'un Sivas'a gelirken yolda tahrip edilmiş köyleri zikretmesi, bu durumu teyit etmektedir(319). Bölgedeki huzursuzluk sırasında, şehirdeki çok hızlı olan nüfus artışını sadece doğumla açıklamak yetersiz kalır. Bu artışın en büyük sebebi, kırsal kesimden gelen nüfusun şehirdeki yeni kurulan mahallelere yerleştirilmesi olsa gerekir(320). Ali Baba mahallesinin kuruluş ve gayr-ı müslim hanelerin çok fazla oluşunun izahı olarak düşünülebilir. Zaviye çevresinde oluşan bu nüfus patlamasının yanısıra, bizzat mütevellilerin izniyle zaviye bostanı üzerine zemin icarı karşılığında menzillerin bina edildiği görülmektedir(321). Toplam 34 hanenin iskân edildiği bu menzillerin sahiplerinin, geldikleri köylerin isimleriyle Kızılcaköy, Dökseli, Divrikli, Gergerli, ve Köydinlioğlu olarak kaydedilmeleri kırsal yöreden göçü açıklamaktadır(322).

317- Bkz. Tablo I.

318- Bkz. A.H.Hüsameddin, a.g.e. C.IV, s.293.

319- Simon, Seyahatname, s.88.

320- Şehir çevresindeki köy isimleri ile anılan mahalleler ve köy isimleri ile lakablanan şahıslar bunu en güzel şekilde açıklar. Diğer şehirler için Bkz. S.Faroqhi, "Çorum", s.84; M.A.Ünal, Harput, s.71; N.Göyünç, Mardin, s.103.

321- Bkz. SSS. 1, s.345; Ruhi Başeğmez'den alınan 1150 (1737) tarihli belge.

322- R.Başeğmez'den alınan aynı belge.

Zaviye iskân ilişkilerinin. diğ er bir boyutu, zaviye müştemilâtının çeşitliliği ve sürekliliği hususudur. Önce-likle zaviyeler, mensublarının dinî ve içtimâî ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli bölümleri ihtiva ederler. Diğ er taraftan bu müştemilâtın, Sivas zaviyelerinde veya Osmanlı genelinde zamanla değı şim gösterdiği muhakkaktır. Sivas zaviyeleri müştemilâtı hakkında ilk kaynak durumunda olan vakfiyelerinden edindiğimiz bilgilere göre, mahiyeti hakkında bilgi verilmeyen zaviye binası, çeşme ilk zaviyeler için yeğane müştemilât durumundadır(323). Belirtilen bu ilk zaviyelere kurucu şeyhin türbesi ve bir de mescit ilavesi söz konusu olmuştur(324). Osmanlı dönemi şehirde kurulan ilk zaviye vakfı olan Sarı Şeyh'ten itibaren ise, zaviye, mescit, çeşme, mekteb, türbe ve kütüphane gibi daha zengin bir müştemilâtle karşılaşırız(325). Osmanlı dönemi, Sivas zaviyelerinin artık bir mescit ya da cami ile bütünleştiği görülmektedir(326). Şehirde kurulan son dönem zaviyelerinin müştemilâtları ise, daha teferruatlıdır. Bunlar semahâne, çilehâne, zikirhâne, kebir meydan odası, hücre, mihman odası, şeyh odası, kurbet evi, post odası, havlu, aralık, ahur, kiler, mahzen, odunluk, kahve ocağı, abdesthane, hamam, külhan, samanlık, bahçe, matbah, sofa, tennurhâne ve kasır olarak

323- Bkz. Ahi Emir Ahmed Vakfiyesi, VGMA, 608, s.4, terc. 1989, 38-43; Ahi Ali Vakfiyesi, VGMA, 600, s.296.

324- Sivas zaviyelerini çoğ unda kurucu Şeyhin türbesi ilave edilmiştir. Ahi Emir Ahmed, Abdülvahab Gazi, Akbaş, Şeyh Şahin, Şeyh Çoban vd. Ayrıca bazı zaviyelere mescid ilavesi de yapılmıştır. Emir Arif, Abdülvahab Gazi, Şeyh Çoban, Ahi Ahmed Çelebi.

325- Sarı Şeyh, Ali Baba, Şeyh Şemseddin gibi zaviyelerin vakıfları zengin bir müştemilata sahiptir. Bkz. Hoca Arasta Vakfiyesi, BA, Cevdet Evkaf, 16606; Şeyh Şemseddin Vakfiyesi, VGMA, 581-1 s.595; Küçük Ali Baba Vakfiyesi, VGMA, 2141, s.42.

326- Osmanlı geneli için zaviye müştemilâtları hakkında Bkz. Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", İÜİFM., XXIII/1-2, (1962-1963), s.1-80; ayrıca Mevlevi tekkelerinin müştemilâtı için Bkz. A.Gölpınarlı, Merlevilik, s.340-343; İbrahim Gökçen, XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırırları, İstanbul 1946, s.70; A.Y.Ocak, "Zaviyeler"; A.Y.Ocak-S.Farohi, "Zaviye".

sıralanabilir.

Zaviye müstemilâtlarının değişimi hususunda ise, ilk kurulan zaviyelerden itibaren çeşitliliğin arttığı gözlenmektedir. Sivas zaviyelerinin müstemilâtlarının sürekliliği hususunda ise, şunlar söylenebilir; 18. yüzyıldan başlamak üzere, 19. ve 20. yüzyılda hızlı bir şekilde, önceleri zaviye binaları, mescitler, çeşmeler ve son olarak ta kurucu şeyhin türbeleri yok olmaya başlamıştır(327). Dolayısıyla zaviye hizmet ve fonksiyonları eski etkinliğini yitirmiştir. Bununla birlikte günümüze kadar gelebilen zaviye müstemilâtlarından bölümler sözkonusu olmakla birlikte, asıl önemli olanı buldukları mahallelere kendi isimlerini vermeleridir.

c- Medrese, Mektep ve Muallimhâneler

Sivas şehrinin fizikî yapısını oluşturan unsurlardan bir başka grup ise, eğitim ve öğretimin yapıldığı medrese, mektep ve muallimhâneler olmuştur. Günümüzde şehre bakıldığında, geçmişten zamanımıza gelebilen en büyük eserler olarak medreseleri görüyoruz. Günümüze kadar gelen bu eserlerin mimâri görüntülerinde, geçmişin siyasi, ekonomik ve kültürel ihtişamını görmek mümkün olmaktadır(328).

Osmanlı öncesi Sivas şehrinde mevcut olan medreselerden sadece, Sahib Ata Fahrüddin Ali'nin yaptırmış olduğu Sahibiye(Minarelerdeki mavi çiniden dolayı halk arasında

327- Şehirde günümüzde bazı bölümleri hala mevcut olan zaviyeler şunlardır: Abdülvahab Gazi, Ahi Emir Ahmed, Şeyh Çoban, Ali Baba, Şeyh Şemseddin, Şeyh Erzurum, Şeyh Hasan, Akbaş. Diğerleri ise Ahi Ali, Ahi Ahmed Çelebi, Ahi Mehmed Külâh-Dûz, Tokmak, Şeyh Şahin, Hacı Şahin, Emir Arif, Darü'r-Raha, Hacı Abdurrahman zaviyeleri olup, hiç bir bölümleri kalmamıştır.

328- Tüm Anadolu Medreselerinin mimari açıdan özellikleri için Bkz. Abdullah Kuran, Anadolu Medreseleri, I, Ankara 1969; Sivas Medreseleri için Bkz. H. Acun, a.g.e., s. 183-220; Selçuklu ve İlhanlı dönemi Anadolu şehirlerinin kültürel ve ekonomik özellikleri için Bkz. Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, terc. Y.Moran, İstanbul 1979, s.160-330; Sivas şehri için Bkz. O.Turan, "Sivas Şehri", s.197-215.

Gök Medrese)(329), I. İzzeddin Keykâvüs'ün yaptırdığı Dârü'ş-Şifâ(330), Muzaffer Burucerdî'nin yaptırdığı Burûciye (331) ve Şemsüddin Cüveynî'nin yaptırdığı Çifte Minareli Medrese yahud Osmanlı kaynaklarındaki tabiriyle Pervâne Medresesi(332) Osmanlı dönemine ve günümüze gelebilmiştir. Gök Medrese vakfiyesinde, aynı anda 9 medresenin sosyo-ekonomik ve kültürel boyutuyla, Osmanlı dönemi mevcut olan 4 medrese arasında kıyası kabil olmayan bir farklılık sözkonosudur(333). Şehirde bu dört medrese haricinde, beş asır sürmüş olan Osmanlı hakimiyeti esnasında, bizim tespitlerimize göre. sadece bir adet medrese yaptırılmıştır. ki, bu İhsaniye Medrese'si olarak geçen ve 18. asır sonlarında Himmet Ağa tarafından yaptırılan, 1833 tarihinde oğlu Said İbrahim Paşa tarafından tamir edilip yeni vakıflar ilave edilen medresedir(334).

329- Gök Medrese kitabesi 670(1271) tarihli olup, vakfiyesi ise, 679(1280) tarihinde tanzim edilmiştir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.116; S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e., s.31-69; ayrıca M.M.Uğur-M.F.Koman, Selçuk Veziri Sahip Atâ ve Oğullarının Hayat ve Eserleri, İstanbul 1934.

330- I.İzzeddin Keykavus b. Keyhüsrev tarafından 614(1217) tarihinde yaptırılan Dârü'ş-Şifâ'nın vakfiyesi 615(1218) tarihinde tanzim edilmiştir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s. 101; VGMA, 584, s.285,terc. 2105, s.364-376; A.Haydar Bayat, "Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası", Türk Kültürü, XXIX/333, (1991), s.5-19.

331- Muzaffer Burûcerdî tarafından 1271 tarihinde yaptırılmıştır. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.108-111.

332- Şemseddin Cüveynî tarafından 1271 tarihinde yaptırılmıştır. Dârü'l-Hadis olarak da adlandırılan medrese Osmanlı dönemi kaynaklarında Pervane Medresesi olarak yer almıştır. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.113-116; C.Cahen, a.g.e., s.349; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.4; VMD, s.184.

333- Bkz. S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e., s.31-69. Sivas Vilayeti Salnamelerinde de beş medrese yer almıştır, Bkz. 1304-1305 Sivas Vilayeti Salnamesi, s.202.

334- Medrese hakkında ilk bilgiye 1793 tarihli Zaralızâde Recep Paşa vakfiyesinde rastlıyoruz. Medrese için bazı vakıf gelirleri tahsis edilmiştir. Bkz. SSS, 5, s.235; Himmet Ağa'nın oğlu İbrahim Said Ağa'nın 1249(1833) tarihinde tamir ettirip, 1254(1838) tarihli bir vakfiye tertip ettirmesine dayanarak İ.Hakkı-R.Nafiz, Medrese'nin İbrahim Said Ağa tarafından yaptırıldığını zannetmişlerdir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.144; SSS 19, s.85; yine İ.Hakkı-R.Nafiz, Meydan Cami'inin bânisi Hasan Paşa'nın bir medresesi bulunduğunu belirtiyorlar ise de bu bilgiyi teyit edici mahiyette herhangi bir belgeye rastlamadık.

Medreselerin şehir coğrafyasındaki yerleri şöylece tarif edilebilir: Kale-i Atik denilen Paşa Hisarı içerisinde Şifâiye, Çifte Minare karşılıklı olarak ve E.Çelebi'ye göre, medrese sokağında ve bunların biraz doğusunda Burûciye medresesi yer alır. Üç medresenin bir arada toplu halde bulunmalarına karşın, Kale-i Cedid'in güney tarafında adeta mahalleler arasında tek başına Gök Medrese bulunur. İhsaniye Medresesi ise, Küçük Minare mahallesinde Meydan'a yakın bir yerde bina edilmiştir. Sonuncusu hariç Selçuklu mimari özelliklerini bünyelerinde toplayan medreselerin taç kapıları ile minareleri muhteşem bir görüntü arzeder. Benzer olan müstemilâtları içerisinde mescit, türbe çeşme ve kütüphane bulunmaktadır. Bina olarak ise, Gök Medrese'nin iki katlı ve medrese dışında bir de Dârü'z-Ziyâfe'si olduğu kaynaklarda yer alır(335). Osmanlı döneminde medreselere herhangi bir ilave sözkonusu olmadığı gibi, ancak mevcudu korumak ve gerekli tamiri yapmaya çalışmakla yetinildiği söylenebilir. Hatta Defter-i Evkâf-ı Rûm'a göre, medreselerin binaları ve çeşmeleri atık ve her sene tamire muhtaç durumdadır. Yine, aynı kaynakta, Evkâf-ı Medrese-i Pervane Bey ismiyle kaydedilen Çifte Minareli Medrese'nin vakfiyesinin kayıp, binasının harap olduğu belirtilmekte ve eğitimin yapılmadığı kaydedilmektedir(336). Gök Medrese bina ve minarelerinin 1717 ile 1827 tarihlerinde tamir edildikleri kaynaklarda yer almıştır(337).

19. asır başlarında ise, medreselerin durumları hakkında detaylı bilgilere sahip bulunuyoruz(338). Bu dönemde Çifte Minareli Medrese'de cephanе saklandığı kayıtlıdır. Aynı medresenin, tamamen harabe haline gelmesi nedeniyle 1853 tarihinde kalan taşlarının sökülüp, Hacı İzzet Paşa(Osman Paşa Cami) Camii'nde kullanıldığı anlaşıl-

335- Bkz. S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e., s.31-69.

336- Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s.2-4.

337- Bkz. HD. 1118, s.64, 66; H.T.Cinlioğlu, a.g.e., C.III, s.137.

338- Bkz. VMD, s.138, 153, 184.

lıyor(339). Sivas Müftüsü Seyyid Abdullah Efendi'nin 1839'da, Gök Medrese için bazı tamirler gerçekleştirdiği de bilinmektedir(340).

Medreselerin sosyo-kültürel ve fizikî yapıdaki yerlerinin yanı sıra, şehrin iskânında bir rolü var mıdır? Varsa ne oranda olmuştur gibi sorulara cevap aranmalıdır. Sivas mahalle isimlerinde görüldüğü üzere, mahalle adlarından birisi de 1454-1455 tahrir kaydına göre, Mahalle-i Mescit-i Medrese, 1519-1520 tahririnde Medrese-i Sahib ve 1700 yıllarından sonra Gök Medrese Mahallesi olarak anılmaya başlanmıştır(341).

Gök Medrese Mahalle nüfusu 1454-1455'te 10, 1519-1520'de 14, 1553-1554'te 15, 1574'te 33, 1827'de 61 haneye yükselmesine rağmen, 1831'de 57 haneye düşmüştür(342).

Osmanlı hakimiyetinin ilk yıllarında Şeyh Çoban'la birlikte sınır mahalle olma özelliğini taşıyan Gök Medrese, 16. asır başlarından 18. asır sonlarına kadar, güney yönünde yeni mahalleler eklenmesiyle dış mahalle olma özelliğini yitirir(343).

Kurulduğu dönemde çevresindeki iskânın varlığı ve özellikleri hakkında bilgiler olmamasına rağmen, vakfiyesinden öğrendiğimiz bilgiler ışığında, Gök Medrese'nin fonksiyonları neticesinde, çevresindeki iskânı artırdığını söyleyebiliriz. Zira, Osmanlı döneminde Sivas mahallesi olan Gök Medrese'nin Mesciti, çevresindeki halkın ibadet ihtiyacını karşılamaktadır. Hatta 1717 tarihinde hatip tayiniyle, cuma namazı dahi kılınır hale gelmiştir(344). Ayrıca çeşmeleri vasıtasıyla, mahalle halkının su ihtiyacını giderdiği gibi,

339- Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.113-116.

340- Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.116

341- Bkz. TD. 2, s.470; TD. 79, s.507-520; SSS. 3, s.77-78; SSS. 15, s.194-195.

342- Bkz. Tablo I.

343- Bkz. Plan VI, VII.

344- Bkz. HD. 1118, s.64.

Dârü'z-Ziyâfe'de mahalle sakinlerine yetecek kadar(30 kişi) hergün, ramazanda, bayramlarda ve cuma geçelerinde yemek pişirilmesi, fukaraya minareden ekmek atılması mahalle iskânının zeminini hazırlamaktadır(345). Osmanlı dönemi boyunca, Gök Medrese Mahallesi'nde, başka bir mescit ya da cami'nin yapılmaması, dikkat çekmekte ve medresenin mahalle halkının ihtiyaçlarını karşıladığını göstermektedir.

Osmanlı döneminde ilk eğitimin camilerde de yapılmasına rağmen, asıl olarak muallimhâneler ve sıbyan mektepleri bu fonksiyonu icra etmek üzere kurulmuşlardır. İlk okul düzeyinde eğitimi gerçekleştirmesinin yanısıra, mektepler, şehirlerin fizikî yapısının ve Osmanlı mahallesinin temel öğelerinden biridir. Zira, gerek eğitim vasıtasıyla önemli bir nüfusa hitâb etmeleri ve gerekse gelir ve giderlerini oluşturan tüm maddi boyutları sayesinde bu müesseseler, şehir hayatında küçümsenemeyecek bir yer kazanmışlardır.

Sivas şehrinde, medrese eğitimi için gerçekleştirilen muazzam eserlerin yanısıra, küçük çocuklar için de çok sayıda mektep yapılmak üzere vakıflar kurulduğunu görüyoruz.

Sivas şehrinin bilinen en eski metebi olan, 1514 tarihli Kerim Çavuşzâdeler'in yaptırmış olduğu mektepten itibaren 1850 tarihine kadar kaynaklarda toplam 34 mektep-muallimhâne geçmektedir(346). Evliya Çelebi'nin şehirde 140 mektebin bulunduğunu ve 40'ının vakıflarının kuvvetli olduğunu belirtmesine rağmen, bu rakamın bu rakamın biraz fazla olduğu kanaatindeyiz. Ancak, şehirdeki cami ve mescitlerin de çocuk eğitimini yaptırdığını kabul edip, dahil ettiğimizde ancak böyle bir neticeye ulaşılabılır(347).

345- Bkz. S.Bayram- A.H.Karabacak, *a.g.e.*, s.31-69.

346- Bkz. Liste I; Kerim Çavuş Vakfiyesi, SVBMA, 2, s.8.

347- Ayrıca 1850 sonrası için salnamelerden bizim tespit ettiğimiz sayıya yakın mektep bulunmaktadır. 1870 tarihli salnamede 29 mektep verilmiştir. Talebe sayısı olarak 2117 rakamı verilmiştir. Bkz. 1287 Tarihli Sivas Vilayeti Salnamesi, s.86. Ayrıca gayr-ı müslim mektep ve talebe sayısı için Bkz. Ömer Demirel, "1876-1909 Yıllarında Sivas'ta Eğitim", Sivas Kültür-Sanat, S.I, (Sivas 1987), s.13-18.

Mekteplerin kuruluş tarihleri ve fizikî yapıdaki dağılımına bakıldığında zaviye, mescit ve camilerle aynı vakıf dahilinde veya aynı mevkide yapıldıkları görülür. 16. ve 17. asırlarda yapılan vakıflardan Kerim Çavuş Camii, Şeyh Şemseddin Zaviyesi, Küçük Ali Baba Zaviyesi, Ganem mahallesinden Ahmed Bey Cami'si ve Mustafa Bey bin Behram Paşa'nın Cami'si yanında hep birer mektep inşa edildiğini görüyoruz ki, bunlar tespit edilen en eski mekteplerdir(348). Yine Emir Arif ve Melik A'cem zaviye vakıflarında görüldüğü üzere, camilerde tedris şartının varlığı, cami, zaviye ve mekteplerin fonksiyonel bütünlüğünün örneklerini teşkil eder(349).

Mekteplerin şehirde mahallelere göre dağılımı dikkate alındığında, çarşıların çevresindeki mahallelerde daha fazla oldukları görülecektir. Hoca İmam, Sarı Şeyh, Küçük Minare mahallelerinde 3'er mektep yer almıştır(350). Bazı mahallelerde sadece 1'er mektep bulunurken, bir kısmında hiçbir mektep ya da muallimhânenin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, bu mahallelerde, cami veya mescitlerin de aynı fonksiyonu yerine getirdiği düşünülmelidir.

Mekteplerin genelde ahşap yapılara sahip olmaları ve tamir için fazla masraf gerektirmeleri sebebiyle, vakfı zengin olmayanların uzun süre mevcudiyetlerini koruyamadıkları görülür. Bu yüzden, 1835 tarihinde ancak 11 adet mektep-muallimhâne vakfı kaydına rastlanmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, 1514-1850 tarihleri arasında tespit edilen toplam 34 mektep-muallimhânenin büyük bir kısmı 18. asır içerisinde yapılmıştır. Bu rakamın kısa sürede 11'e düşmesi, mekteplerin maddî yapılarının zayıf olmasının yanında, zamanla fonksiyonlarını yitirmiş olmalarıyla da alakalı olabilir. Bu arada dikkat edilmesi gereken husus, mekteplerin

348- Bkz. Kerim Çavuş Vakfiyesi, SVBMA, 2, s.8; Şeyh Şemseddin Vakfiyesi, VGMA, 581-1, s.595; Küçük Ali Baba Vakfiyesi, VGMA, 2141, s. 42; Ahmed Bey Vakfiyesi, VGMA, 581-2, s.286; VMD, s.7.

349- VMD., s.5,20.

350- Bkz. Liste I.

sadece müslim nüfusa hitap etmeleridir. Bazar ve Köhnecivan gibi, gayr-ı müslim mahallelerinde ve gayr-ı müslim nüfusun yoğun olduğu diğer mahallelerde, gayr-ı müslimlere ait ayrı okullar bulunuyordu(351).

2- Ekonomik Coğrafya ve Mahalleler

Sivas şehrinin fizikî yapısını meydana getiren dinî, kültürel, yönetim ve konut olarak kullanılan binaların dışında, şehrin en önemli bölümünü üretim ve pazarlama faaliyetlerinin yapıldığı bölgeler oluşturur. Şehrin ekonomik coğrafyası olarak tanımladığımız bu bölümünde, başta bedesten olmak üzere han, çarşı, pazarlar ve çeşitli imâlâthaneleri görmek mümkündür.

Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, Sivas şehri ekonomik coğrafyasının oluşumunda en önemli fonksiyonu yine, yoğun bir imâr faaliyetlerinin itici gücü olarak vakıf müessesesi oynamıştır. Tipik örneğini imaret sâtelерinde gördüğümüz bu gücün, Sivas şehrinde kültürel coğrafyaya bağlı olarak ekonomik coğrafyasının da oluşumunda ilk etken olduğu muhakkaktır(352).

Öncelikle şehrin fizikî coğrafyasının temellerinin Osmanlı öncesinde atıldığı ve bu temeller üzerine ekonomik coğrafyasının şekillendiğini belirtmeliyiz. Daha sonra bu fizik coğrafya üzerindeki ekonomik yapının kısa bir portresini ve vakıflarla olan ilişkisini tespitte çalışalım. Sivas şehri kültürel ve ekonomik cepheleriyle, iç kalenin dışında ve daha çok güney ve doğu yönünde yerleşmiştir(Aşağı Varoшта). Çarşıların ise, iki büyük cadde üzerinde veya çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu caddelerden ilki, şehrin Paşa Kalesi'nin doğu yönündeki kapısından başlamak üzere, önce doğu ve daha sonra güney-doğu yönünde

351- Ö.Demirel, "Sivas'ta Eğitim", s.13-18; ayrıca Bkz.1302 Sivas Vilayeti Salnamesi, s.454.

352- Bkz. Osman Ergin, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi; aynı yazar, Türk Şehirciliğinin Tarihi İnkışafı, s.35-50; Ömer L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İÜİFM. XXIII/1-2 (1962-1963), s.239-296.

dış surlara kadar uzunan ve Palas kapısıyla son bulan caddedir. Çarşı içerisindeki ismi, Uzunçarşı olarak anılan bu caddenin sur kapılarına doğru Bağdat caddesi olarak (son dönemlerde) adlandırıldığı bilinmektedir(353). Bu cadde üzerinde, diğer çarşılar ya dikey veya paralel olarak yer almışlardır. Şehir çarşılarının iskeletini oluşturan ikinci cadde Mahkeme Çarşısı olarak anılan günümüzde bile aynı isimle geçen, Ulu Camii'nin güneyinden başlamak üzere, kuzeye doğru bedesten ve Subaşı Hanı'nın batısından itibaren Uzunçarşıyı dikey olarak kesen caddedir. Yine, Uzunçarşı'da olduğu gibi, bazı çarşılar bu cadde üzerinde paralel veya dikey olarak yer almışlardır. 16. asırdan başlamak üzere, 19. asıra ve hatta günümüzde dahi Sivas şehri (son on yıl) çarşılarının iskeletini bu iki cadde oluşturmuştur(354). Bu iki cadde dışında bedesten ve meydan, çarşıların merkezi durumundadır. Osmanlı şehirlerinde cami ve bedestenin çarşılar merkezi olduğu fikri de Sivas şehri çarşı planında da kendini doğrulamaktadır(355). Zira, Hasan Paşa Cami (Meydan Cami), Uzunçarşı ve bedestenin doğu yönünde, meydan ve hamamla birlikte bu bütünlüğü tamamlar. Çarşıların çoğunluğu bedesten, Meydan Cami ve bunların çevresinde bulunan Kapan Hanı Sarrac Hanı, Paşa Hanı, Şeyh Hanı, Subaşı Hanı, Bezzazlar Hanı gibi hanlar ve onların dışında kuzeyde Paşa Kalesi kapısından başlayan ve bulunduğu yere ismini veren Bazar ve güneyde Sipah Bazarı, Koyun Bazarı çevresindeki bölgede yer alır(356).

Sivas çarşılarına merkez olan bir başka doğal eleman ise, kuzeyden güneye çarşıların ortasından ve bedestenin altından geçen Murdar ırmaktır. İrmak Uzunçarşı ile yan

353- Osmanlı şehrinde uzunçarşı, Bedesten'den başlayan ve her türde üretim yapan mal ve hizmet erbabının bulunduğu caddedir. Bu konuda Bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980, s.103-109.

354- Bkz. Plan X, XI.

355- Ö. Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Fiziki Yapı", s.103-109.

356- Bkz. Plan XI.

yana doğuya doğru çarşıların ve bedestenin altından geçerek şehrin doğusundaki Palas kapısının yakınında Mısmıl Irmak'la birleşir.

Sivas çarşılarının fiziki yapıdaki yerini ana hatlarıyla belirledikten sonra, menşei hususunda özet bir fitir verilebilir. Osmanlı ve öncesinde Selçuklular'a kadar varan kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Sivas çarşıları, bugünkü mevkiide kısmen bulunmakla beraber, daha çok Ulu Cami merkez olmak üzere, güneye doğru Ahi Emir Ahmed Zaviyesi civarına (Tokmak Bazarı) ve batıda Gök Medrese civarına kadar genişleyen bir bölgeyi ihtiva ettiği söylenebilir. Kaynaklarda zikredildiği üzere, Selçuklu dönemi Sivas şehrinin ekonomik potansiyelinin büyüklüğüne paralel olarak çarşılarının da Osmanlı dönemine göre daha geniş bir sahaya yayılması doğaldır. Ayrıca, bu hususu dönem kaynakları ve bilhassa vakfiyeler teyit etmektedir(357).

13. ve 14. asırdaki bu muazzam ekonomik potansiyele sahip olan Sivas şehri, çarşılarının 16. asır kaynaklarında tamamen yok olduğu anlaşılmaktadır(358). Sivas şehri için en büyük felaket olarak görülen Timur yıkımının, tüm ticari fonksiyonları önemli ölçüde ortadan kaldırdığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca, doğal afetlerin yanı sıra, yangın vb. afetlerin de bu yıkımda payı olma ihtimali gözden kaçmamalıdır.

Osmanlı dönemi şehir çarşılarının ilk kurulma izleri 1420'lere kadar gitmekle beraber, asıl 16. asır içerisinde gerçekleştirilmiştir. Fakat, 16. asırda imâr edilen çarşılarında, 18. asırda harap olmaları neticesinde aynı yüzyıl

357- Şehir çarşılarının üç vakfiyeye yansıyan şekliyle önemli boyutlarda olduğu görülmektedir. Bkz. Şifâiye, Sahibiye ve Ahi Emir Ahmed Vakfiyeleri, VGMA, 608, s.4; VGMA, 2105, s.364-376; S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e., s.31-69.

358- Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s.1-20.

içerisinde yeniden imârı sözkonusu olmuştur.

Bu genel tablonun teyitini ise, daha detaylı bir şekilde görebilmek için, Sivas şehri ekonomik ünitelerini, başta bedesten olmak üzere tahlile çalışalım.

a- Bedesten

Bezzazistan veya Bezistan'dan bozma bir kelime olan ve üstü kapalı çarşılara verilen bir isim olarak geçen bedestenin, Sivas şehrinde de varlığı bilinmektedir(359). 19.asırda çarşıların ortasında yer alan bedestenin mevki itibariyle, bugünkü Hasan Paşa Camii'nin güney-batı yönünde, yeni yapılan Belediye çarşı binalarının bulunduğu yerde ve kısmen kuruyan Murdar Irmak yatağında yer almıştır(360). Bedesten, başta bezzazlar ve kuyumcular olmak üzere muhtelif çarşılarından oluşan, önceleri taş, sonradan tahta ve kerpiç dolgu ile ahşap kargas ihtiva eden, kuzey-güney ve doğu-batı yönünde dört kapısı olan muhkem binalar topluluğudur.

Bezzazlar tabirine Sivas çarşıları içinde ilk defa 1218 tarihinde Dârü's-Şifâ vakfiyesinde rastlıyoruz(361). Ayrıca, 1444 tarihli Pîr Ahmed Bey vakfında ve Cami-i Kebir ile Hoca Ali Çavuş vakıflarında ismen geçmektedir. Yine, 1524 tarihinde Lala Sinan Paşa'nın Büyük Bezzazlar ve Küçük Bezzazlar ismiyle yaptırmış olduğu iki kapılı muhkem bir yapının ilavesi ile, 16.asırda, başta bezzazlar olmak üzere muhtelif çarşıları ihtiva eden bir binalar topluluğu ortaya çıkar. Kelime olarak bedesten tabiri ise, 17.asrın ortalarından itibaren kaynaklarda yer almıştır(363). Lala Sinan Paşa ve Hasan Paşa tarafından yaptırılan binaların yıkılması sebebiyle, 18.asırda Zaralîzâde Mehmed Paşa tarafından ye-

359- Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.27-32; ayrıca Bkz. Osman Ergin, "Bedesten", İA., C.II; s.440-442.

360- Bkz. Plan X, XI; Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.182.

361- Bkz. VGMA, 2105, s.364-376.

362- Lala Sinan Paşa Vakfiyesi, terc. R.Şeşen, VD.X(1976), s.338-43.

363- Bkz. Zaralîzâde Mehmed Paşa Vakfiyesi, VGMA, 731, s.59-61; VMD, s.217-222.

niden yaptırılmış ve ilk defa bedesten olarak zikredilen çarşı ortaya çıkmıştır(364). 19.asrın sonlarında veya 20. asrın başlarında yenilendiğini tahmin ettiğimiz tahmin ettiğimiz bedestenin son kalıntıları 1986 tarihinde tamamen ortadan kalkmıştır.

b- Çarşılar

Farsça bir kelime olan çarşı üstü kapalı pazarlara verilen isimdir(365). Menşei ve tarifini yapmaya çalıştığımız Sivas çarşılarından, Selçuklular'dan başlamak üzere 1850 tarihine kadar kaynaklardan 40 adedinin ismi tespit edilmiştir(366). 1700-1850 tarihleri arasında ise, 31 çarşının ismi kayıtlıdır(367). Bunlardan Küçük Bezzazlar, Büyük Bezzazlar ismiyle geçen çarşılar, zamanla bedesten bünyesinde kalmışlardır. Ayrıca, Selçuklular'dan itibaren bilinen Sultan Çarşısı, 18. ve 19. asırda tüm Sivas çarşılarına isim olarak verilmiştir(368). Diğer çarşılar da muhtelif isimler verilmektedir. En yaygın ve en geçerli olanı bünyesinde faaliyet gösteren esnafın ismiyle anılmasıdır. Bunun dışında Mahkeme Çarşısı'nda olduğu gibi bünyelerinde bulunan bina veya caddeye göre(Uzunçarşı gibi) ve çarşıların eskilik ve yenilik durumuna göre isim almışlardır.

Çarşıların adlandırılmasıyla ilgili genel bilgilerin açıklanması gayesiyle, aşağıdaki soruların cevaplanması gerekmektedir. Bezzazlar, kuyumcular, bıçakçılar, hurdacılar, attarlar gibi meslek isimleriyle adlandırılan çarşıla-

364- E.Çelebi 17.yüzyılın ortalarında Sivas şehrinin çarşılarına izafeten Ulu Cami yanındaki yapıyı Bedesten olarak tarif etmektedir. Bkz. E.Çelebi, a.g.e., s.195-199; ayrıca 18.yy. sonları ve 19.yy. başlarında Bedesten'in tüm çarşıları temsil etmesi neticesinde Bedesten Kethüdası veya Vekil-i Fukara ismiyle tüm esnafın işlerini yürüten görevli de vardır. Bkz. SSS. 1, s.199; SSS. 9, s.79,96; SSS. 10, s.7, 52; SSS. 11, s.38,179; SSS. 12, s.47; SSS. 13, s.77; SSS. 14, s.11,13.

365- Bkz. Osman Ergin, "Çarşı", C.III, İA.

366- Bkz. Liste II.

367- Bkz. Liste II.

368- Bkz. VGMA, 580, s.286; SSS. 19, s.110; SSS. 5, s.186.

rın bünyelerinde sadece ismi geçen meslek erbabı mı faaliyet göstermektedir? Yoksa farklı mesleklerden esnaf da var mıdır? Bir çarşıya ismini verebilmek için aynı meslekten kaç dükkanın bulunması gerekmektedir? Veya bir çarşıda kaç dükkan bulunduğu, yahud bir çarşığı kaç dükkan oluşturmaktadır?

Çarşıların bünyesinde ekseriyette olan mesleğin ismini alması en yaygın ve doğal olanıdır. Bu hususta, Sivas şehrinde çok sayıda örnek mevcuttur. Attarlar, kuyumcular, bezzazlar gibi birbirine birleşik olarak çok sayıda dükkanın aynı mevkide bulunduğu vakfiyelerde görülmektedir(369). Ancak, bir çarşıda yalnızca bir tek mesleğin esnafının var olduğuna dair herhangi bir kayıt bulamadık. Belki de, ilk kuruluşlarında aynı mesleğin erbabının bütün bir çarşığı meydana getirmesi mümkün olmuştur. Ama sonradan farklı meslekten esnafın bu çarşılarda yerleştikleri daha çok görülmektedir. Hatta denilebilir ki, çarşıların çoğunda farklı meslekteki esnafın az sayıda da olsa faaliyet göstermesi söz konusudur. Zira, 19. asırda Sivas şehrinde toplam 153 çeşit farklı esnaf grubu bulunmaktadır. Aynı dönemde 31 esnaf çarşısının bulunduğu düşünülürse bu esnaf gruplarının mevcut çarşılara dağılmış olması gerekir(370). Örneğin, kılıççılar çarşısında ekmekçi, bıçakçı, sipah bazarında penbeci, kürkçülerde semer dükkanı bulunduğu gibi, yine bakkallar, nalbandlar ve demirciler çarşısında duhancı dükkanı bulunmaktadır(371). Ayrıca şehir çarşılarının merkezi durumunda olan, Meydan, Uzunçarşı, Mahkeme Çarşısı ve Bedestende de farklı çarşı veya dükkanların varlığı bilinmektedir. Meydanda çıkırıkçı, nalband, çorapçı, tuzcu, kahvehâne ve ekmekçi gibi farklı mesleklere âit dükkanlar vardır(372).

369- Bkz. Zaralızâde Mehmed Paşa Vakfiyesi, VGMA, 731, s.59-61.

370- Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.153; SSS. 15, s.66.

371- Bkz. VGMA, 582, s.405; VGMA, 584, s.103-104; VGMA, 2141, s.175.

372- Bkz. VGMA, 581, s. 114; SSS. 5, s. 186.

Ayrıca, meslekî özelliklerine göre farklı çarşılarda topluma veya esnafa hitap etmek zorunda olan esnaf grupları vardır. Bunların başında gelen kahveci esnafı olup, hemen hemen her çarşıda birer kahveci dükkanı bulunmaktadır. Zira, çarşı esnafının ve çarşıya gelip gidenlerin çay, kahve ve dinlenme ihtiyaçlarını kahvehâneler karşılamaktadır. Ekmekçi, kebabçı ve duhancı esnafları da benzer özellik gösterdiğini söyleyebiliriz(373).

Bir çarşıda kaç dükkan olduğu hususunda ise, net bir cevap vermek mümkün olmamıştır. Ancak, 1827 tarihinde her mesleğin kaçar dükkanı olduğuna dair bilgiler vardır(374). Buna göre, Sivas çarşılarında en fazla dikici, haffaf, bezzaz, çorapçı, lüleli, bakkal, duhancı, kuyumcu dükkanları bulunmaktadır. Bir çarşının kaç dükkandan oluştuğu sorusuna ise, yine cevap bulamadık. Ancak, bazı tahminler yapmak mümkündür. 1827 tarihinde 4 bıçakçı dükkanı olan Sivas'ta bıçakçılar çarşısı vardır. Ayrıca, şehirde toplam dükkan sayısını çarşı sayısına bölünmesiyle de tahmini ortalamalar bulunabilir. 1827'de 932 dükkandan yaklaşık bir çarşıya 31 dükkan düşmektedir. Kanaatimize göre, farklı sayıda dükkandan çarşılar meydana gelmiştir. 5 dükkandan bir çarşı olabileceği gibi, 30 veya 90 dükkandan çarşılar söz konusu olabilir.

Çarşıların kendi içinde bir bütünlüğü olup, olmadığı hususunda ise, kısmen bir düzenden bahsetmek mümkündür. Öyleki, bezzazlar, penbeciler, terziler, haffaflar yanyana, bıçakçılar, kılıççılar da birlikte bulunmaktadır(375). Debbaglar, demirciler, bakırcılar gibi, gürültülü ve kokusu fazla olan esnaf dükkanlarının ise, şehir merkezinden daha dışarıda oldukları tesadüfi olmasa gerektir.

373- Bkz. SVBMA, 1, Bel.No:18; SVBMA, 2, s.137-138; VMD, s.7,108,109,118; SSS. 5, s.189.

374- Bkz. SSS. 15, s.66; ayrıca Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.65-67.

375- Bkz. Plan XI; Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.182.

Sivas çarşılarının hemen tamamı ahşap kerpiç ihtiva eden tek katlı(büyük bölümü), birbirlerine birleşik yapılarıdır. Genellikle 3 tarafı dükkan, 1 tarafı yola bakan ve sırt sırta bulunurlar. Yalnızca bedestenin taşla yapılmış olması muhtemeldir(376).

Çarşılardaki binaların yıpranması ve zaman zaman meydana gelen yangınlar sebebiyle, yeniden yapılması gerektiği ve neticede yeni vâkıflar tarafından binalar yaptırıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır . Zira, 16.asırda Sinan Paşa, Hasan Paşa, Behram Paşa ve Mahmud Paşa'nın yaptırmış oldukları vakıf dükkanlarının, 18.asırda büyük bir bölümü itibariyle yenilendikleri bilinmektedir(377). Hatta, yangın ve hırsızlıklardan çarşıları korumak amacıyla bekçiler tutulmuştur(378). Ayrıca, Avrupa sanayi mallarının , Osmanlı pazarlarında artması, yerli esnafın çöküşünü hızlandırmış, Sivas esnafı da bu felaketten payını almak suretiyle, 19. asır başlarından itibaren dükkan sayılarında ve dolayısıyla çarşılarda eksilmeler olmuştur(379).

Çarşı-vakıf ilişkisini daha müşahhas bir hale getirebilmek için, çarşıları meydana getiren dükkanların mülk-vakıf oranlarını tespit etmenin faydalı olacağı görüşündeyiz. Mülk ve vakıf olmak üzere toplam dükkan sayıları ile ilgili ilk bilgi Evliya Çelebi'nin 1650 tarihinde, Sivas şehri için Ulu Cami yanındaki bedesteninde 1000 dükkan vardır ifadesidir(380). 1827 tarihli sicil kaydına göre ise,Sivas çarşılarındaki dükkan sayısının 932 olduğu tespit edilmesi, Çelebi'nin bilgisini teyit etmektedir(381). 1835 tarihli başka bir kaynakta ise, toplam 494(dükkan ve ima-

376- Ekz. Lala Sinan Paşa Vakfiyesi, R.Şeşen, a.g.e., s.338-343; Hasan Paşa Vakfiyesi, VGMA, 1966, s.154.

377- Ekz. VGMA, 582, s.405; VGMA, 731, s.59-61; VGMA, 588, s.243.

378- Ekz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.100-103.

379- Ekz. aynı eser, s.75; SSS. 16, s.178.

380- E.Çelebi, a.g.e., s.195-199.

381- Ekz. SSS. 15, s.66; ayrıca Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.157-158.

lâthâneler dahil) vakıf dükkanı tespit edilmiştir(382). Kalan dükkanların ise mülk olması düşünölmelidir. Ayrıca burada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise, esnaf gruplarının yarıya yakınının gayr-ı müslim olması, mülk dükkan sahipleri içerisinde gayr-ı müslimlerin fazla olduğu tespitidir. Dolayısıyla müslim esnafın sahip olduğu dükkanların büyük bir bölümünün vakıf olduğunu ortaya çıkarır. Böylelikle vakıf müessesesinin şehir çarşı ve dükkanlarının tesis ve devamındaki önem ve yerinin büyüklüğü ortaya çıkar.

Diğer taraftan ekonomik coğrafyanın bir diğer araştırılması gereken yönü, iskân bölgeleri olan mahalleler ile ilişkileridir. Bu ilişkinin muhtelif cephelemi olmakla beraber, iki yönünün tahlili konumuz açısından önemlidir. İlki, mahalleler ile çarşıların sınırları meselesidir. Selçuklulardan itibaren bilinegelen mahalleler ile çarşıların ayrı ayrı bölgelerde olması geleneği(383), Sivas şehri için de geçerli midir? Çarşılar mahalle sınırları içerisinde mi? Yoksa kendileri ayrı olarak fizikî ya da idarî bir bölge mi oluşturmuşlardır? İkincisi ise, çarşıların mahallelerin oluşumunda etkisinin olup olmadığıdır?

Öncelikle Sivas çarşılarının veya ekonomik coğrafyasının, Aşağı Varoшта genişçe bir bölgede yoğunlaştığı görölmektedir. Planda da göröldüğü üzere, sanki mahalleler ile çarşılar ayrı ayrı bölgeler oluşturmuş gibi, bir görünüm arzederler. Hatta, vergi ile ilgili kaynaklarda, esnaf ve mahallelere vergilerin ayrı ayrı hesaplanıp tevzi edildiği görölmektedir(384). Yine bazı belgelerde, çarşılar için " Medine-i Sivas Sûk'" veya son dönemlerde " Sûk'ı Sultanî" gibi ayrı bir birim ifade eden tanımlamalar vardır(385).

382- VMD, s.1-228.

383- Konya için Bkz. T.Baykara, Konya, s.43.

384- Bkz. SSS. 14, s.173; SSS. 15, 109.

385- Bkz. VGMA, 588, s.243; VGMA, 268, s.663; VGMA, 580, s286; SSS. 5, s.154.

Bütün bunlar gözönüne alındığında, mahalleler ile çarşıların fizikî, malî ve idarî açıdan ayrı birimler olduğu anlaşılmaktadır. Fakat, sınırlarının birbirlerinden ayrı olmadığını ve çarşıların mahalle sınırları içerisinde olduğunu gösteren kayıtlar da sözkonusudur. Bazı vakfiye kayıtlarından, çarşı, han, ve dükkan gibi ticarî mekan veya binaların mahalle sınırları içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Şöyleki, " Medine-i Sivas mahallâtından Köhnecivan mahallesinde vâkı' Şeyh Hanı ondokuz dükkan .. " şeklinde ifadeler vardır. Veya " Köhnecivan mahallesinde vâkı' Sûk'ı mezbûrede " denilmekle çarşının mahalle sınırlarında olduğu anlaşılmaktadır(386). Yine Hoca İmam mahallesinde vâkı' Bekirçavuşoğlu Hanı kaydı vardır.

Mahalle-Çarşı veya Bazar ilişkilerinde bir başka husus mahalle isimlerinin, bulunduğu bölgedeki çarşı ve bazarlardan almış olmasıdır. Sivas şehri mahallelerinden 12'si çarşı ve pazarlar çevresinde bulunmaktadır. Bunlardan Bazar, Baldır Bazarı, Hoca Arasta(Sarı Şeyh) ve Demircilerardı mahalleleri, isimlerini buldukları mevkilerdeki çarşı ya da pazarlardan almışlardır. Diğer mahallelerden Hoca İmam, Köhnecivan, Hoca Karaca, Hoca Ulu Bey ise, Sivas çarşılarıyla adeta iç içedirler. Kale-i Atik'in kapısı altında kurulduğunu tahmin ettiğimiz Bazar'dan ismini alan Bazar mahallesi Sivas şehrinin en eski mahallelerinden birisidir(387). Yine aynı kalenin doğu kapısı ağzında oluşan Baldır Bazarı mahallesi de, Selçuklu dönemi esir bazarı mevkiinde olsa gerektir. Şehirde mahallelere isim veren pazarların dışında, Buğday Bazarı, Sipah Bazarı ve Arpacılar meydanlığı ve Koyun Bazarı çarşıların doğu ve kuzey- doğu yönünde olmak üzere çevrelerinde yer alırlar.

Demirciler çarşısı yakınında kurulan mahalle de, Demircilerardı ismini almıştır. Yine, bulunduğu çarşıdan ismini

386- Yine Sarı Şeyh Mahallesi'nde ...onyedi semerci dükkanı... ifadesi de vardır. Bkz. SVBMA, 2, s.100, 137-138; VGMA, 616, s.157.

387- Bkz. Tablo I; Plan II; TD. 2, s.473.

alan bir başka mahalle ise, Hoca Arasta mahallesi olup, 1420 tarihinde bir zaviye, cami, han ve evlerden oluşan bir imâr faaliyeti, Hoca Sarı Şeyh(nâm-ı diğer Hoca Arasta) vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki asırlarda kendi ismiyle anılan çarşı ve mahalleye ismini vermiştir(388).

zikredilen bu mahallelerin ortalama nüfuslarının ise, 100 hane veya daha fazla olması da dikkati çekmektedir. Hatta, toplam çarşı çevresinde bulunan mahallelerin nüfusları ise, 1000 haneye yakın olup, şehir nüfusunun dörtte birine eşittir. Çarşı çevresinde nüfus ve mahalle sayısındaki fazlalığın, mahallelerin oluşumunda çarşıların da tesirlerinin olduğunu göstermektedir.

3- Çeşme ve Hamamlar

Anadolu şehirlerinin kuruluş ve gelişmelerinde toprak altı ve toprak üstü zenginliklerinin yanısıra, ticari trafiğin yoğunluğu, savunma ve topografik özellikleri ile su yollarının önemli bir rol oynadığı muhakkaktır(389). Bu itibarla, şehir toplumunun ihtiyacı olan su ve yiyecek gibi maddelerin kolayca karşılanması hususu, dikkatle üzerinde durulan bir konu olmuştur. Zira, uzun süren kuşatma ve savaşlarda şehirlerin su ihtiyaçlarını kolay bir şekilde temin etme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır(390).

Su ve çeşmelerin insan hayatındaki önemini yanısıra, Osmanlı toplum hayatındaki izlerini de belirgin bir şekilde görmek mümkündür. Osmanlı toplumunda su getirmek veya çeşme yaptırmak, dinî bir kültürün pratiğe uygulanan yaygın ve

388- Bkz. Tablo I; Plan II.

389- Seha L.Meray, Toplum Bilim Üzerine, İstanbul 1982, s.100-101.

390- Suyu az ya da suya uzak olan şehirlerde kuşatma ve savaşlarda gizli geçitlerden suya ulaşmanın yolları yapılmıştır. Örneğine Ankara şehri mevki itibarıyla sulara uzak yüksek bir yerde kurulmuştur. Çevresinde geçen en yakın bir ırmağa ulaşmak için gizli geçitler yapılmıştır. Bkz. Semavi Eyice, "Ankara'nın Eski bir Resmi", Atatürk Konferansları, IV, 1970, s.61-124.

rağbette bir tezahürü olmuştur. Bu nedenle Osmanlı toplumunda, en yüksek görevliden en düşüğüne, en zengininden en fakirine kadar, su getirme ve çeşme yaptırma faaliyetini her fert üstlenmiştir. Sivas şehri ve toplumu için de aynı hassasiyet müşahede edilmektedir(391).

Sebil, pınar veya çeşme gibi hayrat yaptıranların gaye ve beklentilerinin yanısıra, eserlerin maddi yapılarının şehirlerdeki fizikî yapının uluşumundaki tesirlerinden de bahsedilmelidir. Osmanlı şehirlerinin simgesi haline gelen cami, bedesten gibi binalara ilave olarak çeşmeleri de katmamız yanlış olmasa gerektir.

Sivas şehri, kurulduğu mevkîi itibariyle öncelikle üç ırmağın üzerinde yer alır(392). Batıda Kale Irmağı(nâm-ı diğer Pünzürük), doğuda Mısmıl Irmak ve kısmen şehrin ortasından geçen Murdar Irmak ise, kuzeyden gelip, doğu yönünde Mısmıl Irmak'la birleşir(393). Ayrıca , şehrin üç kilometre güneyinden Kızıl Irmak geçmektedir. Şehir bağ, bahçe ve bostan sulaması yapılabilecek ırmaklar açısından oldukça zengin bir görünüm arzeder(394). Şehrin sahip olduğu bu üç akarsu dahil, bilinen bütün tatlı sularının kaynağını, Meraküm yaylası ve Tavra Boğazı adı verilen bölgeler oluşturur. Aynı zamanda, Sivas şehrinin eğimli bir arazi üzerinde bulunması nedeniyle, Tavra Boğazı'ndan gelen suların şehre dağıtımı oldukça kolay olmuştur.

Çeşmeler tespit edildikleri ilk tarihten itibaren, genellikle cami, mescit, medrese, mektep, çarşı, pazar, meydan, han, hamam ile saray, konak ve hanelerin içerisinde olmak

391- Başta valiler olmak üzere, fazla zengin olmayan kadın vâkıflar dahi vardır.

392- Bkz. Plan XII.

393- Tavra boğazından gelen Kale ve Murdar Irmaklarına Tavra Deresi de denilmektedir. B.Darkot, a.g.e. Ayrıca Bkz. Plan II.

394- Irmak ve suların bolluğuna rağmen, şehirde ziraat çok az yapılmaktadır. Bunun en önemli sebebi, iklimin sert ve soğuk olması ve toprakların ve Kızıl Irmak suyunun aşırı killi olmasında aramak gerekir.

üzere çok farklı bina ve mevkilerde ve özellikle toplumun faydalanması için en uygun olan yerlerde bulunmaktadır. Ayrıca, mahalle çeşmeleri de, mahallenin ortasında yani tüm mahalle halkının kullanabileceği yerlerde yapılmıştır. Yine şehrin çevresinde, iskâna açılmamış yollar üzerinde, gelip geçenlerin veya tarlada çalışanların ihtiyacı için (hayvanların sulanması ve ziraat yapılması için çeşme veya hark şeklinde) tarlalar içerisinde de çeşmeler bulunmaktadır.

Çeşmelerin isimleri, bulunduğu mahalleden, cami, mescit, pazar, çarşı, sokak vb. mekan ve müessese isimlerinden kaynaklandığı gibi, bânisinin ismiyle ve mevkinin özelliğiyle de anılmaktadır. Sivas çeşme isimlerinden, Gök Medrese, Şeyh Çoban, Bazar Çeşmesi, Bayram Paşa, Hasan Paşa, Ali Paşa, Çatal Çeşme ile Kepenek çeşmeleri örnek olarak verilebilir. Ayrıca çeşmelerin buldukları mevkilere de isimlerini vermek suretiyle, Örtülüpınar Mahallesi'nde olduğu gibi, mahalle ismi olarak karşımıza çıkmaktadır(395).

Tek tek vakfiyelerde görülen çeşme isimlerinin dışında, toplu olarak Sivas şehri çeşmelerine âit ilk kaynak 1576 tarihli Defter-i Evkâf-ı Rûm olmuştur(396). Bu tarihte ilk defa olarak geçen 11 çeşmeden 1'i gayr-ı müslim, 9'u müslim mahallesinde olmak üzere, 10 ayrı mahallede yer alır. Bahse konu çeşmeler isimlerini, mahalleye ad olan mescitlerden almışlardır(397). Cami-i Kebir, Paşa Bey, Yahya Bey, Karagedük, Billur, Sarı Şeyh, Veled Bey, Hoca Abdulkerim,

395- Bkz. Tablo I.

396- Sivas çeşmeleriyle ilgili kaynak niteliğinde olan vakfiyelerden bazıları şöylece sıralanabilir: Gökmedrese Vakfiyesi, S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e.; Abdülvahab Gazi Zaviyesine Şerefüddin Ahmed b. Çakırhan tarafından yapılan vakıf için Bkz. Şerefüddin Ahmed b. Çakırhan Vakfiyesi, VGMA, 607, s.219; Ahi Ali Çelebi b. Ahi Carullah Vakfiyesi, VGMA, 600, s.296; ayrıca 723(1323) tarihli Şeyh Hüseyin Râî (Şeyh Çoban) Çeşme Kitabesi için Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.127.

397- Sivas mahalle isimlerinin çoğunluğu mescit isimlerinden gelmektedir. Bkz. BA, TD. 2; BA, TD. 79; BA, TD. 287, BA, TD. 387. Ayrıca TD. 14.

Civan ve Mehar(,) gibi mescit ve mahalle isimleriyle anılan çeşmelerden çoğunun kendi isimleriyle anılan vakıfları vardır(398).

Sivas çeşmeleri hakkında ikinci önemli bilgiyiye, 1637 tarihinde Vezir-i Azâm Bayram Paşa'nın İran seferine giderken şehre yapmış olduğu su vakfında rastlıyoruz(399). Bu hizmet, Sivas şehrine Meraküm dağından gelen ve 40 seneden fazla harabe durumunda olan çeşmelerin tamir ve bazı münasib olan yerlere yeni çeşmelerin ilavesiyle olmuştur. Bayram Paşa'nın şehre yapmış olduğu bu önemli hizmette, toplam 72 masura(400) suyun 59 çeşmeye dağıtılmasıyla muazzam bir su şebekesi tesis edilmiştir(401). Zira, 4 zaviye, 13 mescit, 4 pazar-çarşı 4 mahalle, 1 mektep ve şehrin ileri gelen ayan-eşraf konakları önleri ile yol ve tarlâlara dağıtılan suyun, şehrin imar ve iskânında da önemli bir yerinin olduğu söylenebilir. Hatta, 17.asır şehrin imarının, öncesine göre ihmal edildiği bir dönem olması bakımından, Bayram Paşa'nın hizmetinin büyüklüğü ve önemi bir kat daha artmaktadır(402). Aynı zamanda, Bayram Paşa sularının şehir coğrafyasındaki dağılımında, o dönem iskan sahasını yaklaşık olarak görmek müm-

398- Defter-i Evkaf-ı Rum, s.17-20.

399- Sivas çeşme ve su yollarını tamir ve ihya edenin, Receb 1047(1637) tarihinde Vezir-i Azam Bayram Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Bkz. SVBMA, 1, Bel. No:303. Ayrıca, Bayram Paşa 1636 tarihinde Amasya ve Tokat'a da uğramış; hatta, Amasya şehrine uzak yerlerden su getirtmek için yollar ve çeşmeler yaptırtmıştır. Yine Amasya'da mevlevihâne, cami ve han yaptırtmıştır. Burdan Tokat ve Sivas'a, daha sonra da Bağdat seferine iştirak etmiştir. Bkz. A.H.Hüsameddin, a.g.e., C.IV, s.79-80; H.T.Asarkaya[Cinlioğlu], a.g.e., C.I, s.94. Bayram Paşa'nın yaptırtmış olduğu bu sulara, 19. ve 20. yüzyıl kaynaklarının bazılarında Behram Paşa Suları denilmekte olup, kanaatimize göre kâtiplerin bir hatası sonucu ortaya çıkmıştır. Zira Sivas valiliği iki Behram Paşa vardır: İlki Behram Paşa b. Abdullah olup, Kurşunlu Hamamı (984 H.) ve Hanı'nı yaptırtmıştır. İkinci Behram Paşa ise, 1235(1819-1820) tarihinde valilik yapmıştır. Her iki Behram Paşa'nın da su yolu veya çeşme yaptırdığı hakkında belge ya da bilgi bulunamamıştır.

400- Su ölçü birimi olup, Lülenin dörtte biridir. Bkz. M.Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Devimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.II, İstanbul 1983.

401- Bkz. Plan XII.

402- Çünkü, 16.yüzyıl sonlarında şehir içinde yapılan imar faaliyetleri ve büyük eserlerin inşası 17. yüzyılda tamamen durmuştur.

kündür. Zira, aynı dönem mahallelerinin şehir coğrafyasındaki yerleri ile paralellik göstermektedir. Bayram Paşa vakfı sayesinde Akbaş, Ali Babaş Şeyh Şemseddin, Şeyh Çoban gibi zaviyeler ile Ali Çavuş vakfı çeşmeleri ve diğer bazı çeşme ve suyollarının tamir edilmesi neticesinde, bazılarının günümüze kadar gelmeleri sağlanmıştır.

17. asar ortalarında Evliya Çelebi'nin Sivas şehri hakkında vermiş olduğu bilgiler içerisinde, şehrin çeşme ve sularından da bahseder. Çelebi Aşağı Varoşta yer alan 4600 bahçeli ve suyu olan evlerin yanısıra, şehirde toplam 45 adet çeşmenin bulunduğunu ve bunların sularının şehrin kuzeyindeki Sûbnişan dağından geldiğini zikreder(403). Yine, 17. asırda ismi geçen El-Hac Hüseyin Ağa vakfı mütevellilerinin yıkılan değirmen suyunu toplam 3 hamam ve 121 çeşmeye(73 hane, 48 diğer çeşme) icara vermeleri de şehirdeki diğer bir grup çeşme hakkında bilgi verir(404). Hacı Hüseyin Ağa Camii vakfının 17. asrın ikinci yarısından itibaren kaynaklarda yer almasına karşın, çeşmelerin şehirdeki dağılımı hususunda herhangi bir bilgimiz yoktur. Vâkıfın camisi Küçükbengiler mahallesinde(şehrin kuzeyinde Murdar Irmak boyunda) olması, çeşmelerin de bu bölge çevresinde olduğunun işareti sayılabilir. Zira, çeşme yapan veya diğer vâkıflar genellikle önce kendi mahalle ve çevrelerine hizmet etmeyi ilk planda düşünmektedirler.

1565 tarihli Hasan Paşa vakfiyesinde yer almamasına rağmen, 1835 tarihli muhasebe kaydında, vakıf gelirleri arasında 25 adet çeşmenin icarı yer almıştır(405). Vakfiye tarihinden sonra yaptırıldığını tahmin ettiğimiz çeşmelerin şehirdeki mevkileri de bilinmemektedir.

Bunların dışında birden fazla çeşme yaptıran vâkıflar-

403- E.Çelebi, a.g.e., s.195-199.

404- BA, MM. 3687, s.16-17; VMD, s.166.

405- VGMA, 1966, s.154; terc. 1989, s.427-430; SVBMA, 2, s.13-15; VMD, s.70; ayrıca Defter-i Evkaf-ı Rum'da da Hasan Paşa Camii vakfı dahilinde çeşmelerle ilgili bir kayıt bulunmamıştır.

dan, Atik Ali Paşa'nın 7 adet çeşmesi bulunmaktadır ki, bunlardan 4'ü Kaleardı mahallesinde, 1'i Kale-i Cedid civarında, 1'i Veled Bey mahallesinde, 1'i de Zilkâr mahallesinde olup, hepsi belli bir bölgede toplanmıştır. Bâb-ı Kayseri mahallesinde Hacı Ahmed'in 6 çeşmesi, Dârü'r-Rahâ vakfının yerini bilmediğimiz 5 çeşmesi sıralanabilir. Bunlara ek olarak Osman Paşa mahallesinde, Şah Bey'in vakıf ilavesi yapmış olduğu 7 adet çeşmeyi de sayabiliriz(406). Ayrıca, şehrin bütünü içerisinde çeşmelerin en yoğun olduğu bölgelerden, şehir çarşıları ve çevresindeki mahalleler, Meydan civarı, Cami-i Kebir mahallesi, Murdar Irmak boyu, Küçük Minare mahallesi, Ali Çavuş mahallesi ilk sırada sayılabilecek bölgeler olarak görülmüştür.

Bütün bunlara ilaveten şehirde mevcut, toplam olarak 300 civarında çeşme tespit edilmiştir(407). Ayrıca, çeşmelerin korunma ve tamirinin toplum tarafından daha fazla benimsendiği de söylenebilir. Zira, 1637 tarihinde Bayram Paşa tarafından tamir ve ihya edilen 72 masuralık çeşmelerin başka vâkıflar tarafından yenilenmesi neticesinde, 1835'de 64,5 lüle ve 1912 senesinde 65 lüle olarak muhafaza edilmesi, bunun en bariz örneği olarak gösterilebilir(408). Başka bir misal, Sivas çeşmeleri içerisinde en uzun ömre sahip olan ve Selcuklu dönemi Gök Medrese vakfiyesinde yer alan Ali Çavuş Çeşmesi'nin, Osmanlı dönemi boyunca ve günümüzde de halâ mevcudiyetini korumasıdır. Şehirde bulunan çeşmelerin

406- Atik Ali Paşa Çeşmeleri hakkında BA, Cevdet Belediye, 6408; VMD, s.194. Hacı Ahmed'in çeşmeleri hakkında Bkz. VGMA, HD. 1117, s.48, HD. 547 s.4; Darü'r-Raha Çeşmeleri hakkında Bkz. VMD, s.185-189; Şah Bey Vakfı Çeşmeleri hakkında Bkz. VMD, s.65.

407- Sivas çeşmeleri hakkında verdiğimiz bu sayı 1400-1850 tarihleri arasında tespit edilenler olup, aynı tarihte bu rakamın tamamının mevcudiyeti düşünülmeceği bilinmelidir. Bkz. Liste III.

408- Bayram Paşa suyunun 1637 tarihinde 57 çeşmeye, 1905 tarihinde 66 çeşmeye ve nihayet 1932 tarihinde 66 çeşmeye tevzi edildiği tespit edilmiş olup, yeni çeşmelerin ilave edildiği görülmektedir. Bkz. S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e.; SVBMA, 1, Bel.No:186 ve 303. H.Tahsin, a.g.e., s.146-147. İlk zamanlar 'masura' daha sonraları 'lüle' olarak ifade edilmesi, sonraki tarihlerde çok miktarlarda su ilave edilmiş olmasını ifade etmesinden ziyade, 72 'masura'nın lüle olma ihtimalinin daha fazla olmasındandır. Zira, M.Z.Pakalın'a göre Tapu kayıtlarında 'lüle' yerine 'masura' kullanılmaktadır. M.Zeki Pakalın, a.g.e., II.

çoğunluğunun 1700 başlarından itibaren mevcut olduğu da bilinmektedir.

Çeşmelerin muhafazası konusu, yapı itibarıyla nasıl oldukları sorusunu gündeme getirmektedir. Ulu Cami ve Selman Paşa camilerinin şadırvanlı olan çeşmelerinin yanısıra, çoğunun basit ve mimari özellikleri bulunmayan çeşmeler olduğu anlaşılmaktadır(409). Kaynaklarda çeşme tamirleri için, çahken ve suyolcularına önemli miktarlarda ücretler verildiği görülmektedir(410). Bazen, şehirdeki cami, mescit, mektep ve çeşmelerin harap olduklarını ve vakıf gelirlerinin mütevelliler tarafından kendi nefisleri için harcadıklarını da görüyoruz(411). Hatta bu yüzden, kadı ve mübaşirler tarafından gerekli teftişin ve tamiratın yapılıp, bu tip müesseselerin yeniden ihya edilmesi tenbih olunmuştur. Aynı zamanda, Osmanlı başkentinde de çeşme ve suyollarının korunması için bazı yasaklamaların getirildiği bilinmektedir(412).

Netice itibarıyla Sivas şehri, gerek ırmak ve gerekse tatlı su olarak nitelendirilen içme sularının bol miktarda bulunduğu bir şehir hüviyetindedir. Kuyular hususunda herhangi bir kayıt olmamasına karşın, çeşmelerin hanelerde, mahallelerde, ya da cami, mescit, zaviye, medrese, çarşı ve pazar gibi bina ve mevkilerde buldukları tespit edilmiştir. Şehrin iskân, imâr ve fizik yapısının oluşumunda çeşmelerin, cami, mescit ve zaviye kadar önemli olduğu da görülmektedir.

Sivas toplumunun su ve çeşmelere olan özel ilgi ve hassasiyeti sayesinde, günümüze kadar gelmeyi başaran çeşmelere, Sivas şehrinin cadde ya da sokaklarında, cami veya çarşılarında halâ rastlıyoruz.

Tarihi geçmişlerinin oldukça eski olduğu bilinen hamam-

409- VMD., s.58-59.

410- VMD, s.11,38,45-46,60-61

411- SSS. I, s.171.

412- Ahmet Refik, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Hazırlayan A.E.Uysal, Ankara 1987, s.43.

ların, İslâm dünyasında temizliğe verilen öneme bağlı olarak yaygın ve mühim bir yeri vardır(413). Kadın ve erkeklerin faydalandığı (Çifte Hamam) umumi hamamların yanı sıra, hane, konak ve sarayların künyelerinde bulunan özel hamamlara da rastlanılmaktadır.

Sivas şehrinde, çalışma dönemimiz olan 1700-1850 tarihleri arasında 10 hamam yer almıştır. Osmanlı öncesinde de şehirde ismini tespit ettiğimiz hamamlar bulunmakla birlikte, bunlar, Osmanlı dönemine gelememişlerdir(414). Şehrin Osmanlı dönemi boyunca sahip olduğu hamamların ise, 16. asır boyunca sürdürülen hızlı imar faaliyetleri neticesinde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Genellikle Sivas valileri tarafından yaptırılan hamamlardan ilki, Lala Sinan Paşa'nın 1524 tarihli vakfiyesinde yer alan hamamdır(415). Bu hamamın, 1935'lerde hala mevcut olduğu bilinmektedir(416).

1576 tarihinde Behram Paşa tarafından yaptırılan Kuşunlu Hamamı, şehir çarşılarının güney ucunda, döneminde Tokmak Mahallesi, günümüzde ise Paşa Bey Mahallesi sınırlarında yer almaktadır(417). Çifte hamam olarak yaptırılan hamamın, günümüzde hala aynı fonksiyonu yerine getirdiği görülmektedir. Kanunî vezirlerinden Sivaslı Koca Hasan Paşa tarafından 1565 yılında yaptırılan hamamın da, kadın ve erkeklere mahsus olmak üzere çifte, yani iki kısımdan oluştuğu bilinmektedir(418). Osmanlı dönemi boyunca Sivas halkına

413- Ali Saim Ülgen, "Hamam", İA. C.V/1; Osman Ergin, İmaret Sistemi, s.42-43.

414- Şehrin batısında bulunan Şahna Kümbeti civarında bulunduğunu tahmin ettiğimiz Şahna Hamamı için Bkz. Gökmerese Vakfiyesi, S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e. Ahi Emir Ahmed Vakfiyesinde bulunan Ferid ve Ebheri hamamları için Bkz. Ahi Emir Ahmed Vakfiyesi, VGMA, 1989, s.38-43.

415- R.Şeşen, a.g.e., s.337-343. Bkz. Tablo IV.

416- F.Başel, a.g.e., s.162.

417- Kitabesinde Behram Paşa b. Abdullah ve 1576 tarihi kayıtlıdır. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.134; Tablo IV.

418- Hasan Paşa Vakfiyesi, VGMA, 1966, s.154; terc. 1989, s.427-437; ayrıca SVBMA, 2, s.13-15.

hizmet etmiş bulunan hamamın, bulunduğu mahalle ismini veren Veled Bey b. Emrullah'ın mezarı, mesciti, hanesi ve çeşmesiyle birlikte yanyana olmak suretiyle yeni kurulan mahallenin oluşumunda tamamlayıcı bir rol oynadığı düşünülebilir(419). Günümüzde bazı bölümleri ayakta olan hamam, halk arasında Eski Hamam olarak bilinmektedir.

16. asrın son çeyreğinde şehir için gerçekleştirilen önemli ve kalıcı eserler dizisinin sonuncusu olarak, Sivas valilerinden Mahmud Paşa tarafından yaptırılan bir cami ve iki hamam zikredilebilir(420). 1584 tarihli vakfiyesine göre, hamamlardan ilkinin Kale-i Atik(Paşa Hisarı) dahilinde kadın ve erkeklere mahsus ve Kale Hamamı ismiyle adlandırıldığı bilinmektedir. Paşa'nın yaptırdığı ikinci hamamın ise, yalnız erkeklere mahsus olan ve bulunduğu mahalden ismini alan Meydan Hamamı olduğu, vakfiyesinden ve diğer kaynaklardan anlaşılmaktadır(421). Kale Hamamı'nın günümüzde temelleri kalmasına rağmen, Meydan Hamamı halen faaliyetini sürdürmektedir. Her iki hamamın buldukları mevkiye bağlı olarak diğer hamamlara göre önem ve fonksiyonları farklıdır. Zira, Meydan Hamamı, Sivas çarşılarının ortasında ve nüfusu kalabalık bir mekide hizmet vermektedir. Kale Hamamı ise, vali sarayı, medreseler ve tüm saray ve kale görevlilerinin sakin olduğu bir yerdedir.

Bunların dışında, 1737⁹'de Küçük Hamam(422), 1758'de

419- Defter-i Evkaf-ı Rum, s.17.

420- Mahmud Paşa b. Ali Bey Vakfiyesi SVBMA, 1, s.30; VMD, s.127.

421- Vakfiyesinde ve diğer arşiv kaynaklarına müracaat edilmeden yapılan çalışmalarda ve halk arasında Meydan Hamamı için Meydan Camii (Hasan Paşa Cami) evkafından olduğu belirtilmekte ise de, hatalı bir netice olduğunu tespit ettik. Bkz. 8 numaralı dipnot.

422- Bugünkü Selçuk Orta Okulu yerinde olduğu tespit edilen hamamın, Selman Beğ oğullarından Seyyid Ahmed Paşa b. Bostancıbaşı Mehmed Ağa tarafından yaptırıldığı vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Bkz. SVBMA, 2, s.132.

Numan Efendi Hamamı(423), 1798'de Çay Hamamı(424), 1838 tarihinde Said Paşa Hamamı(425) kaynaklarda yer alır. Ayrıca, günümüzde mevcut olan bazı hamam veya hamam kalıntılarının mimari üslûplarından, Osmanlı dönemi eserlerinden olduğu tahmin edilenler de bulunmaktadır(426).

Mimari yapı itibariyle günümüze kadar gelebilen hamamların tamamı taş yapılardır. Tamir ve suyollarının bakımı için, önemli miktarlarda masraf yapıldığı kaynaklarda yer alır(427). Hamamların şehrin fizik bütünlüğü içerisindeki sosyal, kültürel ve ekonomik cephesinin yanısıra, şehrin iskanında yerinin az da olsa varlığından söz edilebilir. Zira, şehirde mahalleye ismini veren hamam da sözkonusudur. 1827 tarihinden itibaren Sarı Şeyh, Üryan-ı Müslim ve Küçük Minare mahalleleri arasında yer alan Hamamardı Mahallesi, bunun bir örneği olarak zikredilebilir(428). Müslim ve gayr-ı müslim bir nüfusa sahip olan mahallenin önemli bir özelliği de mescit veya camisinin bulunmayışıdır(429).

423- VGMA, 588, s.243; Bkz. Tablo IV.

424- Günümüzde bir bölümü hala ayakta olan hamamın, Zaralızâde Feyzullah Paşa ailesi Aişe Hatun Vakfından olduğu görülmektedir. Murdar Irmak kenarında bulunması sebebiyle Çay Hamamı ismini almıştır. Bkz. SVBMA, 2, s.132.

425- Esseyyid İbrahim Said Ağa b. Esseyyid Himmet Ağa Vakfiyesi, SSS. 19, s.85.

426- 17. yüzyıl sonlarında yapıldığı tahmin edilen Hamamcıoğlu Hamamı, 16. yüzyıl yapısı olarak belirtilen Mehmed Ali Hamamı, 16. yüzyıl yapısı Firuz Ağa Hamamı, Paşabostan Hamamı, vakfiyesinde yer almayan Numan Efendi Hamamı. Bkz. H.Acun, "Tarihi Eserler", s.183-219; Hikmet Denizli, "Sivas Tarihi ve Eserleri", Revak, I, (1990), s.16-35.

427- VMD, s.70,127.

428- Bkz. Tablo I.

429- Bkz. Tablo I,II.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

VAKFIN EKONOMİK YAPISI

1- Vakıf Sayısı ve Hukuki Durumları

Sivas şehrinin fizikî yapısında vakıf-şehir ilişkilerini ele almaya çalıştık. Bir bakıma vakfın ürünü sayabileceğimiz bu maddi unsurların topluma sunduğu hizmet, vakıf müessesesinin bir boyutunu göstermektedir. Asıl, ikinci boyutu vardır ki, farklı bir cepheden şehir toplumunu ve hatta şehir dışında kırsal kesimi de yakından ilgilendiren yönüdür. Bu da vakfın gelir kaynakları olan menkul ya da gayri menkulleri oluşturmaktadır. Belirtmiş olduğumuz bu iki maddi cephenin hareketliliğini sağlayan bir üçüncü taraf ise, başta vâkıflar olmak üzere, bu müessesede çalışan tüm görevliler ve bunların sunduğu hizmetlerdir.

Eski bir şehir merkezi olan Sivas'ta tesis edilen vakıfları, temelde çalışma dönemimizde kurulanlar(1700-1850) ve öncesinde mevcut olup, dönemimizde de halâ faaliyettekiler olmak üzere iki kısımda ele aldık. Araştırma dönemimiz olan 1700-1850 tarihleri arasında, 147'si vakfiyesiz, 134'ü vakfiyeli olmak üzere 281 vakıf kurulduğu belirlenmiştir(1). Bu sayının içinde yer alan 3 adet gayr-ı müslim vakfı da aynı dönemde tesis edilmiştir. Çalışma döneminde halâ faaliyette bulunan 56 vakıfdan, 26'sının vakfiyesi bulunmakla beraber, 30'unun vakfiyesi bulunmamıştır(2). Diğer bir ifadeyle, 1218 tarihli Dârü's-Şifâ vakfiyesinden başlamak üzere, 1850 tarihine kadar kaynaklarda tespit ettiğimiz toplam 337 vakıf vardır(3). Sayı itibarıyla çoğunluğunun, yani %83'ünün

1- Bkz. Tablo V; ayrıca Defter-i Evkaf-ı Rum (s.1-20)'de Sivas şehir merkezi ile ilgili 76 vakıf, 1693 tarihli MM. 3687 (s.16-17)'de 46 vakıf, 1835-1836 tarihli VMD (s.1-228)'de ise 94 vakıf yer almıştır.

2- Bkz. Tablo V.

3- Bkz. Tablo V.

1700 sonrasında, %17'sinin ise, dönemimiz öncesinde kurulduğu müşahade olunmuştur. Sayıdaki bu farklılığa karşılık, ileride detaylı olarak görüleceği üzere, Sivas şehrinin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısında daha etkili olanlarının-1700 öncesinde kurulanlar olduğu görülür. Hatta, Osmanlı öncesinde kurulmuş olanların en büyük vakıflar oldukları karşımıza çıkacaktır.

Osmanlı dönemi içerisinde, 16. asırda tesis edilen vakıfların, tüm Osmanlı dönemi göz önüne alındığında oldukça büyük oldukları görülür. Sivas şehrinin fizikî yapısındaki eserlerin yapılış tarihleri de bu hususu teyit etmektedir. Bu dönemde yapılan vakıf eserlerinin, Sivas şehrinin asıl fizikî yapısını oluşturduğu anlaşılır.

Sivas şehir vakıflarına hukukî açıdan bakıldığında, tespit edilenlerin %36'nın bütün gelirlerinin hayra kullanılan Hayrî vakıf, %60'ının Yarı-Hayrî vakıf ve %4'ü ise Ehli vakıf statüsündedir. 18. asır Osmanlı geneli için yapılan diğer çalışmada %75'i Yarı-Hayrî, %18'i Hayrî ve %7'si Ehli ve 17. asır için yapılan bir başka çalışmada ise, %23'ü Hayrî, %43.4'ü Yarı-Hayrî ve %33.5'i zürri vakıftır(4). Vakıfların kuruluşunda, İslâm dininin tesirinin yanı sıra, siyasî, kültürel ve ekonomik arzu ve gereksinimler de etkili olmuştur(5).

Hayrî ya da yarı-hayrî vakıflardan istifade edecek müesseseler de yine vakfın kuruluş gaye ve yönünü ortaya çıkarmaktadır. Vakıfların büyük bir çoğunluğunun müstemilâtında birden fazla bulunmaktadır. Öyle ki, cami, zaviye, mektep ve çeşme aynı vakıf bünyesinde yer almıştır.

Kuruluş dönemi, tarihleri ve hukukî yönleri hakkında,

4- Bkz. B. Yediyıldız, "Müessesese Toplum Münasebetleri", s.23-55; Hasan Yüksel, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683), AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi Ankara 1990, s.395.

5- Bkz. B. Yediyıldız, "Müessesese-Toplum Münasebetleri", s.23-55.

genel bir manzara çizdiğimiz Sivas şehri vakıflarının, ekonomik çehresi denildiğinde, öncelikle gelir kaynakları, bunların işletilmesi, gelirleri ve şehir ekonomisindeki yeri akla gelmektedir. Ayrıca, vakıf gelir kaynaklarını ise, temelde iki ana başlık altında ele almak mümkündür. İlki, şehir dahili, ikincisi ise, şehir harici kaynaklardır.

2- Gelir Kaynakları

A- Şehir Dahili

1. Meskenler

Osmanlı ailesi için önemli bir yeri olan meskenleri sahip oldukları özellikler ve icrâ ettikleri fonksiyonlara bağlı olarak, menzil, kışevi, oda, kiracı damı, konak ve saray gibi isimlerle adlandırılmışlardır. Bazen yöreye göre değişen bu isimler, çoğunlukla aynı fonksiyonu icra eden ünitelerdir. Vakıf gelir kaynakları içerisinde de yer alan meskenler, Osmanlı ailesi ve dolayısıyla Sivas toplumu içinde, sahip olunabilecek en önemli mülklerden biridir. Bu nedenle ailelerin en fazla sahip oldukları mülklerden ilkidir denilebilir. Zira, Sivas şehri genelinde hemen hemen her ailenin bir eve sahip olduğu yaygın olarak görülmektedir(6).

Sivas meskenlerinin çeşitleri temelde, menzil, konak, kiracı damı ve saray olarak ayırmak mümkündür. Ama, konak tipi bahçeli evler ile toplumun yaygın olarak sahip olduğu birkaç bölümü ihtiva eden meskenler vardır(7). Zaralızâde Said Paşa'nın vakfetmiş olduğu konağı yirmiye yakın bölümden meydana gelmiştir. Genellikle iki katlı olan evlerin,

6- Zira kaynaklarda kiracı evi veya menzili olarak az sayıda menzil kaydına rastlanmıştır. Ayrıca alım satım belgeleri ile tereke defterlerinde her şahsın birer menzilin bulunduğunu anlaşılmaktadır. Bkz. SSS. 3, s.125; SSS. 6, s.181; SSS. 9, s.91; SSS. 10, s.92,149; SSS. 11, s.82, 183; SSS. 12, s.27; SSS. 14, s.128,132; SSS. 15, s.41,71,173; SSS. 16, s.13-14; SSS. 20, s.145.

7- Ö.Demirel, Esnaf Teşkilatı, s.7-10; ayrıca Osmanlı geneli için Bkz. D.Kuban, a.g.e., s.66-69.

alt katta bir kışevi, bir aralık, ahır, samanlık, odunluk, kiler, üst katta feykânî oda, yazlık gibi bölümleri ihtiva eder(8).

Vakf edilen evlerin özellikleri ile vâkıfların sosyal, ekonomik ve siyasi özellikleri birleştirildiğinde şehirdeki mahallelerin sosyo-ekonomik karakteri hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Örneğin, Cami-i Kebir, Sarı Şeyh, Üryan-ı Müslim, Üryan-ı Zimmî, Kale-i Atık, Küçük Bengiler, Küçük Minare gibi mahallelerde, şehrin ileri gelen zenginlerinin çoğunlukla oturduğu, bahçeli ve büyük evlerin fazlalığı dikkati çekmektedir(10).

Musakafât(çatılı bina) cinsinden vakıf kaynakları içinde 61 muhtelif boyutlu(konak vb) menzil, 6 kiracı damı ve 1 saray ile toplam 68 ünite ve %10.5'luk bir yer tutmaktadır(11). Vakf edilen meskenlerin bir kısmında, vâkıf kendisinin ve evlâdlarının oturmasını şart koşarken, bazılarında ise, kiraya verilmek suretiyle gelirlerinden istifade edilmesi istenmiştir. 1200-1574 tarihleri arasında toplam 19 menzil olmak üzere, sayısı belirtilmeyen, hane, hücre ve kiracı evleri şeklinde adlandırılan meskenler vakfedilmiştir(12).

Vakfedilen meskenlerin zaman içindeki değişimleri hususunda ise, 16.asır kaynaklarında Sarı Şeyh, Şeyh Erzurum zaviyesi çevresindeki haneler ile, Kerim Çavuş vakfında bulunan kiracı evlerinin zamanla yıkıldığı ve 19.asır başlarında zeminlerinin bazılarında mülk binaların yapıldığı

8- Bkz. VGMA, 484, s. 472-474.

9- Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.7-10.

10- Vakfiyelere göre yaptığımız bu tasnif için Bkz. SSS. 1, s.50; SSS. 4, s.180; SSS. 5, s.169, 184,186,189,234; SSS. 6, s.89; HD. 1129, s.7; SVBMA, 2, s.137-138.

11- Bkz. Tablo VI; Osmanlı geneli için Bkz. B. Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", VD.XVIII,(1984), s.5-41.

12- Bkz. Tablo VI.

gibi, zemin olarak kalanlar da görülmektedir(13). Yine Küçük Minare mahallesinde Sobacıoğlu Sarı Ahmed vakfının, 3 menzilin harabe olması neticesinde, kimsenin icare tutmadığını ve mütevellinin hattı hümayun almak suretiyle bazı dükkanlarla değiştirdiği kaynaklarda zikredilmektedir(14).

Zaralızâde Feyzullah Paşa'nın zevcesi Aişe Hatun'un vakfettiği saray olarak nitelendirilen mesken hakkında ise, ayrıntılı bilgi edinilememiştir(15).

2. İktisadi Kuruluşlar

Vakıf gelir kaynakları içerisinde hemen hemen tamamı nefis-i şehirde bulunan bina türü gelir kaynaklarının, % 90'nını iktisadi kuruluşlar oluşturur. 1700-1850 tarihleri arasında toplam olarak 578.5 muhtelif vakıf gelir kaynağını (akarını) ihtiva eden binaların, 499'u dükkan, 27.5'ü değirmen, 1'i tahmis, 1'i şemhâne, 14.5'ü boyahâne, 1.5'ü debbaghâne, 9'u han, 2'si sekü, 1'i basmahâne, 10'u hamam, 1'i canbaz ahuru, 11'i anbardır(16). Aynı vakıf akarlarının 1835'deki durumunda ise, 445 dükkan, 18 değirmen, 10 boyahâne, 1.5 debbaghâne, 8 han, 1 basmahâne, 7 hamam şeklinde bir değişiklik söz konusu olmuştur(17). Sayıların değişkenliği daha çok siyasi olaylar, yangın, deprem ve iklim gibi muhtelif sebeplere bağlıdır. Tüm vakıf kaynakları içerisinde en fazla yıpranma musakkafât cinsi kaynaklarda olmaktadır.

Selçuklu dönemi bina türü vakıf kaynaklarının, zikredilen sebeplerden ötürü 16. asırdan önce, önemli bir kısmının yıkıldığını, 16. asırda yenilenen binaların ise, 18. asırda tekrar önemli bir kısmının başka vâkıflar tarafından yap-

13- Bkz. VMD, s.79,168.

14- Bkz. SSS, 20, s.151.

15- Bkz. SVBMA, 2, s.132.

16- Bkz. Tablo VI.

17- Bkz. Tablo VI; ayrıca 1576 öncesinde ise, 617 dükkan, 7 han, 2 ahur, 3 hamam, 14 değirmen, 4 muhtelif imalathâne, 4 kârhâne 1576-1700 arasında ise 1 han, 89 dükkan, 5 hamam, 27 göz değirmen vardır. 1935 tarihinde 231 adet akar mevcuttur. Bkz. F.Başel, a.g.e., s.162-163.

tırıldığını müşahede ediyoruz(18). Yaklaşık her iki ya da üç asırda binaların yeni vâkıflar tarafından aynı zemin üzerinde yenilendikleri görülmektedir. Sivas şehri vakıf akarlarının da 13. 16. ve 18.asırlar ilk yapım veya yenilenme dönemleri olmuştur.

Belirtilen vakıf kaynaklarının coğrafi dağılımlarının ise, değirmen, hamam, han ve dükkandan oluşan az sayıdaki akarın haricinde tamamı şehir merkezinde bulunmaktadır(19). Bina türü vakıf akarlarını fonksiyonlarına göre, mal üretimi, hizmet üretimi veya alım-satım diye ayrılabilceği gibi, icra edilen mesleğe göre de, yiyecek, içecek, dokuma, deri, inşaat, maden, nakliye, silah, aydınlanma, ısıtma, küçük imalat, kullanılmış eşya, sağlık gibi ayrılabilir(20). Ayrıca mesleklere göre yapılan bu genel ayırımın yanısıra, dükkan isimlerine göre bir tasnif yapılabilir. Tabloda görüldüğü üzere, 34 haffaf, 26 bakkal, 24 semerci, 28 kuyumcu, 29 duhancı, 19 attar, 14 kahvehane, 10 penbeci dükkanı ile 18 değirmen, 10 boyahâne, 1 basmahâne, 1 mumhâne, 1 tahmis, 1,5 debbaghâne vakıf dükkan ve imalâthâneleri olarak görülmektedir(21). 1827 tarihinde şehirdeki tüm dükkanların mesleklere göre dağılımı ile karşılaştırıldığında bir uyum söz konusu olup, yarıya yakınının vakıf akarı olduğu anlaşılmaktadır(22).

Fizikî yapıda belirtildiği üzere, şehirde en fazla vakıf binası ihtiva eden vakıflardan, Zaralızâde Mehmed Paşa'nın 152 adet akarı, dönemin en büyük vakfını teşkil etmiş-

18- SVBMA, 1, Bel. No: 18; SVBMA, 2, s.170,173; VGMA, 582, s.405; VGMA, 731, s.59-61; VGMA, 588, s.243; SVBMA, 1, Bel.No:12.

19- Bunlar Zaralızâde Mehmed Paşa, Sarızâde Mehmed Paşa ve Zaralızâde Receb Paşa vakıflarında olmak üzere Tokat, Zara ve Zile'de bulunmaktadır. Bkz. VGMA, 731, s.62, 118; VGMA, 628, s.663; VMD, s.66-67.

20- Bu hususta daha detaylı bilgi için Bkz.Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.76-100.

21- Bkz. Tablo VII.

22- Bkz. Tablo VII.

tir. 16. asır içinde en çok dükkana sahip vakıflardan, Lala Sinan Paşa vakfı 160 dükkan, 2 han, 1 hamam ve 1 değirmenden oluşmakta ve gelirleri Sincanlı'daki imaretine gönderilmektedir(23). Hasan Paşa'nın 1565'te yaptırmış olduğu vakıfta 76 dükkan, 3 değirmen ve 1 hamam yer almıştır(24). 1576'da Behram Paşa'nın ve oğlu Mustafa Bey'in vakıflarında, sayısı tam olarak bilinmeyen han, hamam ve dükkanlar yer almıştır(25). Aynı asrın sonlarında, Sivas valisi Mahmud Paşa'nın 1584 tarihli vakfında ise, Kale Cami akarı olmak üzere 25 dükkan, 2 hamam ile şerin vakıf akarları içerisinde dönemi itibariyle en önemlileri içerisinde(26).

17. asır içinde bu büyüklükte vakıf ve imar faaliyeti olmamıştır. 18. asırda ise, vakıf dükkanlarının yapım faaliyeti biraz daha fazlalaşmıştır. Çünkü, 16. asırda tesis edilen vakıf akarlarının büyük bölümünün sadece zemini kalmıştır. Örneğin Hasan Paşa akarlarından yıkılanlarının zemini üzerine, 85 yeni dükkan yapılmıştır(27). Aynı şekilde, Lala Sinan Paşa vakfı, Kerim Çavuş vakfı ve Mahmud Paşa vakfı zeminleri üzerine 18. ve 19. asır başlarında yeni binalar yapılmıştır(28).

18. asır boyunca ise, Sivas şehrinde üç önemli aile Selman Bey evlâdları(Bostancıbaşı Mehmed Ağa, Ahmed Paşa, Celaleddin ve Alaüddin Paşa), Hatipzâde'lerden El-Hac Mustafa, Müftü Numan Efendi ve dönemin en güçlü ayan ailesi Zaralızâde'lerden Osman Paşa, Mehmed Paşa, Mehmed Said, Saniye Hanım, Ayşe Hanım, Alime Hanım, Ali Bey, Recep Paşa vakıflarında çok sayıda dükkanlarından bazılarını mülk arazileri üzerine, bazılarını ise, vakıf araziler üzerine bina etmek suretiyle

23- Bkz. R.Şeşen, *a.g.e.*, s.338-340.

24- Bkz. VGMA, 1989, s.427-437; SVBMA, 2, s.13-16.

25- Bkz. VMD, s.7.

26- Bkz. SVBMA, 1, Bel. No: 30.

27- Bkz. VGMA, 731, s.59-61.

28- Bkz. Dipnot 19.

dönemin en büyük vakıflarını tesis etmişlerdir(29).

Vakıf dükkan sayılarındaki değişim haricinde, dükkan içerisindeki mesleklerde de bir değişim söz konusudur. 1715 tarihli Yakub Beşezâde evkafında 4 çilingir, 1 mumcu, 1 ekmeççi, 2 kebabcı, 2 bakkal dükkanının bir asır sonrasında (1835'te), 3 berber, 1 eskici, 1 duhancı, 1 kahvehâne, 2 kılıccı, 1 temürcü dükkanı haline geldiği görülür(30). Aynı değişimi diğer vakıf dükkanlarında da izlemek mümkündür. 1719 tarihli Bostancıbaşı Mehmed Ağa, 1758 tarihli Müftü Numan Efendi, 1769 tarihli Alime Hanım ve 1799 tarihli Recep Paşa vakfında bulunan dükkanlardaki icrâ edilen mesleklerde de değişim söz konusudur(31). Bu değişimde icara tutan esnafın faaliyet dalı veya şehrin ekonomik yapısındaki değişiklik etkili olmaktadır.

3. Nakit Para

Vakıf gelir kaynakları içerisinde Osmanlı geneli için, önemli boyutlara ulaşmasına rağmen, Sivas şehrinde toplam vakıf kaynakları içerisinde 1700-1850 tarihleri arasında 40160.5 kuruş vakfa konu olmuştur(32). Çoğunlukla diğer gelir kaynaklarıyla beraber vakfedilen para vakıfların 34 adet olduğu tespit edilmiştir. 30 ile 6000 kuruş arasında değişen miktarlarda vakfedilen paraların 18.asır sonu ile 19.asır başlarında dahayaygın olarak yapıldığı görülmektedir.

1700 öncesinde ise, 6 ayrı vakfiyede sırasıyla, 1200

29- Selman Beğ evladlarının vakıfları için Bkz. SVBMA, 1, Bel.No:18, SVBMA, 2, s.169-171,173; Hatibzâdeler için Bkz. SVBMA, 2, s.100-101; VGMA, 588, s.243; Zaralızâde ailesi için Bkz. VGMA, 731, s.59-61; VGMA, 582, s.405; VGMA, 484, s.472-474; SVBMA, 2, s.48-51; SVBMA, 2, s.130, 132,137-138; SSS. 4, s.160,270; SSS. 5, s.235; SSS. 8, s.36; HD. 547, s.36; HD. 1129, s.6.

30- Bkz. VGMA, 2141, s.175; VMD, s.147.

31- Bkz. Dipnot 30; VMD, s.42,66-67,119,155.

32- Bkz. Tablo VI.

akçe, 600 akçe, 3600 akçe, 320 dinar, 36000 gümüş dirhem, ve 800 esedî kuruş olmak üzere vakfedilmişlerdir. 1572 tarihli Divrikli Mahmud Kethüda vakfının 36000 gümüş dirhemi dahil diğer para vakıflarının zamanla ortadan kaybolduğunu, 1835 tarihli muhasebe kaydında, aynı vakıfların diğer gelir kaynakları bulunduğu halde paraların tamamının yer almadığını görüyoruz(33). Para vakıflarının müteveli izniyle menkul-gayrı menkule çevrilmesi bir yana, uzun süreli olmadıkları anlaşılmaktadır.

4. Sular

Sivas şehri, ırmakların bol olduğu bir mevkide kurulan, çeşme ve suların bol olduğu bir bölge olarak bilinmektedir. Çeşme ya da pınarların çoğu vakıf hayratı olmakla birlikte, vakfa gelir getiren sular da mevcuttur. Bunlardan ilki, Bayram Paşa'nın muhtelif çeşmelere dağıtılan vakıf sularının evlere verilenlerden icar alınmasıdır(34). Bir başkası Hasan Paşa vakfında 25 çeşmenin icar geliridir(35). Yine, Küçük Bengiler mahallesi sakinlerinden El-Hac Hüseyin Ağa'nın cami evkafı gelirlerinden olan değirmenin suyunun bazı hane, hamam ve çeşmelere icare verilmesidir. Bu vakıfta 3 hamam, 48 çeşme ve 73 hanede olmak üzere toplam 124 çeşme geliri sözkonusudur(36).

5. Tahıl ve Hayvanlar

Tahıl ve hayvanların çoğunlukla üretimi yapılan bölge olarak kaynaklarda geçen Sivas ve çevresinde vakfa konu olarak bilhassa hayvanların az olması dikkat çekmektedir.

33- Bkz. VGMA, 601, s.292, terc. 1768, s.261-264; VMD, s.24. Ayrıca İslam hukukunda para vakıfları hakkında Bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Rib'a-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık", VD. IX (1971), s.39-66; Ö.L.Barkan-E.H.Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953(1546) Tarihli, İstanbul 1970, Önsöz XXX vd.; B. Yediyıldız, "İktisadi Boyutu", s.5-41; A. Akgündüz, a.g.e., s.158 vd.

34- Bkz. VMD, s. 190; SVBMA, 1, Bel.No: 303.

35- Bkz. VMD, s.70.

36- Bkz. VMD, s. 166.

İki vakfiyeden 1280 tarihli Sahibiye vakfında 300 koyun, 1332 tarihli Ahî Emir Ahmed Zaviye vakfında ise, şehirde Tokmak Pazarı'nda hergün satılan sürülerden, sürü başına iki koyun alınacağı belirtilmektedir(37). Her iki vakıf şartı ve mallarının da, 16. asır ve daha sonrasında(19. asırda) mevcut olmadığı tespit edilmiştir(38).

Yine, vakıf müesseseleri içerisinde ve bilhassa zaviyelerdeki dervişlerin geçimlerine medar olmak üzere devletin doğrudan gelirlerinden yardım olarak ayırdığı paralar, dolayısıyla vakıf müessesesinin ihtiyaçlarını temine ayrılmış gelirlerdendir. Bunlardan, Mevlevihâne dervişleri için, Sivas nehir ve göllerinde tutulan balıklardan alınacak aylık resm için yıllık mukataa bedeli 200 kuruş ve Tokat damgası malından yevmi 35 akçe ayrılmıştır(39). Yine Keçibula mahallesindeki Nakşibendi tarikati zaviyesinde bulunan fukara ve dervişan için taamiye olmak üzere, Sivas cizye malından yevmiye 60 sağ akçe ve yine ağnam-ı Çemişgezek ve Voyvodalık-ı Tokat malından olmak üzere 20 akçe ayrılmıştır(40). Şeyh Şemseddin zaviyesi için Sivas cizye evrakına zam ile yevmiye 120 akçe (senelik 354 kuruş) ayrılmıştır(41).

6. Diğerleri

Vakıf akdine konu olan diğer nesnelere önemli bir kısmı ev eşyaları ve kitaplardır. Ev eşyaları muhtelif şekillerde vakfedilmiş olup, bazılarında tamamı, bir kısmında üçte biri ve bazılarında ise ismen sayılarak kazan, leğen gibi bakır eşyalar olarak geçmektedir(42). Genellikle 18.

37- Bkz. S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e., s.31-69; VGMA, 608, s.4, terc. 1989, s.38-43.

38- Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s.1-28; VMD, s.21, 153-154.

39- Bkz. SSS, 7, s.117; SVBMA, 1, Bel.No:220; VMD, s.119.

40- Bkz. SSS, 1, s.380.

41- Bkz. BA, Cevdet Evkaf, 12013.

42- Bkz. SSS, 6, s.79,89; SSS, 1, s.90; ayrıca Ö.Demirel, "1788-1808 Tarihlerinde Sivas Şer'iyeye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler", VD, XX(1988), s.377-383.

ve 19. asrın ilk yarısında tesis edilen vakıfların önemli bir kısmında bu çeşit vakıf geliri söz konusu olmuştur.

Vakfedilen kitaplar hususunda ise, Sivas şehrinde üç önemli örneğe rastlıyoruz. Bunlardan ilki, Şeyh Şemseddin oğlu Müeyyüdidin'in vakf ettiği tamamı 33 cilt kitaplar (başta tefsir kitapları olmak üzere, tarih, arapça, mesnevi divan vb), ikincisi, Hatipzâdeler'den Numan b. Şeyh Ahmed'in kütüphanesi (kaç kitap belli değil) ve sonuncusu ise, El-Hac Süleyman Paşa'nın, Şeyh Müeyyüdidin kütüphanesinde kullanılmak üzere 20 cilt kitap vakfıdır(43). Süleyman Paşa kitapları içerisinde Buhari, Müslim, Neseî ve Tirmizî gibi, hadis kitapları, tefsir, lugat, arapça gramer ve tıp kitapları vakfedilmiştir.⁽⁴⁴⁾ Ayrıca, muhtelif vakfiyelerde mushâf-ı şerif de vakfa konu olmuştur(44). (45)

B- Şehir Harici

1- Karye-Mezralar

Osmanlı Devleti'nde üretim kaynaklarının en önemlisi olan araziler, vakıf müessesesi gelir kaynakları içerisinde de aynı öneme hâizdirler. Bunlar temelde, karye, mezra, bağ, bahçe, çiftlik gibi farklı isim ve özellik taşırlar. Sivas şehri vakıf gelir kaynaklarının, önemli bir bölümünün aynı özelliğe sahip arazilerden oluştuğu görülür. Vakıf arazileri içerisinde yaygın olarak, köy(karye), mezra, çiftlik, bağ, bahçe, bostan, tarla, sebzelik, otlak ve tuzlalar sayılabilir. Ayrıca, Selçuklu dönemi vakıflarında ise, saymış olduklarımızın tümünü ihtiva eden " Divan " adı verilen birim

43- Bkz. VGMA, 581, s.114; SVBMA, 2, s.176-178; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.1-28; VGMA, 588, s.243; SSS, 18, s.1,63.

44- Bkz. SSS, 18, s.1, 63.

45- Bkz. SSS.

sözkonusudur(46). Vakfiyelerde rastlanıldığı üzere, 10 veya 11 karye-mezradan müteşekkil idarî bir birim olan divanlar nahiyelere bağlıdır(47).

Sivas şehri vakıf arazilerininin sayı itibariyle durumu şöylece sıralanabilir. Tablo'da görüldüğü üzere, 1700-1850 tarihleri arasında toplam 187 karye, 87 mezra ile toplam 274 vakıf ziraat alanı bulunmaktadır(48). Aynı vakıf kaynaklarının 1574'de bazıları eksik olmak kaydıyla, 113 karye, 45 mezra ve 1576 öncesinde ise, 168 karye, 42 mezra olarak tespit edilmiştir(49). Ayrıca, çoğunluğunun şehir çevresinde veya çok azının şehir içerisinde olduğu tespit edilen, çiftlik, tarla, bağ, bahçe, bostan ve tuzlalar da vakıf gelir kaynakları arasında yer almışlardır(50).

Vakıf arazisi içerisinde sayı itibariyle en fazla olanı karyeler ve mezralardır. Karye ve mezraların üç ayrı dönemde belirlemiş olduğumuz toplam sayıları tahlil edildiğinde, bazı soruların cevaplanması gerekmektedir. Acaba bu kaynakların coğrafi dağılımı nasıldır? Sivas eyâletine olan dağılımının yanı sıra vakfedildikleri ilk tarihten itibaren 1850 tarihine kadar geçen zamana dağılımları nasıl olmuştur?

Öncelikle Eyâlet-i Rûm'un sancak, kaza, nahiye sayı ve sınırlarının sürekli bir değişim gösterdiği kaynaklardan anlaşılmaktadır(51). Buna bağlı olarak, çok geniş bir zaman diliminde(1200-1850) vakfedilen karye ya da mezraların bağlı oldukları nahiye, divan veya kazaların değişiklik gösterdiği

46- Bkz. M.Tayyib Gökbilgin, "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", VD, VI(1965), s.51-61.

47- Bkz. VGMA, 608, s.4; VGMA, 2105, s.364-376.

48- Bkz. Tablo VI.

49- Bkz. Tablo VI; ayrıca Ö.L.Barkan, Sivas bazında 217 köyün varlığını ve gelirlerini zikreder. Bkz. Ö.L.Barkan, Toplu Eserler, s.167.

50- Bkz. Tablo VI.

51- M.T.Gökbilgin, a.g.e., s.51-61; Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I. Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara 1988, s.100,117,129,138.

muhakkaktır(52). Bu nedenle coğrafi dağılımının tek tek yerleşiminin kesin ve net olarak tespiti mümkün olamamıştır. Ancak, yaklaşık olarak kazalara göre bir bölge sınırlaması yapılabilir. Sivas şehri ve kazası merkez olmak üzere, güneyde Kangal kazasının kuzey sınırına, doğuda ağırlıklı olmak üzere Hafik ve kısmen Zara, batıda Yıldız kazası, kuzeyde Tokat sınırları içinde, (Tozanlı,Kazabad) bugünkü isimleriyle, Artova, Pazar, Almus ve Reşadiye'nin güneyine bakan bölge, vakıf karye ve mezralarının çoğunlukta oldukları coğrafi alanı gösterir(53). Ayrıca, Malatya, Kayseri, Bayramlı(Ordu), Çorum ve Divriği'de de az sayıda vakıf arazisi bulunmaktadır.

Haritada görüldüğü üzere, karye-mezraların dağılımında en fazla 91 karye-mezra ile Hafik, Yıldız 65, Sivas ili 39 ve Zile, Behramşah, Niksar ard arda sıralanabilir. Karye ve mezraların coğrafi dağılımı hususunda, öncelikle Sivas ile Tokat kazalarına bağlı olanlar çoğunlukta. Bu dağılımda etkili olan faktörler hakkında kesin bilgiler olmasa da, tahmini bir sebep olarak Eyâlet-i Rûm'a bağlı olan bölgeler içinde, buralardaki arazilerin öncelikle idareciler tarafından vakfedilmeleridir. Yine, Sivas Eyâleti haricindeki karyeler ya da mezralara Selçuklu Sultanları ve Osmanlı Vezir-i Azam'larının vakıflarında rastlanılmaktadır. Zira, gerek Sultanların gerekse, Vezir-i Azam'ların tasarrufları bütün bir ülke coğrafyasına dağılmış bulunmaktadır. Buna misal olarak, Konya, Kayseri, Malatya, Karabük, Sivas ve Tokat gibi geniş bir coğrafyaya dağılmış olan, Sultan I.İzzettin Keykâvüs'ün Dârü's-Şifâ vakfı ile Osmanlı Vezir-i Azam'larından Rüstem Paşa vakfı verilebilir(54).

52- Bu hususta vakıf karyeleri içinde örnekler vardır. Bkz. VGMA, 2105, s.364-376; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.2; SVBMA, 1, s.14; VMD, s.138-139; ayrıca Bkz. H.T.Cinlioğlu, a.g.e., II, s.85-90.

53- Bkz. Harita I.

54- VGMA, 2105, s.364-376; VGMA, 582-1, s.287-289, terc. 2232, s.169-173.

Vakıf arazilerinin coğrafî dağılımlarında zikredilmesi gereken benzer bir husus, bazı vakıf karye-mezralarının belli bir bölgede toplu halde olmaları veya tam tersi olarak farklı nahiyeye ya da kazalara dağılmış bulunmalarıdır. Hoca İmam Cami vakfı ile Ahi Ahmed Çelebi Zaviye vakıflarına ait toplam 13 karye-mezraları ile Ahi Emir Ahmed Zaviye vakfına âit 10 karyenin belli bölgelerde bulunduğu görülür(55).

Karye-mezra nevinden vakıf arazileri olan vakıfların vakf ediliş tarihleri itibariyle dağılımlarının, en fazla Osmanlı öncesinde, daha sonra 1400-1700 ve nihayet çok az olmak kaydıyla 1700-1850 tarihleri arasında olduğu görülmektedir.

1726 tarihli Duha Hatun vakfında 3, 1801 Handanzâde El-Hac Mehmed Emin Ağa'nın Camii vakfında 11 ve nihayet kuruluşunu 1700 sonrasında tahmin ettiğimiz Mevlevihâne vakfında bulunan 1 karye, çalışma dönemimizdeki yegane arazi türü(karye-mezra) vakıflardır(56). Bu dönem tesis edilen vakıf gelir kaynaklarının çoğunlukla dükkan gibi akarlar oluşturmuştur. 1574-1700 tarihleri arasında ise, yine birkaç istisna dışında(Küçük Ali Baba Vakfı, Mahmud Paşa Vakfı, Teslime Hatun Vakfı, Şeyh Müeyyed ve El-Hac Ahmed ile Kızı Hurşide Hatun Vakfı) çoğunluğunu karye ve mezralar dışındaki akarlar oluşturur. 1574 öncesinde ve bilhassa Osmanlı öncesinde kurulmuş olan veya kurulduğu tahmin edilen vakıfların hemen hemen çoğunun gelir kaynaklarını karye ve mezra türünden araziler meydana getirir(57). Bunun en önemli sebebi ise, bölgenin Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde(Çelebi Mehmed) fetih, iskan ve islâmlaştırmada devlet ileri gelenlerine temlik edilmesi gösterilebilir. Hatta, bölge arazisinin divanî-malikâne olarak iki sahibinin bulunması, böylesi

55- Bkz. VMD, s.16,21; VGMA, 1989, s.38-43.

56- VGMA, 610, s.20; SSS, 6, s.140; VMD, s.119.

57- Bkz. Tablo VI; ayrıca Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s.1-28.

bir uygulamanın neticesi olarak görülmektedir(58). Aynı zamanda mülk olarak verilen arazilerin(hisselerin) çoğunluğunun hemen vakfa dönüştürüldüğü veya çok azının uzun süre sonra vakf edildiği anlaşılmaktadır.

Karye ve mezra türünden vakıf kaynakları hususunda açıklanması gereken bir başka husus, geçen zaman içerisinde nasıl bir değişim gösterdikleridir. Sayı, vasıf, coğrafi ve idâri açıdan bu değişimin boyutları nelerdir?

Bilindiği üzere Sivas şehri, Selçuklular'dan itibaren İlhanlı, Eretna, Timur ve Osmanlı hakimiyetinde siyasi bir süreç yaşamıştır. Ayrıca, Osmanlı hakimiyetinde de sürekli isyanların olduğu bir bölgenin merkezliğini yapmıştır. Bu siyasi değişimin, şehrin muhtelif cephelerine yansıdığı, dolayısıyla vakıf kaynak ve hizmetlerine de tesir ettiği söylenebilir.

Öncelikle, siyasi mücadeleler esnasında şehrin maddi çehresinde önemli bir yıkımın meydana geldiği kaynaklarda müşahhas bir şekilde gözlenmektedir. Karye ve mezraların tümünün değişimi hakkında tespitler yapılamasa da, bazı önemli vakıflarda bu değişimi izlemek mümkündür. Sivas şehrinin en büyük vakıf müesseselerinden olan, Şifâiye'nin karye ve mezralarının vakfiye tarihi 1218'den itibaren, 1574 ve nihayet 1835 tarihleri arasındaki değişimi örnek olarak verilebilir(59). Burada, karye ve mezraların sayı yönünden bir eksilme gösterdikleri belirtilmelidir. Ayrıca, çiftlik veya karye olarak geçen ünitelerin, 1574 ve 1835 tarihlerinde bir değişiklik göstermek suretiyle mezra ve karye olarak geçtikleri görülür. Örneğin, Kayseri'ye bağlı Efkere çiftli-

58- Buna örnek olarak Selman Beğ, Hoca Sarı Şeyh ve Pir Ahmed Beğ vakıfları verilebilir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.139; VMD, s.58; VGMA, 482, s.114; BA, Cevdet Evkaf 16606; Ö.Lütfi Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller: Malikane-Divanî Sistemi I", Türkiyede Toprak Meselesi, Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s.151-208.

59- Bkz. Dipnot 52.

gi 1574 ve 1835 tarihlerinde karye olarak kayıtlıdır. Yine aynı vakfın arazilerinden olan, Alaüddin, Halil Obası ve Beğli karyeleri, 1835 tarihinde mezra olarak kaynaklarda yer alır. İdari olarak ise, 1218'de Horahon(Horhun)'a bağlı olan karye-mezraların, 1835'de Hafik ve Koçhisar'a bağlı olduğu, Kazabad'a bağlı olan karyelerin ise, 1835'de Yıldız'a bağlı karyeler olarak değişiklik gösterdikleri görülmektedir.

Sahibiye(Gök Medrese) Medresesi vakfının karye-mezralarında 1574-1835 tarihleri arasında önemli bir azalma sözkonusudur(60). Ayrıca, Sivas şehrinin önemli vakıflarından olan, Ahi Emir Ahmed Zaviyesi Vakfı'nın karye-mezralar açısından oldukça zengin olduğu ve 1332-1835 arasında sayı ve keyfiyet açısından önemli değişiklikler geçirdiği anlaşılmaktadır. 1835 tarihinde bazı karyeler için " nâ mevcut" (7 karye için) ve 1 tanesi için de başkaları tarafından tasarruf olunduğu belirtilmiştir(61).

Karye ve mezraların kemiyet ve keyfiyet açısından değişimleri hususunda örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bilhassa vakıf gelir kaynaklarının çoğu arazi olan Ahi Ali Zaviyesi, Şahin Baba Zaviyesi, Ahi Mehmed Zaviyesi, Emir Arif Zaviyesi, Kel Abdal Zaviyesi, Hacı Arduç Vakfı, Şeyh Çoban Zaviyesi ve Çorbacı Mahmud vakfında benzer özellikler söz konusudur(62).

Vakıf gelir kaynakları içerisinde yer alan karye ve mezraların isimleri hakkında ise, şunlar söylenebilir. Aynı ismi taşıyan karye ve mezralara rastlandığı gibi, farklı kaza ve nahiyelerde aynı ismi taşıyan karyelerde oldukça fazladır. Bunlar, büyük bir ihtimalle aynı boy ya da aşiretin mensubları olsa gerekir. Eski yerleşim yerleri olduğu

60- Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s.3; VMD, s.153-154.

61- VGMA, 1989, s.38-43; VMD, s.21.

62- Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s.1-28; VMD, s.11-13,16-17,21,153,144,150.

tahmin edilen ve daha çok viran tabiriyle biten Sadeviran, Damviran, Akviran, Kızılviran, Karacaviran, Çakırviran, Ortaviran, Kozviran, Dereviran, Yassıviran, Yağviran ve Danişmendviranı gibi karye isimleri vardır. Yine, Kilise, Yehuda, Harami Kilise, Yaşlı Kilise, Kafirni gibi farklı din mensubu olan karye isimleri vardır. Mensub oldukları boyların isimleri ile adlandırılan, Bayat, Todurga, İymir, Kayı, Salur, Çepni, Kınık, Kargın gibi karyeler ile şahıs isimleriyle anılan ve köy açan zaviye şeyhi isimlerine de rastlanmaktadır. Fakat, karye-mezra isimlerinden en fazla olanı coğrafi özellik taşıyanları olmuştur. Bunlardan Armudluca, Küçükgöl, Küçükdere, Kavak, Karahisar, Kabaca, Küçük, Ekinlü, Kayabeğli, Beğpınarı, Akpınar, Üçpınar, Acıpınar, Şubaşı, Tepeli, Yaylacık, Ziyal Deresi, Yoncalık gibi karyeler sayılabilir. Vakıf karyeleri içerisinde günümüze kadar aynı isimle gelenlerin bulunduğu gibi, Osmanlı döneminde başlamak üzere bilhassa son dönemde hızlı bir isim değişikliği söz konusudur(63).

16.asır Celâli isyanlarında başlayıp, 19.asra kadar devam eden köylerin dağılması, tamamen ortadan kalması az da olsa kaynaklarda yer almıştır. Karye-mezraların küçük ya da büyük olma özellikleri ise, arazilerine, nefer sayılarına, gelirlerine veya padişah, vezir veya valilerin idarelerinde(has, zeamet ve timar) olmalarına göre ortaya çıkmaktadır. Fakat, önemle belirtilmesi gereken husus, Selçuklu dönemi vakf edilen karyelerin tüm dönem ve vakıflar için en karyeler olduklarıdır.

2. Çiftlik

Karye ve mezralar dışında vakıf arazisi olarak şehir haricinde veya sur dahilinde olan çiftlikler vakıf gelir

63- Bkz. YMD, s.2-228; Köylerimizin Adları, s.671-696; F.Başel, a.g.e., s.132-140.

kaynakları arasında yer almıştır. Bilindiği üzere çiftlik, Osmanlı toprak idaresinde bir çift öküzle işlenebilen ve verimliliğine göre değişebilen 60,80 veya 150 dönümlük toprak parçasını ifade eder(64). Ayrıca, halk arasındaki ikinci bir manası da, üzerine inşaa edilmiş binaları içinde hayvanları, ekim için kullanılacak toprakları, alet ve edevatı kapsayan toprak parçası şeklinde anlaşılmaktadır(65).

Tahrir defterlerinde, Sivas şehri zaviyelerinin bazı-
larının çiftlik olarak vasıflandırıldığı görülür. Ahmed Çelebi, Abdulvahab Gazi, Dârü'r-Rahâ, Şeyh Erzurum, Şeyh Çoban, Hoca Arasta bunlara örnek olarak gösterilebilir(66). 16. asırda çiftlik olarak kaydedilen zaviye arazilerinin, 19. asırdaki(1835) durumu, Melik A'cem, Şeyh Erzurum, Şeyh Çoban gibi şehir dışında veya içine yakın yerlerdeki zaviyelerin, halâ çiftlik ismiyle anılan araziler mevcuttur. Bunlar sayı belirtilmeden, tarla veya bostan olarak kaydedildikleri gibi, miktarları belirtilerek 12 veya 24 adet tarla olarak vasıflandırıldıkları da görülmektedir(67). Yine, şehir dışında bulunan Abdulvahab Gazi Zaviye'si vakfı dahilinde bulunan çiftliğin ise, 40 tarladan ibaret olduğu kayıtlıdır(68). Akbaş ve Hoca Arasta gibi şehir merkezinde ve iskan bölgesinde bulunan zaviyelerin ise, daha önce çiftlik olarak kaydedilen arazileri zemin olarak belirtilmiştir(69).

Vakfiyelerde çiftlik olarak yer alan bazı arazilerin de, 19. asır kaynaklarında karye-mezra haline dönüştükleri

64- Ö.L.Barkan, "Çiftlik", İA.; Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants", Contributions a L'Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman, Paris 1983, s.105-129.

65- B. Yediyıldız, "İktisadi Boyutu", s.5-41.

66- TD. 79, s.507-520; TD. 287, s.338-339.

67- VMD, s.5,62,79.

68- VMD, s.13.

69- Defter-i Evkaf-ı Rum, s.10-11.

ve bunların daha çok Sivas dışındaki diğer kaza ya da eyâletlerde buldukları dikkat çekmektedir(70). Ayrıca müstakil çiftlikler haricinde, karye bünyesinde bulunan hassa ya da malikâne çiftlikler bulunmakla birlikte(71), Sivas vakıf karyelerinde sayı itibariyle çiftliklerin adedi tespit edilememiştir.

3- Bağ, Bahçe ve Bostan

Vakıf gelir kaynakları içerisinde fazla bir yekün tutmasa bile, kısaca bahsedilmesi gereken, bağ, bahçe ve bostanlar daha çok şehir çevresinde ve Sivas surları dahilinde olduğu bilinmektedir. İklimin, soğuk bir karasal iklim olması, bu tür zirai uğraşların daha yaygın olmasını engellemiştir. Dolayısıyla, vakıf arazileri arasında, 1574 öncesi için 2 bostan, 7 bahçe mevcut iken, 1574-1700 tarihleri arasında 15 bahçe ve 17 bostan geçmektedir. 1700-1850 arasında ise, 1 bağ, 26 bahçe, 4'ü gedik olmak üzere 8 bostan kaynaklarda yer almıştır(72). Bahçelerin büyük bir kısmı evlerin çevresinde bulunanlardır. Bostanlar ise, yine şehir çevresinde ve içinden geçen ırmakların yakınlarındaki bölgelerde yapılmıştır. Bostanların genellikle etrafı taş duvarla çevrili olduğu ve gelgeç arklarıyla (hark) veya nehir sularıyla sulandıkları bilinmektedir. Ayrıca sebzelik olarak geçen 7 kıta arazinin de vakıf kaynakları içerisinde yer aldığı görülür.

Şehir içinde ve dışında bulunan araziler isimleriyle de anılmaktadırlar. Şehrin batısında bulunan bölge Künbed ve

70- VMD, s.138-139.

71- BA, Cevdet Evkaf, 3841, 14017; BA, Sivas Ahkam, 20, s.293; BA, Sivas Ahkam, 21, s.69; BA, Sivas Ahkam, 24, s.51; BA, Sivas Ahkam, 27, s.99,229,237-239; BA, Sivas Ahkam, 28, s.7,193-194; BA, Sivas Ahkam, 30, s.158.

72- Bkz. Tablo VI.

Altuntabak tarlaları olarak geçmektedir(73). Şehrin kuzeyinde, Murdar ırmak çevresindeki tarlalar ise, Bezirci Tarlası, şehrin güneyindeki bölgeye Çukur Tarlalar veya Küçük Ali Baba Zaviye vakfında yer alan Hamza Bostanı, Müeyyed vakfında yer alan Gergerli Bahçesi, yine Kerim Çavuş vakfında Köşklü Bahçe(Sur-1 Atik altında) şehir merkezinde önemli boşluklarında bulunduğunu göstermektedir(74). Bunların çoğu, 16.-18. asırlar arasında vakfedilmiştir. Ayrıca 18. ve 19. asırda ise, şehirde mevcut bahçe ve zeminlerin vakfedilmesi artar. Zira vakfedilecek arazi artık azalmış olup, ancak küçük miktarlardaki mülkler kalmıştır.

4. Tuzlalar

Osmanlı geneli için önemli bir maden olarak sayılan tuz madeni, devletin(mirî) olup, temlik suretiyle vakfedilen gelir kaynakları içine girmiştir(75). Sivas şehri vakıf kaynakları içinde de sayı olarak az olmakla beraber, gelir itibariyle önemli bir keyfiyete sahip olan tuzlalar, şehir dışında,Sivas merkez kazası ile Hafik kazası sınırları dahilindedir. Sayıları 16.asır içerisinde 7 olarak tespit edilen tuzlalar, 17. asırda 20 ve 19.asırda ise, bir azalma ile 13'e inmiştir(76).

Şehir vakıfları içerisinde en büyük tuzlalara sahip olan, Dârü'r-Rahâ evkafından Bingöl, Tuzlacık, Çakeri ve 1574 sonrasında ise, Fazlum tuzlası ilk sırada sayılabilir(77). Yine Osmanlı 16. ve 17. asır vakıflarından, Şeyh Şemseddin vak-

73- Şehrin bu bölgesi Cumhuriyet döneminde iskana açılmıştır.

74- SVBMA, 2, s.8,176-178; VGMA, 2141, s.42.

75- İmparatorluk genelinde tuzlaların sayı itibariyle fazla olması, devlet ve vakıf gelirleri açısından da önemli bir kaynak niteliği gösterir. Bkz. Lütü Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İhisi ve Tuzlaları İşletme Nizamı", İÜİFM. XXIII/1-2, (1962-1963), s.97-143.

76- Bkz. Tablo VI.

77- İ.Kayaoğlu,a.g.e., s.1-15; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.5-7; VMD, s.1, 185-189.

fından İshani tuzlası, ile Küçük Ali Baba Zaviye vakfından 13 tuzla, Şeyh Çoban Zaviye vakfından 1 tuzla, Ahi Mehmed Külâh Dûz Zaviye vakfından 1 tuzla, Hacı Arduç vakfından 1 tuzla sıralanabilir(78). 19.asır içerisinde bahsekonu tuzlalardan bazılarının bî hasıl veya nâ mevcut olarak kaydedildiği görülür(79). Ayrıca, tuzlaların çoğunluğunun zaviye vakıflarından oldukları bilinmektedir.

3- Vakıf Gelir Kaynaklarının İşletilmesi

Vakıf müessesesi gelir kaynaklarının işletilmesi temelde kira sistemi olarak vakfiyelerde vâkıflar tarafından şart olarak belirtilen icâr şeklidir. Vakfiyelerde, genelde aynı olmasına rağmen üç farklı isimle, icâre-i vâhide, mukataa, icâre-i taviile yahud icâreteyn olarak hükümler yer almıştır. Önemli bir kısmında iş, ecri misliyle veya en güzel şekilde icâr oluna denilmektedir.

Sivas vakıflarına ait gelir kaynakların işletilme şeklinin %47'si icâr-ı vâhide, %51'i sadece icâr oluna ibaresiyle, %2'si ise mukataa ve icareteyn olarak şart koşulmuştur. İcâre verile şeklindeki şartlar da belki de tamamına yakını icâre-i vâhide veya senelik icâr şeklinde uygulandığı düşünülebilir. Zira, bu dönemde (18. ve 19. asır) vâkıfların buna temayülü fazladır(80). Hatta 1835-36 tarihli vakıf muhasebe defterinde vakıfların tamamına yakını bu fikrimizi teyit etmektedir(81). Yine vakfiyesi bulunmayan vakıfların da aynı şekilde tamamına yakını senelik icâra işletilmektedir(82).

78- VGMA, 581, s.114-121; VGMA, 2141, s.42; VMD, s.17, 30,62.

79- VMD, s.30,62.

80- B. Yediyıldız, "Vakıfların İktisadi Boyutu", s.5-41; ayrıca Bkz. VMD, s.2-220.

81- Bkz. VMD, s.2-220.

82- Bkz. aynı yer.

İcâre-i sahiha yahud icâre-i vâhîde, hukukî bir terim olup gerek kırsal, gerekse musakkafât cinsi vakıf akarlarının kiralanmasında yaygın olarak uygulanmaktadır(83). Yukarıda belirtildiği üzere, Sivas vakıflarının tamamına yakını bu kira usulüyle işletilmektedir. Çok nadir olmak suretiyle ve bilhassa Osmanlı öncesi vakıflarında arazi vakıf kaynaklarının 3 seneden fazla olmamak suretiyle, icâra verilmesi şart koşulmuştur(84). Hernekadar kırsal kesimde vakıf arazisinin kiralanmasının üç seneden fazla olması temenni edilmiyorsa da, pratikte köyde ya da mezrada olan araziyi aynı şahıslar nesiller boyunca, verilmesi gereken kirayı vermek suretiyle işledikleri görülür(85). Mirî arazide de aynı husus geçerlidir. Ancak, bazı şartlara bağlı olarak kiralayan kişinin elinden alınır(86). Ayrıca şehir merkezinde arazi(arsa) ya da zeminlerin mukataaya veya icâre-i tavile dönüşmesi sözkonusudur. Hasan Paşa vakfı zeminlerini Zaralızâde'ler tarafından icâre-i tavile ile kiralandığı veya Eretna vakfı zeminini yine Müeyyed vakfına mukataa olarak verildiği kaynaklarda yer almıştır(87). Yine, Sinan Paşa dükkan zeminlerinin mukataalaştırılmak suretiyle kiralandıklarını görüyoruz(88). Genelde, şehir için vakıf zeminleri üzerine binalar yapılmak suretiyle uzun süreli kiralamalarla şehrin iskân ve imârı yenilenmektedir. Zira eski vakıf dükkanlarının yıkılma, yanma veya harab olması sonucunda, vakfın yeniden bina yapmaya gücünün yetmediği ve başka vâkıflar tarafından mukataa usulu ile kiralanmak suretiyle yeni binalar yapılmaktadır. Sivas çarşılarının 16.yy da inşaa edilenlerinin önemli bir kısmı bu şekilde 18. asırda yenilenmiştir.

83- B. Yediyıldız, "Vakıfların İktisadi Boyutu", s.5-41.

84- Bkz. Darü's-Şifa Vakfiyesi VGMA, 2105, s.364-376; Ahmed b. Çakır Han Vakfiyesi VGMA, 607, s.219.

85- VMD, s.126.

86- Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Ankara 1978, s.126-127, 181 vd.; Ö.L.Barkan, Toplu Eserler, I, s.151-208.

87- Bkz.VGMA, 581, s.114; VGMA, 481, s.444-447.

88- Bkz. SVBMA, 2, s.142.

Kırsal alanda karye ve mezralarda ise, senelik verilen kiralar ile babadan oğula geçen ve nesiller boyunca devam eden bir değişim sözkonusudur. Bu hususda intikaller, tefvizler veya ferağlar olmakla beraber kaynaklara geçme oranı oldukça azdır. Örneğin Şeyh Şahin(Baba Şahin) vakıf karyelerinden olan, Hafik'e bağlı Kelhadik(Gelhadik) karyesi iki baştan vakıf olub, arazileri olan 17 adet tarlanın babadan oğula geçirilmiş ve tapu resimleri alınmıştır(89). Ayrıca, Şifâiye medresesi vakfından, Saman karyesi reayasından Hüseyin tasarrufunda olan ev ve tarlaları 100 kuruşa sahib-i arz temssükü ve kadı izniyle satmıştır(90).

Karye ve mezralarda toprağı işleyen açısından başka bir değişim örneği de; malikâne hissesi Şeyh Şemseddin vakfından olan, Akpınar karyesi reayasının mültezimler tarafından perişan edilmesi neticesinde, divanî hissesinin mukataa kayd ve temlik olunması ile dervişan fukarasının karyeyi tamir ve ihya etmesi şartıyla olmuştur(91). Ayrıca, benzer durumlar için, Osmanlı genelinde boşalan köylerin yeniden ihya etmek şartıyla, temlik ve sınırnâne alınıb büyük mülk çiftliklerin doğuşu başlamıştır(92). Aynı belgeden vakıf köylerinin kimler tarafından işletildiği de anlaşılmaktadır.

1835 tarihli bir layihada bu husus dile getirilip arazi kiracıları içinde babadan oğula ferağ ve tefvizlerde gecikmeler olduğu belirlenmiştir(93). Bu nedenle, devletin önemli bir gelir kaynağı olan tapu resminin alınamamasının yanısıra, arazilerin mülkleşmeye doğru gitmesi sözkonusu olmaktadır. Layihada arazi kiracılarının 6 ay geçirmeden intikallerini

89- VMD, s.126; Ankara için Bkz. S.Faroqhi, "Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan-Toprak ilişkilerinin Değişimi", Tarih içinde Ankara, Ankara 1984, s.61-88.

90- BA, Sivas Ahkam, 4, s.73-74.

91- SVBMA, 1, s.184; BA, Sivas Ahkam, 11, s.315.

92- Halil İnalçık, "Big Farm Çiftliks", s.105-129.

93- VMD, s.214-216.

yaptırmaları, tenbih edilmiştir(94).

Osmanlı öncesi Eretna vakfının zemini, 16.asırda Şeyh Şemseddin ailesinin mukataa ile kiralayıp zemin üzerine ev, kütüphâne, çilehâne yaptırdıkları ve bunların cumhuriyet dönemine kadar geldiği bilinmektedir(95). Yine, 18.asırda Hasan Paşa, Mahmud Paşa ve Kerim Çavuşzâdeler'in vakıf zeminleri Zaralızâde ve Hatipzâde aileleri tarafından kiralanıp 19.ve hatta 20. asrâ kadar geldiği belgelerde kayıtlıdır(96). Mütevellili izniyle kiralamaların haricinde cebren yapılan işkaller de kaynaklar yer alır. Hasan Paşa zeminini Selman oğullarından maktûl Ahî Mehmed Paşa ve karındaşı Bostancıbaşı Mehmed Paşa, Hacı İsmail vakfı zemini diyerek dükkan bina etmişlerdir(97). 1766 tarihinde Hasan Paşa vakfı mütevellilerinin isteği üzerine bu işgallerin men'i için emr-i şerif verilmiş, fakat düzeltilmemesi sebebiyle 1813 ve 1814 tarihlerinde iki yeni emir gönderilmiştir(98). Aynı aileden gelen Alaüddin Paşa'nın benzer haksız teşebbüsünün men'i için 1814 tarihinde yeni bir hüküm gönderilmiştir(99). Yine, aynı aile ile Çorbacı Mahmud vakfı zemini hususunda münakaşa ve mücadeleler sözkonusu olmuştur(100).

Daha önce de belirtildiği üzere, şehir dahilindeki arazi ya da musakkafâtın icârı, senelik icâre-i vahide esas olmak üzere, uzun süreli kiracılıklarda mukataa usulu sözkonusudur. Ayrıca, bunların dışında bağçe, bostan, tarla veya arsa gibi arazilerde yaygın olan icâre-i vâhide olmakla birlikte bilhassa Zaralızâde Mehmed Paşa'nın Haremeyn vakfı ile

94- Arel yer.

95- VGMA, 581-1, s.595; VGMA, 617, s.166; F.Başel, a.g.e., s.162-163; günümüzde aynı zemin üzerinde Şeyh Şemseddin'in evlatları tarafından binalar yapıp, satıldığı bilinmektedir.

96- VM, s.70-71,127,168; F.Başel, a.g.e., s.162-163.

97- BA. Sivas Ahkam, 24, s.24,81.

98- BA. Sivas Ahkam, 24, s.81.

99- BA. Sivas Ahkam, 24, s.91.

100- BA. İbnü'l-Emin Evkaf, 6640.

bazı vakıflar da icareteyn usulu uygulanmaktadır(101). II.- Mahmud'un Haremeyn vakıfları için, teşvik ettiği gedik usulu ile bazılarına icareteyn tatbik edilmiştir(102). Sivas vakıflarında yegane Haremeyn vakfı olan Zaralızâde Mehmed Paşa vakıflarında uygulama böyle olmuştur. Ayrıca Dârü'r-Rahâ, Kerim Çavuş, Ali Ağa, Behram Paşa, Sinan Paşa, Hoca Ali Çavuş gibi vakıflardan da 19 adet geğiğın(dükkan ve bağçe) 1836'da Muaccelât Nazırı Esad Bey tarafından satışa sunulduğu bilinmektedir(103).

Satışa sunulan gediklerin öncelikle bir icâre-i muaccele alınmaktadır. Sonra senevi icâre-i müeccele ve ayrıca icâre-i bi cânib-i vakf şeklinde önceden gelen senevi icari belirtilmiştir. Örneğın muaccele si 300 kuruş olan bir bağçenin 300 akçe müeccele ve 65 kuruş vakfın eski icari vardır. Ayrıca bu hususla ilgili birer temessük verileceğı belirtilmektedir(104). Şehirde vakıf akarlarının kiracıları doğrudan doğruya esnaf taifesi olmaktadır. 18. ve 19. asırda, Osmanlı ekonomisinin bazı sebeplerle önemli bir çöküntüye girmesi, esnafında çöküşünü hazırlamış ve gedik dükkanların bazılarına kiracı bulunamaması dolayısıyla vakıf gelirlerinin azalmasına ve müessesesinin gerilemesine neden olmuştur(105).

Vakıf kaynaklarının belirtilen özellikleriyle işletilmesi sonucunda bu gelirlerin toplanması gündeme gelmektedir. Vakıf gelirlerinin toplanması, temelde vakıf / mütevellileri

101- VMD, s.217-228.

102- Sinan Paşa, Behram Ağa, Numan Efendi, Ümmühan Hatun, Aişe Hanım, Hoca Ali Çavuş, Kerim Çavuş gibi bazı vakıf bağçe ve dükkanları için gedik tahsis edilip, icareteyn uygulanmıştır. Bkz. VMD, s.223; A,Akgündüz, a.g.e., s.415-416.

103- VMD, s.223.

104- Aynı yer.

105- VMD, s.129,150,155; ayrıca Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.100-103.

ve câbilerin görevleri dahilindedir(106). Ancak, bu görev muhtelif şekillerde icrâ edilmektedir. Zira, gelir kaynaklarının türü, uzaklığı ve vakfediliş şekli önem arz etmektedir.

Öncelikle vakıf gelirlerinin aynı veya nakdî olarak toplandığı belirtilmelidir. Bilhassa karye, mezra ve tuzla gelirlerinden çoğunluk itibariyle hinta, şair, nohut, mercimek ve tuz olarak toplanmaktadır. Ayrıca, şehir dahilindeki bazı kaynaklardan ve bilhassa zemin kirası rügan olarak alınmaktadır(107).

Mütevellilerin asıl görevleri arasında zikredilen gelirlerin toplanması vazifesi, genellikle mütevellilerin göndermiş olduğu yardımcılar tarafından yapılmaktadır. Bilhassa büyük vakıfların bir câbisi veya mütevelli kâimkâmi bu işi yapmaktadır(108). Zira, bir tek mütevellinin birden fazla ve farklı yerlerdeki karye ve mezrağı hasad zamanında dolaşması, o günün şartları gereği mümkün görünmemektedir. Bu nedenle mütevellilerin çok uzak yerlerde bulunan gelirlerin toplanma ve taşınmasındaki güçlükler sebebiyle iltizama vermek veya yardımcılarını gönderme yolunu benimsedikleri görülür(109). İshani memlûhasında 3 yıllığına, Ahi Ali Zaviye karyelerinde ise, 4 yıllığına iltizama verilen vakıf kaynaklarının gelirleri genellikle peşin ve nakdî alınmıştır(110).

İltizamın 18.asırda artmış olması vakıf görevlilerine veya mirî görevlilere önemli ölçüde kolaylık yaratmış ol-

106- Vakfiyelerin çoğunda bu husus dile getirilmektedir. Mütevelliler görevlerini ihmal, terk veya engellemeleri durumunda, zaman zaman ihtar edilmişlerdir. Bkz. SSS, 20, s.8-11; SSS, 1, s.171; VMD, s.215; BA, Sivas Ahkam, 21, s.14; BA, Cevdet Maarif 470.

107- SSS, 1, s.345.

108- Örnek olarak Zaralızâde Mehmed Paşa, Şifaiye, Ali Baba ve Darü'r-Raha vakıfları verilebilir. Bkz. VMD, s.140,141, 189, 224.

109- VMD, s.4,13,20,70-71.

110- BA, Sivas Ahkam, 1, s.26,44,162; BA, Sivas Ahkam, 17, s.179; BA, Cevdet Evkaf,12013.

masına karşın, gelir kaynaklarının mültezimler tarafından tahrip edilmesine sebep olunmuştur. Bu noktada gelirlerin toplanmasındaki problemler gündeme gelmekte ve vakıf gelirlerinin toplanması sırasında ne gibi zorlukların çıktığının açıklanması gereği doğmaktadır. Vakıf gelirlerinin toplanmasında bazı müdahaleler olduğu şüphesizdir. Bilhassa, 18. ve 19. asırda sık olarak rastlandığı belirtilmelidir. Zira, merkezi kontrolün zayıflamasının yanısıra, Sivas ve çevresinin mahalli güçler açısından farklı özelliği bu hususu artırmış görünmektedir.

Vakıf gelirlerine müdahale konusunda dört ayrı grup sözkonusu olmaktadır. Bunlardan ilki vakıf mütevellileri veya evlâd-ı vâkıflardır. Hatta, bu gruba vakıf görevlileri de ilave edilebilir. İkinci grup, mâlikâne-divânî gelir kaynaklarında, divânî kısmını tasarruf eden timar ve zeâmet sahipleridir. Üçüncü grup, bizzat toprağı işleyen karye reayasıdır. Sonuncusu ise, başka vakıflar ve mülk sahiplerinin müdahaleleridir. Tümenü ihtiva eden şikayetlerin, 1700-1850 tarihleri arasında oldukça fazla olduğu kaynaklarda görülmektedir.

Vakıf görevlileri veya evlâd-ı vâkıf arasındaki mücadeleler, ürünün toplanması veya taksimi hususunda ceryan etmektedir. Öyleki, Şeyh Şemseddin Zaviyesi mütevellilerinden evlâd-ı vâkıf olan, Şeyh Ömer, Şeyh Halil ve Şeyh Receb'in uzun süren mücadeleleri dönemin en seçkin örneğini teşkil eder(111). Ahi Ahi Zaviyesi'nde evlâd-ı vâkıfdan olan, Seyyid Ali, Seyyid Mehmed ve Seyyid Ömer kurrâ-mezraları 3 seneliğine iltizama verip, vakıf mahsulünü kendi nefisleri için kullanıp Bağdad'a gitmişlerdir. Zaviye'nin

111- BA, ibnü'l-Emin Evkaf, 5218; BA, Sivas Ahkam, 2, s.104; BA, Sivas Ahkam, 13, s.43.

gelirsiz olarak boş kalması, harap olmasına sebep olmuştur(112). Benzer hususlara diğer vakıflarda da sık sık rastlanmaktadır(113). Yine, evlâd-ı vâkîf ya da mütevelliler vakıf kaynaklarını . birden fazla kişiye ayrı ayrı iltizam edip fazla para almışlardır. Şeyh Şemseddin evkafından İshani memlûhasını 3 yıllığına senevî 350 kuruş olmak üzere, Hacı Fatıma'ya iltizam edip parayı aldıktan sonra, mütevellileri olan Hasan ve İbrahim memlûhayı başkalarına iltizam etmişlerdir(114). Hacı Fatıma'ya verilen hükümde, mütevellî zimmetinde olan meblağın alınması emr edilmiştir(115).

Yine, Cami-i Kebir evkâfı mütevellisi vakıf gelirini toplamış fakat görevlilere dağıtmamıştır(116). Başka bir vakıfda ise, vakıf gelirin toplayan câbinin de aynı şekilde görevlilere ücretlerini dağıtmadığı görülmektedir(117).

Vakıf gelirlerinin toplanmasında engel olan ikinci grup, divânî gelirlerine sahip olan sipahi veya timar sahibi olan mültezimlerdir. Sipahilerin tasarruflarında bulunan divânî hisselerini toplamakla yetinmedikleri ve vakıf gelirlerini de topladıklarına rastlanmaktadır. Cami-i Kebir karye-mezralarının divânî mutasarrıfları olan, Osman ve müsterekleri, kanuna aykırı olarak vakıf kısmına müdahale etmişler, mütevellilerin şikayeti üzerine yaklaşık 15 yıl süren mücadele sonrasında, Sivas valisi tarafından sipahi timarlarının iltizam dahiline alınması ile çözüme kavuşturulmuştur(118). Yine, Cami-i Kebir vakfından Pirki-

112- BA, Sivas Ahkam, 1, s.26,44,162.

113- BA, Sivas Ahkam, 9, s.303; BA, Sivas Ahkam, 11, s.200; BA, Sivas Ahkam, 17, s.312; BA, Sivas Ahkam, 5, s.15; VGMA, 600, s.296.

114- BA, Sivas Ahkam, 17, s.179.

115- Aynı yer.

116- BA, Sivas Ahkam, 23, s.9.

117- BA, Sivas Ahkam, 17, s.49; BA, Sivas Ahkam, 4, s.179; BA, Sivas Ahkam, 11, s.30; VMD, s.191-193; SSS, 19, s.125-126.

118- BA, Sivas Ahkam, 27, s.99; valilerin 1826 sonrasında bu tip görevleri mütesellim ve voyvodalara bıraktıkları bilinmektedir. Bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", Belleten, C.LI, (1987), s.1215-1240.

nik karyesi zeâmet mutasarrıfı Sipahiyandan Ėacı Hamza ve Osman b. Ömer vakıf gelirlerini 10 yıl zimmetlerine geçirmişlerdir(119). Selman, Ümmi Hatun, Emir Arif Zaviyesi, Melik A'cem Zaviyesi, Şifâiye ve Dârü'r-Rahâ vakıflarında benzer hususlarla ilgili kayıtlar oldukça fazladır(120).

Divânî ya da malikâne mültezimleri de iltizam olarak tasarruflarında olan karye ve mezralarda sahip olduklarının dışındaki gelirlere ve karye reayasına aşırı zulümler yapmaktadırlar. Şeyh Şemseddin evlâdından Şeyh Halil ve Şeyh Receb Halife'nin arzlarında, Akpınar karyesinin divânî mültezimlerinin zulmu neticesinde karyenin perişan durumda olduğu belirtilmiştir(121). Şeyh Çoban Zaviye vakfı karyelerinden Emirhan karyesi mültezimlerinin de, karye ahalesinin öşürlerini ödemede kusurları olmamasına rağmen, kendi gelirleriyle kanaat etmemelerinin yanısıra ayanlık iddiasında oldukları görülmektedir(122).

Sipahi ve mültezimlerin bu tür baskıları neticesinde, karye reayalarının şikayet etmek üzere kadiya geldikleri veya köylerini terk ettikleri , hatta İstanbul'a kaçtıkları da kaynaklarda yer alır(123). Şifâiye medresesi vakfı karyelerinden, İşhanı karyesi reaya ve ahalesinin tamamı kadiya gelip, ziraatlerinde ve vergilerini edada kusurları yok iken, mültezimlerin zulümlerine maruz kaldıklarını ve bunun men'ini istemişlerdir. Verilen hükümde, mültezimlerin fazla isteklerinin men' edilmesini Sivas nâibi Müftizâde Seyyid Abdullah'tan istenmiştir(124). Ayrıca, karye ahalesinden arpa, saman, koyun, kuzu, tavuk, yumurta, bal, yağ talep etmelerinin yanısıra, zimmî reayâ kızlarını zorla

119- BA, Sivas Ahkam, 21, s.25.

120- BA, Sivas Ahkam, 1, s.6; BA, Sivas Ahkam, 20, s.293; BA, Sivas Ahkam, 23, s.70; BA, Sivas Ahkam, 25, s.116,135; BA, Sivas Ahkam, 27, s.219; VMD, s.20,50,58.

121- BA, Sivas Ahkam, 17, s.52.

122- BA, Sivas Ahkam, 21, s.47.

123- BA, Sivas Ahkam, 20, s.293.

124- Aynı yer.

sattıklarına dair şikayetler de sözkonusudur(125).

Vakıf gelirlerinin toplanmasını engelleyen üçüncü grup, bizzat toprağı işleyen, öşür ve diğer resimleri vermekle yükümlü karye ahalileridir. Şeyh Şemseddin vakfından, iki köyün iltizâmını iki seneliğine alan, El-Hac Mehmed'in karyelere gelirlerini toplamak için gittiğinde, karye ahalisinin tahrik edilmeleri neticesinde gelirlerini alamadığını belirtmektedir. Kazabad kadısına gönderilen hükümde, yapılan zulmün kadı tarafından men' edilmesi emr edilmiştir(126). Yine, Şeyh Çoban evkafı karyelerinden Beypınar karyesi reayalarından, Rışvan oğullarının üzerlerine düşen öşür ve rusûmları ödemedikleri bildirilmekte olup, Sivas kadısından vakıf öşürlerini toplaması emredilmiştir(127). Ayrıca, Ahmed Çelebi vakfı Karaöyük ve Kızılcaın karyelerinden köy imamı bir yolla berat almak suretiyle gelirleri kendi toplamaya çalışmıştır(128).

Son olarak, vakıf karye ve mezralarının başkaları tarafından tasarruf edilmeleri sebebiyle, gelirlerin vakıf tarafına toplanması engellenmiştir. Çorbacı Mahmâd vakfından, Kırcalar karyesi, Selman vakfı tarafından zapt edilmiştir(129). Vakıf gelirlerinin belirtmiş olduğumuz sebeplerle engellenmesi, vakıf hizmetlerini engellemekle kalmayıp, vakıf binalarının tahribine de önemli ölçüde sebebiyet vermiştir(130). Ayrıca vakıf gelir kaynaklarının da tahrip edilmesine ve böylece devletin gelirlerinin de azalıp kaybolmasına sebep olmuştur.

125- BA, Sivas Ahkam, 24, s.51; BA, Sivas Ahkam, 27, s.229.

126- BA, Sivas Ahkam, 4, s.153.

127- BA, Sivas Ahkam, 1, s.22-24; BA, Sivas Ahkam, 13, s.96; Osmanlı merkezi otoritesinin zayıfladığı ve taşrada ayanların ve aşiretleri kendi bölgelerinde zaman zaman güç gösterisinde bukindukları da anlaşılmaktadır. Bkz. SSS, 13, s.188; ayrıca aşiretler hakkında Bkz. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı, İstanbul 1987², s.39-48; Yusuf Halaçoğlu, XVIII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirelmesi, Ankara 1988.

128- BA, Cevdet Evkaf, 15272.

129- VMD, s.108,135.

130- BA, Cevdet Belediye 6903; BA, Sivas Ahkam, 13, s.151,220; BA, Sivas Ahkam, 4, s.73-74,83,130; BA, Sivas Ahkam, 17, s.52,179.

Vakıf kaynakları içerisinde bazı farklılıklarından dolayı ayrı olarak bahsedilmesi gereken, tuzlalar ve para vakıflarıdır. Bilindiği üzere, Osmanlı topraklarında , göl ve sahillerinde tuz üretimi için elverişli bölgelerin fazlalığı, hazine için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır(131). Vakıf gelirleri kısmında görüleceği üzere, Sivas vakıf gelirlerinin yıllık yarısı tuzlalardan gelmektedir. Bu nedenle, Sivas vakıf gelir kaynaklarının hazine ve vakıflar için önemi ortadadır. Tuzlaların işletilme şekilleri genelde devlet eliyle olmakla beraber bazen şahısların da işlettiğine raslanılmaktadır.

Çoğunlukla Sivas zaviyelerinin vakıf gelir kaynakları arasında yer alan tuzlaların en önemlilerini Çakeri(Çakrı), Bingöl, Fazlum ve İshani olarak sayabiliriz. Tuzlalar genellikle icar, iltizam ve emin kontrolünde işletilmektedir(132). Dârü'r-Rahâ evkafı tuzlaları olan Çakeri, Bingöl ve Fazlum, maden mukataası olarak Tokat Voyvodalığı dahilinde ve bir emin kontrolünde işletilmektedir(133). Tuzlalarda çalışan her türlü işçi ücretleri ve benzeri masraflar vakıf gelirlerinden karşılanmaktadır. Elde edilen gelirlerin, aynî ya da nakdî olarak beşte biri miriye ayrılmaktadır. Geriye kalan kısmı ise, vakıf mütevellisi veya câbisi tarafından vakıf adına toplanmaktadır. İşletme masraflarının fazlalığı, soğuk kışlar tuz üretimini azaltmasının yanı sıra, bazı tuzlaların harab olmasına da sebep olmaktadır.

Sivas şehri vakıf gelir kaynaklarının içerisinde fazla bir yer tutmamakla beraber, 18.asrın son çegreği ile 19.asrın ilk çegreğinde sayı itibariyle önemli bir artış gösteren para vakıflarının gelirlerinin de düşük olduğu görü-

131- Bkz. L.Güçer, "Tuz İnhisarı", s.97-143. Zikredilen çalışmada tuzlaların hazineye 8 387 943 akçe gelir getirdiği ve bunun İmparatorluğun 1527-1528 mali yılı bütçesinde gösterilen Rumeli, Anadolu, Karaman, Zülkadriye ve Rum vilayetleri mukataalarının hazineye sağladığı 71 524 055 akçe gelirin % 11.7 nisbetinde olduğu görülmektedir.

132- VMD, s.4,185-189; BA, Sivas Ahkam, 17, s.179.

133- VMD, s.185-189.

lür. Vakfiyelerde vakıf paralarının işletilme şekli hususunda genellikle 10'u 11 veya 10'u 11.5 üzere (%10-15 olarak) veya ecri misliyle istirbah edilmesi şart koşulmuştur(134).

4- Vakıf Gelirleri

Vakıf kaynaklarının işletilmesinde karşılaşılan problemlerin nihayetinde, vakfın asıl hizmetini gerçekleştirecek gelirler sözkonusu olmaktadır. Gelir kaynaklarının tasvirinde olduğu gibi, vakıf gelirlerini de şehir dahili, şehir harici veya vakıf müesseselerine göre cami, zaviye, medrese gelirleri gibi, muhtelif şekilde ayırmak mümkündür.

Bütün bunların tespiti tabii ki, kaynakların zenginliğine ve netliğine bağlıdır. Zira, Sivas vakıf gelirleriyle ilgili kaynaklar, Osmanlı genelinde olduğu üzere oldukça az ve yetersizdir. Vakıf gelirleriyle ilgili ilk kaynak niteliğinde vakfiyeler olmakla beraber, vakfiye kayıtlarında gelirler hususunda net ve kesin bilgilerden ziyade, gelir kaynaklarının tasviri yapılmaktadır. Bu nedenle, vakfiyelerden gelirlerle ilgili tahmini bilgiler niteliğinde neticeler elde edilebilir(135). Vakfiyeler dışında, 16. asır için, Evkâf-ı Rûm Defteri, 17. asır sonları için, Muhasebe Defteri ve 19. asrın başları için, yine Vakıf Muhasebe Defteri ile tek tek vakıf gelirleriyle ilgili bilgilere Sivas Şer'îye Sicilleri ve Sivas Ahkam Defterleri'nde rastlıyoruz(136).

Kaynaklardan edinilen bilgilerin farklı dönemlerde olmasının yanı sıra, mahiyet itibariyle de kıyas imkanını ver-

134- Vakfiyelerde genellikle "... meblağ mezkur ala vechi'l-helal yedi mütevellî ile istirbah oluna..." ifadesi yer almaktadır. Bkz. SSS. 3, s.114; SSS. 8, s.36; ayrıca Bkz. A.Akgündüz, a.g.e., s.151-164.

135- Bkz. B. Yediyıldız, "İktisadi Boyutu", s.5-41; H.Yüksel, Vakıflar, s.164-207; Ö.L.Barkan, "İmaret Siteleri", s.239-296.

136- Ser'îye Sicillerinde ve Ahkam Defterlerinde tek tek vakıflar hakkında bilgilere ulaşılırken, Evkâf-ı Rûm ve Muhasebe Defterlerinde toplu olarak vakıf gelirleri elde edilmektedir.

meyen farklı özellikleri olduğu belirtilmelidir. 1576 Defter-i Evkâf-ı Rûm'da, Sivas şehri vakıflarının eksik olmak kaydıyla toplam geliri 350667 akçedir(137). 1693 tarihli Muhasebe Defteri'nde ise Sivas şehri vakıflarının tam olarak mahiyeti belirlenemeyen gelirlerinin altı aylığı 104000 akçe olarak kayıtlıdır(138). Yukarıdaki kaynaklardan dönemi-miz öncesi için eksik olarak tespit edilen vakıf gelir miktarlarının yanısıra, 1835 tarihli Muhasebe Defteri'nden Sivas şehri vakıf gelirleriyle ilgili daha teferruatlı bilgilere ulaşıyoruz. Sivas şehri vakıflarının 1835 tarihinde toplam 503560.5 kuruş gelirin, %89.5'inin şehir haricinden ve % 10.5'inin şehir dahilinden geldiği tespit edilmiştir(139). Gelirlerin kaynakları itibariyle dağılım nisbeti, Osmanlı geneli için elde edilen neticelerle de bir uyum göstermektedir(140). Toplam gelirin %52.7'si tuzlalardan, %35.5'i karye-mezralardan, %1.35'i tarla, bostan ve bahçelerden, %10.5'i dükkan, hamam, değirmen, hane, çeşme ve para vakıflarından gelmektedir(141). Sayı itibariyle fazla olmamasına rağmen, toplam gelir içerisinde en fazla yekûna sahip tuzlaların içinde Çakrı, Bingöl, Fazlum ve İşhanı sayılabilir. İkinci sırada karye-mezraların ürünlerinden olan, buğday, arpa ve çok az olarak mercimek, nohut ile toplam 178834 kuruş tutmaktadır. Şehir içinde veya dışında olan değirmenlerin de 23860 kuruş ve her türlü dükkan gelirlerinin ise, 23063,5 kuruş, hamam ve çeşmelerin de

137- Zira Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde mevcut olan Tapu Tahrir ve Evkaf Defterlerinde Sivas da dahil bazıları araştırmacılara kapatılmıştır. Buna rağmen, Sivas vakıf gelirlerinin önemli bir kısmını, defterlerin yasaklanmasından önce görebildik.

138- Şehirdeki vakıfların tamamı bulunmayan defterde Sivas'ın yanısıra Tokat vakıflarının 110 340 akçe, Amasya vakıflarının 257 040 akçe ve Çorum vakıflarının 21 060 akçe gelirleri bulunduğu kayıtlıdır. Bkz. BA, MM. 3687, s.16-17.

139- Bkz. VMD, s.1-228; Bkz. Tablo VIII.

140- Ö.L.Barkan, "İmaret Siteleri", s.239-296.

141- Bkz. Tablo VIII; 16. yüzyıl için Rum Vilayetinin toplam geliri içerisinde vakıf gelirlerinin nisbeti % 15.7 olarak hesaplanmıştır. Bkz. Ö.L.Barkan, "İmaret Siteleri", s.239-296. Sivas vakıf gelirlerinin müesseselere göre dağılımı için Bkz. Tablo VIII.

3820 kuruş olduğu görülür(142). Musakkafât türünden gelir kaynakları içinde, en fazla geliri olanlar sırasıyla, değirmenler, boyahâneler, hanlar, kahvehâneler ve muhtelif mesleklere icâra verilen dükkanlardır.

Toplam gelirlerin dağılımının yanısıra, gelir kaynaklarının daha yakından tahlili yapılacak olursa bazı sorulara cevap aranmalıdır. Şehir dahilinde muhtelif vakıflar içerisinde bulunan, benzer veya farklı gelir kaynaklarında, gelirleri açısından bir standartizasyonunun varlığından söz edilebilir mi? Yoksa farklılığın sebepleri nelerdir? Öncelikle söylenmesi gereken ilk husus, benzerliklerin az sayıda da olsa bulunduğudür. Fakat, asıl olarak farklılığın yaygın olduğuüdür. Farklılığın sebeplerinden bazıları iklim, coğrafi yapı, devletin siyasi ve ticari politikası olarak sayılabilir. Çarşıların fiziki yapıdaki dağılımı, vakıf gelir kaynaklarının bu yapıdaki yerleri, icrâ edilen meslekler veya halkın ihtiyaçları ve değişimi ile esnafın çalışma gücü, vakıf gelirlerini etkileyen diğer sebepler olarak belirtilebilir.

Osmanlı toplumunun, dolayısıyla Sivas halkının önemli bir besin kaynağı ekmeğin, oldukça fazla olan tüketimi, değirmenlerin yapmış olduğu iş gücünü ve buna bağlı olarak vakıf gelirlerini de artırmaktadır. 19. asır başlarında Sivas ve çevre nüfusunun ihtiyacını karşılayan toplam 82 değirmenden 18 tanesi Sivas şehri vakıf değirmenidir(143). Değirmenlerin taş sayısına göre a'lâ, evsat ve ednâ olarak veya üretim miktarına göre vasıflandırıldığı anlaşılmaktadır.

Şehir çarşılarında bulunan dükkanların ise, gelirlerindeki farklılık çok daha bariz olmaktadır. Farklı mesleklerdeki dükkanlardan penbeci dükkanının yıllık icârı 37 kuruş,

142- Bkz. Tablo VIII.

143- Bkz. SSS. 15, s.66; VMD, s.1-228; Tablo VII.

duhancı dükkanınının 33, kahvehânenin 280, çorapcınının 12, sar-
 raç dükkanınının 18, kalaycı dükkanınının 40, kürçünün 22 ve
 berber dükkanınının 50 kuruş olduğu görülür(144). Hatta aynı
 mesleğin icra edildiği dükkanların gelirlerinin de farklı
 olduğu kayıtlıdır. Recep Paşa vakfından olan semerci dükkan-
 larınının 40-50 kuruş arasında değişen icârları tespit edil-
 miştir(145). Sivas çarşılarınının hemen hemen çoğunda bulunan
 kahvehânelerin icârlarında da farklılıklar görülmektedir.
 Kassablar çarşısındaki kahvehânenin 250 kuruş, Börekçiler
 çarşısındaki kahvehânenin 200 kuruş ve Kürkçüler'deki
 kahvehânenin icarı 200 kuruş olarak geçmektedir(146). Yine,
 hamamlarda aynı farklılığa rastlamak mümkündür. Kale Hamamı
 150, Meydan Hamamı 450, Çay Hamamı 850 ve Çinili Hamam 1100
 kuruşa icâra verilmiştir(147). Bütün bu farklılıklara rağ-
 men, El-Hac Osman Paşa vakfı dahilinde bulunan terzi, çizmeci,
 eskici, bezzaz, kazzaz, berber, kuyumcu, duhancı, börekçi
 gibi birbirine bina olarak birleşik ama farklı mesleklere kira-
 lanan dükkanların tamamı 100'er kuruşa verilmiştir(148).
 Yine, Zaralızâde Mehmed Paşa'nın Haremeyn vakfından haffaf,
 attar, kuyumcu ve çilingir gibi çok sayıda dükkanların aynı
 gelirlere sahip oldukları kayıtlıdır(149).

Günümüzdeki anlamda farklı ya da aynı çarşıların muhte-
 lif yerlerinde bulunan dükkanların gelir ve işgücü açısin-
 dan farklı olduğunu belirtmeliyiz. Bunun tespitini de, çok
 açık olarak, Zaralızâde Mehmed Paşa evkâfı için "... han
 bağçe ve dekâkinlerin şeref ve itibarına nazar olunurak bâ
 mârifet-i şer'i şerife vaz' olunan .." ifadesinde görüyo-
 ruz(150). Bu nedenle, aynı mesleği icrâ eden veya aynı
 çarşıda yer alan dükkanların icârlarında da farklılıklar
 bulunmaktadır.

144- VMD, s.42.

145- VMD, s.66-67.

146- VMD, s.70-71,103.

147- VMD, s.127,162,170.

148- VMD, s.171.

149- VMD, s.217-221.

150- VMD, s.217.

Vakıf gelirlerinin asıl bölümünün kırsal yöreden veya şehir çevresindeki toprağa bağlı gelir kaynaklarından geldiği daha önce belirtilmişti. Vakıf gelir kaynakları içerisinde en fazla gelir getiren kaynaklardan tuzlalar ve karyeler aynı zamanda en uzun ömürlü olanlarıdır. Zira, karyelerin gelirleri itibariyle en büyük olanlarının, Selçuklu dönemi vakıflarından Cami-i Kebir ve Sahibiye medresesi evkâfı içerisinde olduğu uzun ömürlü olduklarını da teyit etmektedir. Cami-i Kebir vakfından olan Pirkinik karyesinin yıllık geliri 7185 kuruş ile vakıf karyeleri içerisinde en büyük olanıdır. Sahibiye Medresesi evkafından olan Dökse karyesinin yıllık geliri 5700 kuruş, aynı vakfın karyelerinden Oğnavid karyesinin de yıllık vakıf geliri 5010 kuruştur(151). Ayrıca, Osmanlı öncesinde kurulmuş bazı vakıf karyelerinin de geliri 1000 kuruşun üzerinde olduğu görülür(152).

Vakıf gelir kaynakları açısından, Sivas şehrinde kurulmuş en zengin vakıflardan, Dârü'r-Rahâ, Ahi Emir Ahmed, Ahi Ali, Ahi Mehmed Külâh Dûz, Ali Baba, Şeyh Şemseddin gibi zaviye vakıfları, Cami-i Kebir, Hasan Paşa, Mahmud Paşa, gibi cami vakıfları ile Sahibiye, Dârü's-Şifâ ve Burûciye medrese vakıfları sıyılabilir(153). Araştırma dönemimizde yeni kurulan vakıflar arasında gelir kaynakları itibariyle en zengin olanı, Zaralızâde ailesi mensubları ile Selman oğulları ve Hatipzâde ailesinin kurmuş oldukları vakıflardır(154).

5. Vakıf Gelirlerinin Şehir Ekonomisindeki Yeri

Vakıf gelirlerinin çeşitli cephelerdeki görünümünün haricinde önemli bir yönü de, şehrin ekonomik bütünlüğü

151- VMD, s.150,153.

152- VMD, s.5,9-10,13,17,20-21.

153- Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s.1-28, BA, MM.3687, s.16-17; VMD, s.2-228.

154- VMD, s.42,44,58,66,67,118,162,217-221.

içerisindeki yeridir. Bilindiği üzere, Osmanlı şehirlerinin ekonomik kaynakları, sanayi, ticaret ve şehir çevresinden ve tamamen kırsal yöreden şehre gelen gelirlerdir(155). Vakıf gelirlerinin de aynı kaynaklardan geldiği açıktır. Bu nedenle vakıf gelirlerinin şehrin toplam gelirleri veya devletin belirtilen kaynaklardan elde ettiği gelirleri içerisindeki yerinin tespiti önemli bir husustur.

16.asır Osmanlı vilâyetlerinin gelirleri içindeki vakıf gelirlerinin nisbeti tespit edilmiştir. Buna göre; Rûm vilâyetinde %15.7, Karaman vilâyetinde %14, Haleb ve Şam vilâyetinde %14, Anadolu vilâyetinde %17 ve Zülkadriye'de %5 ve Rumeli'de %5.4 olarak değişmektedir(156). Yine aynı asırda evkâf, emlâk ve evlâdlık vakıflarının varidatı olarak 57 yük yani 5714819 akçe olarak belirtilmiştir(157). Rûm vilâyeti ile ilgili tespit edilen bu miktar ya da oranların, çok sayıda şehir ve karyenin gelirlerini ihtiva etmesi, sadece Sivas şehri için tespit edilen vakıf gelirleriyle kıyas imkanını vermemektedir. Ayrıca önemli bir zaman farkının olması bu kıyası olumsuz yönde etkilemektedir.

Ancak, Sivas vakıf gelirlerinin 1835 tarihli toplam geliri olarak belirlediğimiz 503637.5 kuruş hesabına yakın bir tarih olması açısından, 1821 tarihli ve 1822 tarihli bazı gelirlerle kıyas imkanı olmuştur. 1821 tarihinde Sivas eyâleti dahilinde olan mukataat, timar, iltizam vesâirenin asıl bedel ve semeresi olarak toplam 403573 kuruş ve 1822 tarihinde cizye ve nüzûl-ı avâriz olarak 94310 kuruş tespit

155- Ö.Ergenç, 1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme, AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1974, s.130-131. Sivas için Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.76-100.

156- Ö.L.Barkan, "İmarat Siteleri", s.239-296; Sivas Kazası'nda 217 köyün 1 058 728 akçe divanî ve 373 730 akçe vakıf ve mülk geliri vardır. Bu konuda Bkz. aynı yazar, Toplu Eserler, s.157.

157- M.T.Gökbilgin, "Eyalet-i Rum", s.51-61.

edilmiştir(158). Ayrıca, şehirde esnaf ve tüccarın yıllık olarak vermiş olduğu ihtisab rusûmu yaklaşık 66024 kuruştur(159). Yine , Sivas şer'iyeye sicillerinde tevzi'defterleri ismiyle muhtelif vergilerin esnafa, mahallelere ve nahiyelere ayrılan yıllık ortalaması 300000 kuruş belirlenmiştir(160). Bütün bu tablodan çıkarılacak netice, vakıf gelirlerinin önemli bir yekun olduğudur.

- 158- SSS. 12, s.143-144; ayrıca 18. ve 19. yüzyıllar için Sivas Eyalet gelirleri için Bkz. Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII.YY'dan Tanzimat'a Mali Tarih), İstanbul 1986, s.46-47, 64-65,221.
- 159- SSS. 15, s.69.
- 160- SSS. 10, s.72; SSS. 14, s.17; SSS. 19, s.56; ayrıca Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.91-98.

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

VAKIF KURUCULARI, GÖREVLİLERİ, İDARİ ORGANİZASYON VE FONKSİYONLARI

1- Vakıf Kurucuları.

Sivas şehir merkezinde tesis edilmiş, vakfiyesi mevcut olan veya mevcut olmayan vakıfların, kuruluş tarihi itibarıyla çok geniş bir zaman dilimine dağıldığı görülmektedir(1). Bu genişliğe paralel olarak kurucularının görev, ünvan, sosyo-ekonomik ve siyasî açıdan farklı özellikler taşıdıkları bilinmektedir. Tespit ettiğimiz ilk vakıftan itibaren, toplam 337 vakfın 281'i, araştırma dönemimiz olan, 1700-1850 tarihleri arasında yer almıştır. Osmanlı öncesi-ne ait 15 ve 1400-1700 tarihleri arasında ise, toplam 41 vakıf ismi tespit edilmiştir(2).

1- Selçuklu Vezilerinden Arslan Beğ b. Sanbat'ın 610 (1213) tarihli vakfiyesi bulunmakla birlikte, şehir merkezi ile ilgisi tespit olunamadığından çalışmamız haricinde tutulmuştur. Sivas şehir merkezi ile ilgili vakıflardan ilki 1218 tarihli Şifaiye vakfı, incelemeye çalıştığımız son vakıf ise 1855 tarihli Ağca Mevlüde vakfı olmuştur. Bkz. İ. İzzedin Keykavûs b. Keyhüsrev vakfı, VGMA, 2105, s.364-376; Ağca Mevlüde Hatun vakfı, VGMA, 608, s.164.

2- Bkz. Tablo V ve XI. Vakıf veya kurucu isimlerini tespitinde bazı problemlerle karşılaşmaktayız: Uzun bir tarihi dönem içerisinde gelerek bugüne ulaşan vakfiyelerden kurucuları ve eserleri hakkında açık ve doğru bilgiler elde edilebiliyor. Ancak, vakfiyesi olmayan ve farklı kaynaklardan veya mevcut (bina, kitabe vs.) eserlerinden vakıf kurucuları hakkında edindiğimiz bilgiler eksik kalıyor. Zira vakfiyesi kaybolan bazı vakıf eserlerinin yeni vâkıflar tarafından tamiri ve yenilenmesi neticesinde, yeni vâkıfın ismiyle anılmaya başlanıyor. Örneğin, Sarı Hamza Mescidi, yenilenmeler neticesinde Selim Ağa Camii, Cumhuriyet döneminde ise Yeni Cami olarak anılmaya başlanmıştır. Ayrıca vakıf kurucularının isimleri genellikle bina ya da vakfettiği müesseselere verilmektedir. Fakat bazen bu uygulamanın tersine de tesadüf edilmektedir. Ali Baba Zaviyesine vakıf tanzim ettiren Rüstem Paşa olduğu halde, vakfın ismi, Zaviye Kurucusunun ismi olan Ali Baba Zaviye vakfı olarak belgelere geçmiştir.

Sivas şehir merkeziyle ilgili tespit ettiğimiz vakıfların isimleri muhtelif şekillerde bize ulaşmıştır. Bazılarını vakfiyelerinden, bir kısmının eserlerinden, bazılarını ise, kaynaklarda yer alan isimlerinden öğreniyoruz. Hatta, bir kısmının vakıf kurucularının ismini dahi tespit edemedik. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, vakıf kurucularının muhtelif özelliklerini tanıma ve birbirleriyle karşılaştırma imkanı ortaya çıkmıştır.

Araştırmacılar tarafından Osmanlı toplumu, askerî ve reayâ ismi altında iki ana sosyal tabakaya ayrılmıştır(3). Osmanlı toplumundaki bu tabakalaşma, vakıf kurucuları için de geçerli olmaktadır. Zira, kurucular ister istemez bu gruplardan birinin mensubu durumundadır. Bu noktada, Sivas vakıf kurucularını, Osmanlı dönemi ve öncesi olmak üzere iki dönemde ele aldık. Osmanlı öncesindeki vakıf kurucuları, başta sultanlar olmak üzere, vezir ve diğer ileri gelen devlet adamlarıdır. Ayrıca, bu dönemde tasavvuf-tarikat erbabının da vakıflar tesis ettikleri bilinmektedir(4). Bu dönem vakıflarından bize ulaşanlarının sayı itibarıyla az, fakat keyfiyet itibarıyla, şehrin zengin veya en büyük vakıfları oldukları görülür. Örneğin Selçuklu Sultanı I.İzzettin Keykâvus ve Selçuklu Veziri Sâhib Atâ Fahrüddin Ali, şehirde tüm dönemler için en büyük vakıf müesseselerini kurmuşlardır. Yine, Muzaffer Burûcerdî, Şemseddin Mehmed Cüveyni de, Sivas şehri için önemli iki büyük eser ve vakıf yapmışlardır.

Osmanlı öncesinde, yine ileri gelen devlet adamları ve onların desteğinde, tasavvuf ehl-i tarafından kurulan vakıf-

3- Bu hususla ilgili olarak Bkz. Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559), C.II, İstanbul 1979², s.113-130; B. Yediyıldız, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri (1700-1800)", Osmanlı Araştırmaları, III(1982),s.143-164.

4- Bkz. Tablo IX.

ların keyfiyet açısından en büyükleri Dârü'r-Rahâ(5), Ahî Emir Ahmed(6) ve Abdülvahab Gazi Zaviyesi'ne vakıf yapan Ahmed b. Çakırhan (7) vakıfları olmuştur. Şeyh Çoban, Şeyh Erzurum ve Şeyh Hasan zaviye vakıfları da aynı dönemden günümüze gelen vakıf eserlerindedir(8).

Bahsedilen vakıfların keyfiyetini, şehrin sosyo-ekonomik, kültürel ve bilhassa siyasî merkez olması etkilediği gibi, vâkıfların görev, bilgi ve servetlerinin de, tayin edici rol oynadığı görülmektedir. Bu nedenle, başta sultanlar olmak üzere, en önemli vakıflar Osmanlı öncesinde kurulmuştur. Osmanlı döneminde siyasî merkezlerin batıya kayması, büyük vakıfların Bursa, Edirne ve nihayet İstanbul gibi merkezlerde yapılmasına sebep olmuştur.

Sivas şehri Osmanlı dönemi vakıf kurucularını ise, Askerîler(Vezir-i Azam, Beylerbeyi-Vali, Ehl-i Örf Mensubu, Ehl-i İlm, Tarikat-Tasavvuf Ehli, Seyyid), Reayâ(Müslim, Gayr-ı Müslim) ve kurucusu veya mesleği belli olmayanlar şeklinde bir sınıflamaya tabi tuttuk. Bu tasnife göre, Sivas şehrinde Osmanlı döneminde kurulan vakıfların %50.7'si başta Vezir-i Azam olmak üzere askerî zümreye aittir. % 26.3'ü Müslim ve Gayr-ı Müslim vâkıfların meydana getirdiği reayaya ait ve nihayet %23'ü kurucusu veya mesleği tespit edilemeyen vâkıfların tesis ettikleri vakıflardır(9).

5- Darü'r-Raha vakfının kurucusu Rükneddin Hattab b. Kemaleddin Ahmed'in Selçulular zamanında devlet hizmetinde olduğu bilinmektedir. Bkz. I.Kayaoğlu, a.g.e., s.1-15.

6- Ahi Emir Ahmed b. Zeynü'l-Hac Vakfiyesi, VGMA, 608, s.4, terc. 1989, s.38-43.

7- Şerafüddin Ahmed b. Çakır Han Vakfiyesi, VGMA, 607, s.219.

8- Şeyh Çoban Zaviyesi ve Şeyh Hasan Zaviyesi Vakıf kurucuları hakkında bilgi olmamasına rağmen, çeşme, türbe ve mescit kitabelerinin 14. yüzyıla kadar gittiği hakkında Bkz.İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.127-128,151; vakıfları hakkında ise Defter-i Evkaf-ı Rum, s.7,15; ayrıca VMD, s.62,98. Şeyh Erzurum ya da Hoca-i Erzurum'un ise, Rum Abdalları'ndan Ulu Arif Çelebi'nin çağdaşı olduğu hakkında Bkz. Ahmed Eflaki, Arifleri Menkıbeleri, s.245-247; vakıfları hakkında Bkz. Defter-i Evkaf-ı Rum, s.7; VMD, s.79.

9- Bkz. Tablo IX.

Osmanlı dönemini de, araştırma dönemimiz ve öncesi olmak üzere ikiye ayırdık. 1400-1700 tarihleri arasında şehre yapılan vakıfların, sayı itibarıyla az olmasına karşın, mesleği belli olmayan 14 ve bir esnaf vakfı dışında, tamamı askerî zümre mensuplarınca tesis edilmiştir. Sivas şehri, Timur yıkımına sahne olmasının akabinde Osmanlılar, şehrin imâr, iskân ve islâmlaştırma faaliyetlerini, başta Rüstem Paşa ve Bayram Paşa gibi Vezir-i Azam'lar ile beylerbeyi, tarikat erbabı ve ehl-i ilm mensuplarının vakıfları vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

1420 tarihinde Tarikat-i Kadiriye'den Hoca Sarı Şeyh Es-seyyid Pîr Ahmed Bey'in, şehir çarşılarının merkezinde ve Ermeni mezarlığı ile Rum kilisesi yakınına kurmuş olduğu zaviye ve mescit şehre yapılan Osmanlı vakıf ve iskânının ilk örneğini oluşturur(10). Aynı yıllarda ehl-i örfe mensub Selman Bey ile ehl-i tasavvufdan Ahi Ali'nin vakıfları şehre yapılan ilk imâr faaliyetlerinin diğer örnekleridir(11).

Selçuklu devlet adamlarından, ileri gelen bir aileye mensup olarak tahmin ettiğimiz, Kerim Çavuşzâdeler'in vakıfları da şehre 16. asırda yapılan cami ve mekteplerin ilk örneklerini teşkil etmiştir(12).

16. asır başlarında Sivas şehrinin Paşa sancığı olması akabinde, Beylerbeyi vakıfları ile şehrin imâr ve iskânı hızlanmıştır. 1520'de Lala Sinan Paşa vakfı (şehir çarşıla-

10- Hoca Sarı Şeyh Esseyyid Pir Ahmed Beğ b. Esseyyid Ahmed Beğ Vakfiyesi, BA, Cevdet Evkaf 16606; ayrıca Bkz. SSS. 24, s.194.

11- Ahi Ali Çelebi b. Ahi Carullah Vakfiyesi, VGMA, 600, s.296, terc. 1766, s.378; Selman Beğ Vakfiyesi hakkında Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.139. İkinci Selman Beğ vakfiyesi 853 tarihli denilmektedir. Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.139; 18. yüzyıl vakıfları için Bkz. dipnot 27.

12- Kerim Çavuş, Yusuf Çavuş, Pir Mehmed ve Şehriban Hatun binti Devletşah Vakfiyesi, SVBMA, 2, s.8; ayrıca Yusuf Çavuş b. Ali Çavuş Vakfiyesi, SVBMA, 2, s.9.

rını adeta yeniden canlandırır), 1546-47'de Vezir-i Azam Rüstem Paşa'nın vakfı, 1565'de Sivas Valisi Hasan Paşa'nın vakfı, 1576'da Behram Paşa'nın vakfı ve aynı yüzyılın sonlarında 1584'de Mahmud Paşa'nın vakıfları ile devletin görevlileri vasıtasıyla şehrin imâr hizmetlerini gerçekleştirdiği görülür(13). Hatta aynı yüzyıl içerisinde vezir ya da bizzat sultanların temlikleriyle tarikat erbabına, vakıf yapma imkanı hazırlanmıştır. Yüzyılın sonlarında, Sivas Valisi Hasan Paşa'nın bânisi olduğu camide görev yapan Şeyh Şemseddin'in, İshani memlûhasının kendisine temliki neticesinde kurulduğu vakıf, başta sultanlar olmak üzere, valilerin tarikat erbabı ile koordineli ilişkilerini gösterir(14). Aynı ilişkiyi Rüstem Paşa'nın Ali Baba Zaviyesi'ne yapmış olduğu önemli miktardaki vakıf gelirleri de göstermektedir(15). İşte bu yüzyılın genel karakteri, Sivas şehrinin vali, şeyh ve dervişler vasıtasıyla imâr ve iskânının yapıldığı en faal dönemi olduğudur. Vakıf kurucularının meslekî, tasavvufî ve ilmî derecelerine bağlı olarak, servetlerinin miktarı ve dolayısıyla yapmış oldukları vakıfların keyfiyeti değişmektedir.

16. asırda vakıf kurucuları ve vakfın mahiyeti hakkında görülen bu özellikler, sayı ve büyüklük açısından daha az olmakla beraber, 17. asır başında da devam etmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere, vakıf kuranların evlâdlarının yeni vakıflar tesis etmeleri neticesinde, Sivas şehrinin imârında büyük vakıf aileleri ortaya çıkmıştır. Ali Baba ve Şeyh Şemseddin'in evlâdları, babalarının zaviye vakıf-

13- Lala Sinan Paşa Vakfiyesi, terc. R.Şeşen, a.g.e., s.338-343; Rüstem Paşa Vakfiyesi, VGMA, 582-1, s.287-289, terc. 2232, s.169-173; Hasan Paşa Vakfiyesi, VGMA, 1966, s.154, terc. 1989, s.427-437; Behram Paşa Vakfı Hamam Kitabesi hakkında Bkz. İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.134; Mahmud Paşa Vakfiyesi, SVBMA, 1, Bel. No:30.

14- Şeyh Şemseddin Vakfiyesi, VGMA, 581, s.114-121, terc. 1767, s.328-330 ve SVBMA, 1, s.141-142.

15- Rüstem Paşa Vakfiyesi için Bkz. dipnot 13.

larına yeni müessese ve vakıflar ilavesiyle, bunun en bariz örneklerini teşkil etmişlerdir. Küçük Ali Baba 1638 tarihinde, Şeyh Müeyyed ise, 1650 tarihinde babalarının zaviyelerine ilave vakıflarını kurmuşlardır(16).

Yine 17.asır sonlarında şehirdeki şeyh ailelerinden Sarı Hatipzâdeler lakabıyla adlandırılan ve Ulu Cami(Cami-i Kebir) görevlilerinden olan bu aileye mensub, Şeyh Abdurrahman'ın 1679 tarihli vakfı ve 1700 sonrasında evlâdları tarafından tesis edilen vakıflar ikinci örneğimiz olmuştur(17).

17.asırda Sivas şehrinde vakıf kuran en önemli ailerden, Selman oğulları, Hatipzâdeler, Şemseddin Sivasî ve Ali Baba evlâdlarının aynı zamanda şehirdeki en ileri gelen aileler oldukları görülür.

1700 öncesinde tesis edilen önemli sayıdaki vakfın ise, kurucuları ve meslekleri tespit edilememiştir. Bilhassa zaviye ve mescitler, belli isimlerle anılmalarına rağmen, vakıf kurucuları hakkında kesin bilgiler mevcut değildir(18). Örneğin Akbaş zaviyesi, Melik A'cem zaviyesi veya Billur mahalle mesciti gibi mescitlerin vâkıfları bilinmemektedir.

1700 öncesi için, Askerî veya kurucusu ve mesleği belli olmayanlar dışında, reayanın çok az olduğu dikkati

16- Küçük Ali Baba Vakfiyesi, VGMA, 2141, s.42 ve TD. 14, s.19; Şeyh Müeyyedüddin Vakfiyesi, VGMA, 581, s.114, terc. 617, s.166-167 ve bir başka sureti için Bkz. SVBMA, 2, s.176-178 ve bir başka sureti daha, Defter-i Evkaf-ı Rum'un baş tarafında. Şeyh Müeyyedüddin'in vakfiye suretlerinin tarihleri farklı olup, SVBMA'daki 1650, VGMA'daki 1669 ve Defter-i Evkaf-ı Rum'daki 1700 tarihlidir. Kanaatimize göre SVBMA'daki 1650 en doğru olanıdır.

17- Şeyh Abdurrahman Vakfiyesi, VGMA, 616, s.157 ve SVBMA, 2, s.103.

18- Vakıf kurucusunun tespitindeki problemler hakkında Bkz. dipnot 2. Defter-i Evkaf-ı Rum ve Vakıf Muhasebe Defteri ile Hurufat Defterleri, vakıfların görevlileri, gelir ve giderleri hakkında yeterince bilgi vermektedir.

çekmektedir(19). 17.asır için , Osmanlı geneliyle ilgili bir çalışmada da reayanın az olduğu tespit edilmiştir(20).

Araştırma dönemi olarak belirlediğimiz 1700-1850 tarihleri arasında ise, Sivas için vakıf kuranların , %48'i askerî, %30'u reaya, ve %22'si ise, kurucusu ve mesleği belli olmayanlardır. Verilen bu tablo ışığında, Sivas şehri vakıf kurucuları içerisinde hemen her dönem için askerî grubun fazla olduğu müşahede ediliyor(21). Toplam vakıf veya kurucu sayısındaki artışa rağmen, bir önceki döneme göre vakıfların büyüklük ve eserler açısından azalmalar, dönemin en önemli özelliği olarak karşımıza çıkar. Tabii burada, Osmanlı Devleti'nin 15, 16. ve 17. asırlardaki siyasi, ekonomik gücünün bu dönemde azalması da etkili olsa gerekir.

Dönemimiz vakıf kurucuları içinde, ilk sırada ehl-i örf mensublarının geldikleri, ardından tarikat erbabı ile ehl-i ilmin yer aldığı görülür. Ehl-i örf içinde olmasına rağmen, ayrı bir katagori içinde ele aldığımız Sivas valilerinin, önemli sayıda vakıf kurdukları ve bunlar içerisinde de Zaralızâde ayan ailesinin ilk sırada aldığını söyleyebiliriz. Dönemin ve ailenin en büyük vakıflarını Zaralızâde Mehmed Paşa kurmuştur(22). Aynı aileye mensub Sivas Valisi Recep Paşa, Alime Hatun b. Zaralızâde Osman Paşa, Saniye Hanım, Zaralızâde Feyzullah Paşa'nın Hanımı Aişe Hanım, Mehmed Said Paşa, Ali Bey vakıf kuranlar olarak

19- Bkz. Tablo IX.

20- H.Yüksel, *Vakıflar*, s.371-373.

21- Bkz. Tablo IX; Osmanlı geneliyle ilgili çalışmalardan 18.yy. için Bkz. B. Yedi yıldız, "Vakıf Kurucuları", s.143-164.

22- Zaralızâde Mehmed Paşa, Osman Paşa'nın oğludur. 1745'te Mirmiranlık rütbesi ile Sultanönü Mutasarrıfı, 1747'de vezir ünvanıyla Sivas valisi ve sırasıyla Trabzon, Vidin ve Tekrar Sivas valisi olur. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicilli Osmanî*, IV, İstanbul 1308, s.242. Osman Paşa için Bkz. M.Süreyya, *a.g.e.*, C.III, İstanbul 1311, s.423. Zaralızâde Mehmed Paşa Vakfiyesi, VGMA, 731, s.59-61 ve SVBMA, 2, s.48-51. Ayrıca üç vakfiyesi daha vardır.

kaynaklardan tespit edilenlerdir(23). Zaralızâde aile mensuplarının genellikle ehl-i örf olarak görev yaptıkları görülmektedir(24). 18.asırdaki ayan aileleri içinde Bozoklu Çaparzâdeler, Canikli Ali Paşa ve Köse Paşa Hanedanı gibi, Zaralızâde ailesi de gerek bölgesel nüfuzunu ve gerekse zaman zaman valilik olmak üzere muhtelif görevlerin kendilerine sağlamış olduğu imkanları çok iyi kullanmışlardır. Zaman zaman diğer ileri gelen nüfuzlu aileler ile mücadeleleri de olmuştur(25).

15.asrın ilk yarısında Sivas'a gelen Selman ailesi de, başta valilik olmak üzere, muhtelif görevlerde bulunmanın yanı sıra, 18.asırdaki yeni vakıfları ile de dikkati çekmektedir(26).

Tarikat erbabından olan, Hatipzâde ailesi evlâdlarından Şeyh Mustafa, Şeyh El-Hac Ahmed Hamdi ve onların evlâdlarından Müfti Numan Efendi'nin vakıfları da, 18.asır vakıfları içerisinde önemlileri olarak zikredilebilir(27).

Dönemimiz sonlarında askerî grup içerisinde yer alan, Said İbrahim Paşa, Erzurum Valisi Alaüddin Paşa, Fertelli-

23- Zaralızâde Alime binti Zaralızâde Osman Paşa Vakfiyesi, VGMA, 582, s.405; Zaralızâde Saniye Hanım Vakfiyesi, SVBMA, 2, s.130; Zaralızâde Mehmed Said Paşa b. Feyzullah Paşa Vakfiyesi, VGMA, 484, s.472-474; Zaralızâde Receb Paşa Vakfiyeleri, SSS. 4, s.160, 270; SSS. 5, s.235; SVBMA, 2, s.137-138; Zaralızâde Feyzullah Paşa Hanımı Aişe Hatun Vakfiyeleri, SVBMA, 2, s.132; SSS. 8, s.36; Zaralızâde Ali Beğ Vakfiyesi, HD. ; ayrıca Alime binti Osman Paşa'nın vakfiyesini tespit edemediğimiz bir de çeşme vakfı vardır. Bkz. HD. 547, s.5; HD. 1129, s.6.

24- Zaralızâde ailesinden Osman Paşa ilk olmak üzere Mehmed Paşa, Feyzullah Paşa, Receb Paşa, Lütfullah Paşa valilik ve mütesellimlik veya muhassıllık gibi görevler yapmışlardır. Bkz. Dipnot 22,23 ve SSS. 4, s.78.

25- Bilhassa Çaparzâdeler ile mücadeleleri bilinmektedir. Bkz. Özcan Mert, XVIII-XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, Ankara 1980.

26- SVBMA, 1, Bel.No:18; SVBMA, 2, s.169-173; ayrıca Bkz. dipnot 11.

27- Esseyyid El-Hac Ahmed Hamdi Efendi b. Esseyyid Şeyh Abdurrahman Vakfiyesi, SVBMA, 2, s.100; Esseyyid Esseyh Mustafa Efendi b. Seyyid Şeyh Abdurrahman Vakfiyesi, SVBMA, 2, s.101; Esseyyid Numan Efendi b. Seyyid Şeyh Ahmed Hamdi Vakfiyesi, VGMA, 588, s.243. Aynı vakfiyenin bir başak sureti SVBMA, 2, s.163-164.

zâde Es-Seyyid Mehmed Ağa, Alaüddin Paşa, Mehmed Emin Ağa vakıfları da sıralanabilir(28).

Müslim ve gayr-ı müslimlerden oluşan reayanın içinde, çoğunluğu müslim esnaf ve kadınlardan oluşan vakıf kurucularınının %30 ulaşması dikkati çekmektedir(29). Ayrıca, kadın vâkıfların oldukça fazla olduğu da görülür. Vakıf sayısındaki artışın tersine kadın vâkıfların tesis ettikleri vakıflar oldukça küçüktür. Yine, reaya içerisinde 1'i kadın olmak üzere 3 g.müslim vâkıf yer almıştır(30).

Netice itibariyle, Sivas şehri vakıf kurucularının Osmanlı öncesinde başta sultanlar olmak üzere vezirler, devlet adamları, tarikat-tasavvuf erbabı gibi toplumun en yüksek kademesindeki idarecileri büyük vakıfları tesis etmişlerdir. Dönemimizde ise, vakıf kurucu sayısı önemli ölçüde artmasına rağmen, keyfiyet olarak daha öncekilerle aynı düzeyde değildir. Bu dönemin en önemli özelliği askerî vâkıfların dışında reayanın ve bilhassa kadın vâkıfların önemli ölçüde artış göstermesidir. Ayrıca Osmanlı genelinde ve bilhassa Bozok, Sivas, Canik, Manisa çevresinde ortaya çıkan mahalli güçlerin temsilcilerinden olan Zaralızâde ailesi, üstlendikleri askerî görevleri vasıtasıyla bu güçlerini kuvvetlendirmişler ve uzun süre bölgede söz sahibi olmuşlardır. Hatta aile fertlerinin büyük bir bölümü vakıf tesis etmek suretiyle bu nüfuzlarını kökleştirmek istemişlerdir.

28- Esseyyid İbrahim Said Ağa b. Esseyyid Himmet Ağa b. Süleyman Vakfiyesi, VGMA, 580, s.467; SSS. 19, s.85; SVBMA, 2, s.57; Erzurum Alaüddin Vakfiyesi, SSS. 7, s.169; Ö.Demirel, "Şer'îye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler", 377-383; Fertellizâde Esseyyid Mehmed Ağa Vakfiyesi, VGMA, 580, s.275; Mehmed Emin Ağa Vakfiyesi, VGMA, 580, s.286; Alaüddin Paşa Vakfiyesi, SVBMA, 1, Bel. No:367.

29- Bkz. Tablo IX; ayrıca Ö.Demirel, "Şer'îye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler", s.377-383.

30- SSS. 2, s.135,196; SSS. 8, s.177.

2- Sosyo-Ekonomik ve Demografik Açıdan Görevliler

A- Görevli Ünvan ve Lakabları

Osmanlı toplumunda bireyler, sahip oldukları meslekî, dinî veya sosyal özelliklere bağlı olarak ünvan ya da lakablarla anılırlar. Vakıf görevlileri de padişah berâtı ile görevlerini yapmaları sebebiyle, askerî zümrenin mensubu olurlar ve ehl-i mürtezika diye adlandırılırlar. Ayrıca icrâ ettikleri meslek veya çalıştıkları müesseseye bağlı olarak mütevellî, nâzır, câbi, müderris, müid, muallim-i sıbyan, şeyh, derviş, zaviyedar gibi isimler alırlardı. Bu isimlerle birlikte hâfız, el-hac gibi sonradan kazanılan sıfatlar veya nesebî olarak gelen seyyid ünvanı da ilave edilirdi.

Belirlenen ünvan ya da lakablardan bir veya birkaç tenesi aynı ismin başına veya sonuna gelebilmektedir. Derviş Mehmed veya El-Hac Es-Seyyid Eş-Şeyh Mustafa Efendi gibi örnekler çoğaltılabilir. 1700-1850 tarihleri arasında ünvan ve lakablarla ilgili çok sayıda belgeye sahip bulunduğumuz, Sivas vakıf senetlerinde ve diğer belgelerde şecere mahiyetinde bilgilerin yanısıra, aynı yıl içerisinde şehirde tüm vakıf görevlileri hakkında bilgilere ulaşıyoruz(31).

Vakıf görevlileri içerisinde, sayı itibarıyla en fazla olan mütevellîlerin toplumun her kesiminden oldukları ve başta ehl-i ilim, ehl-i örf ve tarikat zümresinin sahip olduğu (kadı, müftü, imam, müezzin, efendi, halife, bey, ağa, ahi, şeyh, derviş gibi) çeşitli ünvan ve lakablarla anıldıkları görülür. Daha önce de belirttiğimiz üzere, vakıf görev-

31- Vakıf görevli ünvan ve lakapları ile ilgili bilgilere Hurufat Defterleri başta olmak üzere, Şer'îye Sicilleri, Ahkam, Evkaf ve Muhasebe Defterleri ile Vakfiyelerde rastlıyoruz. Abdülvahab Gazi ve Şeyh Şemseddin gibi bazı zaviye vakıf görevlileri hakkında şecere mahiyetinde bilgiler de vardır. Ayrıca 1835 tarihli Vakıf Muhasebe Defterinde Sivas şehrinde vakıf görevlilerinin ünvan ve lakaplarını tamamını bulabilmekteyiz.

lilerinin bazı ünvan ve lakabları nesebî olarak babadan ve anneden geçer. Bunun en tipik örneğini Hz. Peygamber soyundan gelenlerin sahip olduğu seyyidlik ünvanında görüyoruz. İslam toplumlarında hemen her grup içinde bu ünvana sıkça rastlanmakla birlikte, vakıf görevlileri içerisinde bazı imtiyazlar sağlanması sebebiyle daha fazla görülmüştür. Hatta Osmanlı toplumunda seyyid ünvanı taşıyanların vakıf müesseselerinde görev almaları teşvik edilmiş, hem de sahip oldukları özellikler açısından adeta zaruret olmuştur(32). 1835 tarihinde 180 mütevellî içinde 100'ü aşkın seyyid ünvanlı yer almıştır. Aynı özelliği başta zaviye, medrese ve cami görevlileri olan şeyh, müderris, imam ve diğerlerinde görmek mümkündür. Dârü'r-Rahâ evkafının hemen hemen bütün görevlileri seyyid ünvanlı olması sayının fazla olmasını açıklamaktadır(33).

Bu noktada, Sivas vakıf görevlileri içerisinde kimler ve ne oranda seyyid ünvanı taşıyordu? 1835 tarihinde toplam vakıf görevlileri içerisinde muhtelif görevlilerin %54'ü seyyid ünvanı taşımaktadır. Oldukça fazla bir rakam olarak görülen seyyid sayısının keyfiyet itibariyle tahlile çalıştığımızda gerçeğe yakın olmadığı izlenimini veren sonuçla karşılaşırız.

Oncelikle seyyidliğin 17. asır sonlarında ve 18. asır başlarında sayı itibariyle arttığını müşahade ediyoruz. Sivas vakıf müesseseleri içinde bazı zaviye ve medrese görevlilerinin önceleri seyyid ünvanları yok iken, 18.

32- Kaynaklarda "şol kimesnelerdir ki sahih Al-i Resûl olalar, ellerinde sahih şecereleri ola, reva değıldir ki, bunlar katı zillet çeküb, kimi dellal ve kimi ma'cuncu ola. Sa'ir san'atda olsalar revadur. Eđerçi bunların fahri fakredür lakin hakimü'l-vakt olanlar ta'zimen evkaflardan ve imaretlerden ki mahlûl nesne düşe hallerine münasib ola ki kendüler talib olalar. Bunlar varken gayriye virmek hiç reva değıldür" denilmektedir. Bkz. Kitabu Mesalihi'l-Müslimin ve Menafi'i'l-Mü'minin, Hazırlayan Y.Yücel, II, Ankara 1980, s.6-7 ve III, Ankara 1981, s.46.

33- VMD, s.185-189.

asır başlarından itibaren seyyid ünvanlarıyla kayd olundukları görülmüyor. Hatta Şeyh Şemseddin, Ali Baba, Rukneddin Hattab b. Kemaleddin Ahmed, Ahi Emir Ahmed zaviye kurucularında ve Dârü's-Şifâ görevlilerinde seyyidlik ünvanı, sonraları evlad ve diğer vakıf görevlilerinde rastlanmaya başlanmıştır. Bunun muhtelif sebeplerle izah edilebileceği gibi, evlilik veya sahte seyyid artışıyla da izahı mümkündür. Fakat bu hususla ilgili daha müşahhas örneklere bakıldığında şu özellikler görülmektedir. Öncelikle vakıf görevlilerinin içerisinde, kendisinde ve evladlarında seyyid ünvanı olanların bulunduğu tespit edilmiştir. 1818 tarihinde Abdolvahab Gazi Zaviyesi'nden Es-Seyyid Şeyh Kasım Efendi'nin oğulları Seyyid Muhyiddin, Seyyid Ali olarak y. zılmıştır(34). Yine bu hususla ilgili örnekler çoğaltılabilir. İmaret mahallesi sakinlerinden İmamzâde Es-Seyyid Hacı Mustafa Ağa'nın oğulları Es-seyyid Derviş Mehmed ve Es-Seyyid Abdullah olarak kayıtlıdır(35). Yahya Bey mahallesinde Şeyhbîğu Seyyid El-Hac Ömer b. Es-Seyyid İbrahim'in oğullarından İbrahim, Halil ve Hüseyin' de seyyid olarak geçmektedir(36). Hatta küçük(sağır) çocuklarda dahi seyyid ibaresi belirtilmiştir. Şeyh Çoban mahallesi İmamı Seyyid Ali Efendi b. Seyyid Mehmed Efendi'nin sağır oğlu Seyyid Mehmed ve Seyyid Recep örnek olarak verilebilir(37).

Aynı tarihlerde Mütevellizâde Seyyid Süleyman Ağa b. Abdullah Ağa'da görüldüğü gibi, kendi isimleri öncesinde geçen seyyid ibaresi babalarının isimlerinde yer almamıştır(38). Yine kendisi ve erkek evladları seyyid olarak yazıldıkları halde, kız çocuklarının seyyide veya şerife olarak kaydedilmemişlerdir. Veya kendileri seyyid oldukları halde kız veya erkek çocuklarının seyyid-seyyide olmak-

34- SSS. 11, s.31.

35- SSS. 12, s.134.

36- SSS. 15, s.71.

37- SSS. 21, s.33.

38- SSS. 11, s.12-13.

dıkları görülmektedir. Cami-i Kebir imamı Seyyid Veliyyüddin Efendi b. Mehmed Efendi'nin oğlu Mehmed ve kızı Safiye ile Abdulvahab Gazi sakinlerinden Seyyid Kasım Efendi'nin oğlu seyid olduğu halde kızları Hafize, Hadice ve Hadiye'nin seyide yazılmadıkları görülür(39).

Bazı kayıtlarda ise, Seyyid eşlerinin babaları dahi seyid olarak geçtiği halde kendilerinin(kızlarının) seyide olarak geçmemişlerdir(40). Bu ve benzeri farklılıkların kâtip hatalarından, yazım usulünden veya seyidlik lakabının anlamında bir değişmeden mi kaynaklandığı, çözülmesi gereken bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Seyyidliğin hangi ünvan ya da mesleklerle kullanıldığı hususunda ise, şunlar dikkatimizi çekmektedir. Öncelikle Sivas vakıf görevlilerinden 180 müteveli içinde 107 seyid ünvanı tespit edilmiştir. Seyyid olarak kaydedilen görevlilerin Hacı, Şeyh, Molla, Efendi, Ağa ünvan ve lakablarıyla zikredildiği görülür. Ayrıca 5 nazır, 19 imam, 10 müezzinzin, 9 müid, 13 müderris, 10 şeyh, 29 zaviyedar- şeyh, 1 bukadar, 67 türbehan, 5 devirhan, 6 duagu, 8 hatip, 8 kayyım, 1 ferraş, 4 cabi, 2 kâtip, 10 çahken, 1 ahırcı, 1 bevvab, 3 berber-kilerci-kahveci gibi vakıf görevlileri seyid ünvanıyla yazılmıştır(41). Vakıf görevlileri içinde Zaviyedar(Şeyh veya evlâd-ı vâkıf) olanların tamamı ve türbedar müid, müderris gibi görevlilerin çoğunluğu seyid olarak belirtilmiştir.

Netice itibariyle seyidlik anne ve babadan nesebî olarak geçmesine rağmen, kayıtlarda bu husus kesin olarak teyit edilmiş değildir(Enazından Sivas ölçeğinde). İleri gelen görevliler için bir saygı ibaresi olarak yazılma alışkanlığının bulunması ihtimali olması da kuvvetlidir.

39- SSS. 11, s.31,82.

40- SSS. 14, s.128; SSS. 11, s.12-13.

41- VMD, s.2-228.

Sivas vakıf görevlileri açısından sayı itibarıyla fazla olması, bazı imkanlardan, kaynaklardan ve muafiyetlerden faydalanmak amacıyla da olabilir.

Vakıf görevlilerinin ünvan ve lakabları kazanma ve kullanılmasında bir diğer faktör ise, eğitim, bilgi, beceri ve icrâ edilen göreve bağlı olmaktadır. Örneğin efendi, molla, müderris, müid gibi görevlilerin bir eğitim süreci neticesinde ve devlet tarafından tayin edilen bir görev sebebiyle kazanıldığı görülür. Yine, ağa, bey gibi ünvanların nadiren nesebî olarak geçme durumu bulunsa da, çoğunlukla her ferd yapmış olduğu işe göre kendisi kazanmaktadır. Ünvan ve lakabların kazanılmasında fertlerin bağlı olduğu dinî ve tasavvufî müesseseler ve tarikatlerin etkisi de bulunmaktadır. Zikredilen müesseseler ve tarikatlere mensubiyetlerinin akabinde (belli bir zaman sonra) derviş, ahi tekkenişin, hâlife ya da şeyh ünvanları kazanılmakta ve bu ünvanlar süreklilik arz etmektedir. Zira bu tür ünvanlara şahsın ölümüne kadar sahip bulunduğu görülmektedir. Bunlardan şeyh ünvanını taşıyan zaviye şeyhlerinin yanı sıra, türbehan, mütevellî, imam, müezzin, evlâd-ı vâkıf, hatip, cüzhan gibi çok sayıda görevlinin de, icrâ ettikleri meslekî isimlerine ilâveten şeyh ünvanına rastlanmaktadır. Çoğunlukla zaviyede rastlanılan şeyhlik ünvanına cami ve medrese görevlileri de sahip olabilmektedir.

Zaviye ve medrese gibi vakıf müesseselerinde, geçen asırlara bağlı olarak ünvanlarda bir değişiklik söz konusudur. 1454-1455 tarihli tahrir defteri ve 1574 tarihli evkaf defterinde zaviye mensublarında şeyh ve fakih ünvanlarını, medrese görevlilerinde mevlânâ ve derviş ünvanlarını

görmekteyiz(42). 18. ve 19.asırlarda aynı müesseselerde fakih ve derviş ünvanlarının tamamen kalktığı ve seyyid ve şeyh ünvanlarının daha fazla artış kaydettiği anlaşılmaktadır(43).

B- Görevlilerin Tevcih, Azil ve Görev Süreleri

Vakıf görevlilerinin tevcihi, görev süreleri, ferağ, kasr-ı yed gibi hususlar öncelikle vakfiyelerde vakıflar tarafından konulan şartlara bağlı olarak yapılmaktadır. Bu nedenle nitelik ya da nicelik açısından en ince ayrıntısına kadar vakıf görevlilerinde aranan şartlara vakfiyelerde rastlamak mümkündür.

Vakıf görevlilerinin tevcih, tecdid ve ferağı gibi hususlarda, Sivas şehri ölçeğinde çok sayıda örneğimiz bulunmakta, hatta bunlardan demografik bazı neticeler çıkarılması mümkün görünmektedir. Görevlilerle ilgili çok sayıda belgeye sahip bulunsakta, tamamına ulaşamadığımız ve mevcutla yetineceğimiz muhakkaktır.

Vakıf görevlilerinden başta mütevelliler olmak üzere, nâzır, zaviyedar, müderris, imam, müezzin, kayyım, muallim, halife ve diğerleri için vakfiyelerin tamamında olmasa da belli şartlar konulduğu görülür. Örneğin Şeyh Şemseddin tevliyeti önce kendisine, sonra ilim ve salah ve şafakat yönünden aslahına ve kız evladın aslahına şart koşmuştur(44). Yine, Şeyh Şemseddin evkafında muallim için salih,

42- BA, TD. 2, s.479-480; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.2-28.

43- VMD, s.2-228; BA, Cevdet Maarif, 6632; BA, Cevdet Maarif, 175; SSS. 1, s.56; BA, İbnü'l-Emin Evkaf 7352; BA, Cevdet Maarif, 639,470,539; BA, Cevdet Belediye, 6903, BA, Cevdet Maarif, 450; SSS. 5, s.155; BA, Cevdet Maarif, 118; BA, Kamil Kepeci, 6322, s.1-4; BA, Cevdet Evkaf 12013; İbnü'l-Emin Evkaf, 5218; BA, Cevdet Evkaf, 16339; SSS. 5, s.30,212.

44- VGMA, 581-1, s.595.

mütedeyyin, mücevvid, ilm-i kıraatte âlim ve bekar olmaması, evli olmasını şart koşmaktadır(45). Bu ve benzeri vakfiyelerde örnekler her türlü görevli için verilebilir. Genellikle vakfiyelerde, mütevellî ve diğer görevliler için ekber, erşed, aslah, âlim vb. şartlar sıralanmaktadır. Ayrıca vakfın gayesine göre şartların hazırlanması da gayet normaldir. Örneğin evlâdlık vakıflarda bir aileye hizmet maksadıyla şartlar konulmaktadır. Buna bağlı olarak görevliler o aile içerisinde olacağı muhakkaktır. Yine bir vakfın bir gayeye veya yalnızca bir vakıf müessesesine hizmeti için bir şeyh ailesine meşruta olduğu da görülür. Abdolvahab Gazi şeylerine Ahmed b. Çakırhan vakfı, Ali Baba ailesine Rüstem Paşa vakfı, Ahi Ali ve Ahi Emir Ahmed vakıfları da kendi şeyh ailelerine şart kılınmıştır. Dolayısıyla vakıf görevlilerinin neseb, bilgi, beceri, bedensel özelliği veya hizmete ait özellikleri kesin şartlara bağlı kılınmıştır. Ancak, aile içinde de batn-ı evvel, batn-ı sâni, inas, zükür, aslah, erşed gibi görevliyi tayin eden ayırıcı vasıflar da şart olarak konulmaktadır.

Sivas şehrinde kurulan vakıflardan önemli bir kısmı evlâda meşrut vakıf olması, görevlilerin doğrudan doğruya ailelerden seçilmesine sebep olmaktadır. Görevli seçimine etken olarak uygulanan usul, vakfiye şartlarında yer alan imtihanla ehil olanın görevli olarak seçimi usuludur. İmtihanın, mesleğin özelliğine bağlı olacağı şüphesizdir. Ayrıca, görevli seçimi ile ilgili emirlerde görevin öncelikle evlâda tevcihinin yapılmasını, hem de yapılacak şahsın yeterli olması gerektiği belirtilmektedir(46). Bu usulün uygulanmasına rağmen, zaman zaman cahillerin görevlere tevcihi yapıldığı belgelerde kayıtlıdır. Hatta, gelen emir-

45- Aynı yer.

46- SSS. 4, s.272.

lerde bu husus dile getirilmiş, vakıf görevlerinin ehline verilmesini, bazılarının memleket tekâlifinden muaf olmak için bu göreve geldiklerini ve ehil olmadıklarını belirtmişlerdir(47). Bilhassa, 19.asrın ilk yarısında bu emirlerle sıkça tesadüf edilmektedir(48).

1700-1850 tarihleri arasında Sivas vakıf görevlilerinin tevcih, tecdid ve kasr-ı yed gibi intikallerden 2280 kayıt içinde toplam olarak 41 imtihanla görevli tevcihi vak'ası tespit edilmiştir. Bu, yaklaşık %0.01 gibi çok düşük bir rakamı göstermektedir(49). Yüzdesi az olan imtihanla görevli seçiminde bile, baba mesleği seçen evladların bazen imtihan neticesinde görev geldikleri gözlenmektedir(50).

Vakfiyesi olmayan vakıflarda ise, görevlilerin " eben an ced " dedem babam mesleği veya dedem babam ekmeği şeklindeki iddialarla nesebî olarak tevcih olundukları belirtilmektedir(51).

Vakıf görevlilerin tevcihinde takip edilen resmî işlemler ise, genellikle şöyle olmaktadır. Öncelikle bazı vakıfların mütevellî arz ve tezkeresi ile kadıya başvurulmakta, kadı tarafından verilen arz ya da illâm ile, İstanbul'dan divan kalemlerinden Ruus tezkeresi çıkarıldıktan sonra berat alınmaktadır. Bazı kayıtlarda ise, Sivas kadısının arzı mucebince Şeyhülislam'ın işaretini veya Anadolu Kazaskeri'nin i'lâmı ile berat alınmaktadır(52). Tanzimat sonrasında ise, kadı arzı ile Evkâf-ı Hümayun Nazırı'nın i'lâmı ve yine Şeyhülislam'ın işaretini neticesinde berat tahsisi yapılmaktadır(53). Bunların dışında alınan bir hü-

47- VMD, s.215.

48- SSS. 19, s.23; BA, Sivas Ahkam,10, s.8-10; VMD, s.214-215.

49 Bkz. Tablo X.

50- HD.546, s.3-4; HD. 550, s.57; HD. 549, s.67.

51- HD. 1118, s.65; HD. 544, s.2.

52- HD. 550, s.6; HD. 1129, s.2; HD. 544, s.9.

53- SVBMA, 1, Bel.No:186; 52-53,178-179; SSS. 18, s.14.

cet veya mürasele ile görevlilerin tayin olundukları görülmektedir. Hatta Sivas gibi taşra vilâyetlerde bu hususun yaygın olduğu ve ancak berat yenileme veya ihtilafın çözümü için İstanbul'a müracaat yapıldığı anlaşılmaktadır(54). Zira birçok vakıf görevlisinin kadı inayeti veya baba dede beratıyla görev sürdürdüğü görülmektedir(55). Şayet, berat herhangi bir dava nedeniyle verildi ise, kadıya ve mütesellime hitaben bir ferman gönderilmektedir ki, bunun üzerine kadı mürasele, mütesellim de buyruldu vermektedir. Beratla birlikte müraselâ ve buyruldu görevlinin elinde bulunmaktadır. Genellikle görevli beratları Anadolu Muhasebesi'ne ve çok az olmakla birlikte Askerî Rusnâmçe'ye kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Askerî Rusnâmçe'ye kayıtlı olanlar, Askerî Berâtla tevcih edilmektedirler. Fakat, görevlilerin daha çok beratlarını maliye tarafından almak istedikleri anlaşılmaktadır(56).

Görev süresi hususunda ise, başta mütevelliler olmak üzere vakfiye şartlarında ve diğer kaynaklarda kayd-ı hayat şartı yaygın olarak yer alır. 1700-1850 tarihleri arasında Sivas vakıf görevlileriyle ilgili 1902 görev değişiminden 1411'i (%74) ölüm neticesinde ve 491'i (526) ise görevlinin hala hayatta iken görevinin başkasına intikali ile neticelenmiştir(57). Görevlilerin %74'lük bir bölümünde yaklaşık hayat boyu görev yaptığı anlaşılır ki, Osmanlı'daki ömür boyu görev anlayışını doğrulamaktadır. Hatta bazı vakıflarda görevlilerin görev süreleri hakkında daha kesin bilgi-

54- HD. 546, s.6; HD. 550, s.6,54; HD. 1129, s.2; HD. 548, s.107,113. Ayrıca Bkz. Tuncer Baykara, Osmanlı Taşra Teskilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu), Ankara 1990, s.10-30.

55- VMD, s.2-228.

56- BA, Cevdet Belediye, 6408; ibnü'l-Emin Evkaf,7383.

57- Bkz. Tablo X.

ler vardır ki, 25,30,40,50, 54, 55 ve 56 sene gibi uzun süreli görev yaptıkları görülmektedir. Ölüm haricindeki görev değişimlerinde ise, genellikle, hüsn-i rıza ile başkasına ferağ ve kasr-ı yed (bilhassa ihtiyar olması), terk, ref' şeklinde olmaktadır.

Ferağ ve intikallerle olan görev değişiminde, öncelikle kişinin kendi rızasıyla yapılan kasr-ı yedlerin önemli bir kısmı görevlilerin yaşlı(pîr) olması ve görevini ifâ edecek gücü kendisinde bulamaması sebebiyle çocuklarına veya başkalarına ferağat eder. Yine görevini ihmal, yapamama, diyâr-ı ahara gitme, askere(sefere) gitme, ehil olmama veya bedeni rahatsızlık ve sakatlıklardan ötürü görevinden alınma (ref')söz konusudur. Örneğin Tiflis seferine me'mur olan vakıf görevlisi ile ümmî olan bir başka görevli ref' olunmuşlardır(58). Bazı görevlilerin görevlerini terk ederek başka şehirlere gitmesi de, kadı tarafından azlını gerektirmiştir(59).

1779 tarihli belgede, Şah Hüseyin mahallesi Zülfikar-oglu mescidi imamının ölümü üzerine, oğullarının mescitte namaz kılmadıkları halde, gelirlerini zapt ettikleri ve mescidi dahi açmamalarının yanısıra, harap olan mescidin mefruşatını sattıkları, mahalle ahalisi tarafından ihbar edilmiştir. Kadı tarafından azledilen bu görevlilerin yerine başkası tevcih edilmiştir(60).

Başka bir örnekte, Akdeğirmen mahallesi El-Hac Ebu Bekir Cami'inde hatip ve cüzhan olan Abdullah b. Mehmed fevt olduğunda iki oğlundan büyük oğlu Mehmed sara illetine müptelâ, diğer oğlu Mustafa'nın iki kulağının sağır olması sebebiyle babaları ciheti başkalarına tevcih edilmiştir(61). Yine, Hacı Zahid mahallesi ahalisi, meclis-i

58- HD. 1119, s.47.

59- BA, Sivas Ahkam, 1, s.44.

60- HD. 1129, s.6.

61- HD. 549, s.63.

şer'e gelip cami imamlarının cahil olduğunu, hatta Kur'an'ı bile usulüne uygun okuyamadığını ihbar etmişler ve şikayetlerinin vâkı' olması sonucunda kadı tarafından görevden alınmıştır(62). Sarı Şeyh mahallesinde İshak Sofu mescidi imamı olan Mustafa'nın gözlerinin kör olması sebebiyle hizmetinde yeterli olmadığından yerine başkası tevcih ediliyor(63).

Vakıf görevlilerinden mütevellilerin vakıf gelirlerini kendi nefisleri için harcamaları sonucunda da görevden alındıkları ve başka hak sahiplerinin tevcih edildikleri görülmektedir(64). Ayrıca, görevlilerin birbirleriyle mücadeleleri ve birbirlerine gadr itmeleri sebebiyle, görevden alınma hadiselerine rastlanmaktadır. Bilhassa evlâd-ı vâkıf olanlardan batn-ı evvel ve sâni mücadeleleri daha yaygındır. Veya evlâddan olup, olmama mücadelelerinde de "ehl-i vukûfa" yani o şehrin(Sivas) sakinlerinden "bî gazez ki-mesnelere" danışılmak suretiyle halledilmektedir(65).

Netice itibariyle vakıf görevlilerinin genellikle vakfiye şartlarıyla başlayan, hayat boyu süren ve genellikle babadan evlâda geçen bir görev anlayışı hakimdir.

C- Görevli Sayısı ve Şehir Nüfusu

Vakıf müessesesinin fonksiyonlarının icrasında, vakıf görevlilerinin sahip olduğu niteliklerin yanısıra, görevli sayısının da aynı derecede önem taşıdığı belirtilmelidir. Osmanlı toplumunda, yönetici grup içinde yer alan bu görevlilerin, sayı itibariyle oldukça fazla olduğu bilinmektedir.

62- HD. 1123, s.2.

63- HD. 1129, s.15.

64- HD. 1129, s.2.

65- BA, Sivas Ahkam, 1, s.253-254; BA, Sivas Ahkam, 9, s.303; BA, Sivas Ahkam, 17, s.103; BA, Sivas Ahkam, 11, s.30; BA, Sivas Ahkam, 20, s.111; SSS. 3, s.82.

Buna rağmen, Sivas şehri veya Osmanlı genelinde vakıf görevlilerinin doğrudan sayımı veya tespiti sözkonusu olmamıştır. Zira, yapılan nüfus sayımlarında vakıf görevlilerinin mensub olduğu ehl-i berat zümresi sayım dışı bırakılmıştır (66).

Kaynakların yetersizliğine bağlı olarak vakıf görevlilerinin toplam sayısının tespiti tam manasıyla yapılamamaktadır(67). Bütün bu hususlar dikkate alınarak görevli sayısının tespitinin yanısıra, bu sayının oluşumunda ve zamanla değişiminde nelerin etkili olduğu sorusuna cevap aranmalıdır. Ayrıca, vakıf sayısı, mesleklere veya müesseselere göre vakıf görevli sayısının dağılımı nasıl olmuştur?

Vakıf görevli sayısı ile ilgili öncelikle vakfiyeler, evkâf defterleri, vakıf muhasebe defterleri veya zaman zaman az rastlanmakla birlikte, sicil kayıtları ilk kaynaklar niteliğindedir. Sivas şehri için en kapsamlı kaynak ise, 1835 tarihli vakıf muhasebe defteri ile yeterince yararlanamadığımız 1574 tarihli evkâf defteridir.

Vakıf görevli sayısının tespitinde ilk ve en önemli etken vâkıflardır. Görevli sayılarının tamamı vakfiye şartlarında ayrı ayrı zikredilir. Hemen hemen vakfiyelerin, tamamında görevli sayısı belirlenmiş durumdadır. Belirlenen bu sayının vakfiyenin kuruluş tarihi için geçerli olduğu, daha sonraki yıllarda aynı görevi hisseli olarak birden fazla kişinin yürütmesi sebebiyle önemli ölçüde değişmiştir.

Görevli sayısını etkileyen ikinci unsur, devletin vâkıflar kadar olmamakla beraber, hâtiplik gibi görevlilerin

66- SSS. 15, s.194-195; SSS. 16, s.180-181.

67- Ayrıca bazı vakıf görevlilerinin birden fazla yerde görev yapmaları toplam sayısının çıkarılmasını biraz daha zorlaştırmıştır.

sayılarını sınırlandırması veya yeni görevli ihdası şeklindedir. Padişah izniyle görev yapan hatiplerin 1 kişiden fazla aynı camide görev alması yasaklanmıştır(68).

Görevli sayısını etkileyen üçüncü husus, ilk görevlinin ölümü sonrasında onun yerine geçen hak sahibi evlâdların birden fazla olması ve dolayısıyla o vakıf görevli sayısının artmasına sebep olmaktadır. Ayrıca, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik, demografik ve siyasî şartlar da görevli sayısını etkilemektedir. Öyle ki, 15. ve 16.asırda yeni fetihler ile imparatorluk topraklarının genişlemesi, insan unsurunun istihdamını kolaylaştırmakta ve artan nüfusa iş imkanı bulunmaktadır. İmparatorluğun en geniş sınırlarına ulaşması sonrasında ise, artan nüfusa iş imkanlarının azalması ve dolayısıyla vakıf müessesesi bünyesinde çalışanların artmasına sebep olmuştur(69).

Vakıf görevli sayısında etkili olan bu unsurların dışında, vakfın büyüklük ve zenginliği de görevli sayısının azlık veya çokluğunda etkilidir(70).

1835 tarihli vakıf muhasebe defterine göre, Sivas şehri vakıf görevlilerinin toplam sayısı 597 olarak tespit edilmiştir(71). Farklı bir tarihte olmasına rağmen, Fatih İmaretinin toplam görevli sayısının 496 olarak belirtilmesi, Sivas vakıf görevli sayısının çok az olduğu izlenimi-

68- Gerçi, bütün vakıf görevlilerinin padişah beratıyla görev yapmaları gerekmektedir. Ancak hatiplerin hutbe irad etmeleri özel olarak izin gerektirmektedir. Bkz. SSS, 20, s.10.

69- Sivas vakıf müesseselerinde tek tek bu artış tespit edilebildiği gibi, imparatorluk genelinde de aynı artışın varlığı bilinmektedir. Darü's-Şifa görevli sayısı 16. asırda 15 iken, 1835 tarihinde 32'ye çıkmıştır. Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.147; ayrıca Bkz. Ö.L.Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", Belgeler, I/2, (1965), s.235-377.

70- Sivas vakıflarının en büyüğü olan Darü'r-Raha Vakfının, görevli sayısı bakımından da büyük olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. VMD, s.185-189.

71- Bkz. VMD, s.2-228; ayrıca esnaf sayısı ile kıyas için Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.36-40.

ni vermekle beraber, aynı tarihlerde şehir nüfusuyla kıyaslandığında, normal olduğu anlaşılmaktadır(72). Zira, 1827 ve 1831 tarihlerinde, Sivas şehri nüfusunun ehl-i berat dışındaki müslim hane sayısının 1900-2000 civarında olması da, vakıf görevli sayısının dörtte birinden fazla olduğunu gösterir(73). Ehl-i berat içerisinde bulunan vakıf görevli sayısı ve şehir nüfusuna göre oranı, şehrin gerçek nüfus sayısının tespitinde de önemli bir husustur.

Vakıf görevlilerinin sayısı, vakfın bünyesinde bulunan üniteye bağlı olarak değişmektedir. Örneğin camisi olan bir vakfın en azından imam, müezzin veya büyüklüğüne göre hatip, vaiz, cüzhan, ferraş, kayyım bulunmaktadır. Veya görevlisi bir mütevelliden ibaret olan vakıflar da vardır. Buna karşılık, Sivas vakıfları içerisinde en fazla görevli sayısına sahip olan Dârü'r-Rahâ vakfının, vakfiyesinde görevli sayısı 11 iken, 1835 tarihinde 90 civarındadır(74). Sivas'ta toplam vakıfların her birine düşen ortalama görevli sayısı ise, 6.6 olarak tespit edilmiştir(75). Osmanlı geneli için yapılan çalışmalarda ise, 17. asırda 14.6, 18. asırda 14.7 olarak daha fazla görülmektedir(76). Her iki araştırmada tahlil edilen vakıfların genelde büyük vakıflar olmasından ileri gelebilir. Yine İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerin vakıflarında da bu ortalama Sivas'a göre daha yüksek olsa gerekir(77).

Vakıf müesseselerinde zamanla meydana gelen görevli artışının önemli boyutlarda gerçekleştiği görülür. Bu ar-

72- Bkz. Ö.L.Barkan, "İmaret Siteleri", s.239-296.

73- SSS. 15, s.194-195; SSS. 16, s.180-181.

74- Bkz. İ.Kayaoğlu, a.g.e., s.1-15; VMD, s.185-189.

75- VMD, s.2-228.

76- H.Yüksel, Vakıflar, s.124; B. Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin Rolü", s.1-27.

77- Zira Ö.L.Barkan'ın yedi vakıfta görevli sayısını 1821 olarak belirtmesi bu fikrimizi doğrulasa gerektir. Bkz. Ö.L.Barkan, "İmaret Siteleri", s.239-296.

tış cami, medrese, zaviye gibi vakfın tüm hizmet ünitelerinde gerek Sivas, gerek Osmanlı genelinde teşhis edilebilir. Sivas medreselerinden Şifâiye'de 16. asırda toplam 15 görevli mevcut iken, 1835'de 32 görevliye çıkmıştır(78). Dârü'r-Rahâ'da ise, bu farklılık daha fazla olup, vakfiye tarihinde 11 iken, 1835 'de 90 görevliye ulaşmıştır. Sivas şehrinin diğer vakıf müesseselerinden olan camilerde de aynı husus geçerlidir.

Sivas vakıf görevli sayısının mesleklere göre dağılımının tespiti ise, net olarak yapılamamıştır. Zira, vakıf görevlilerinin birden fazla görevi yapması veya bazılarında toplu olarak belirtilmesi düşünülen bu ayrımı zorlaştırmıştır. Buna rağmen yapmış olduğumuz tespitlere göre sırasıyla, müteveli, türbedar-türbehan, imam, şeyh-zaviyedar, duâgu, cüzhan, devirhan, müezzin, hatip ve müderrislik en fazla olan mesleklerdir(79).

Müesseselere göre dağılımında ise, zaviye, cami-mescit ve medrese-mektep ard arda gelmektedir. Ayrıca kuruluş tarihi itibarıyla, Osmanlı öncesi dönemlere ait vakıfların görevli sayıları, gelirlerinin fazlalığına bağlı olarak oldukça fazladır. Yine 16. asır Osmanlı hakimiyetinde tesis edilen vakıflar da aynı derecede olmasa da, oldukça fazla görevli vardır. Sivas vakıfları içerisinde en fazla görevlisi olan Dârü'r-Rahâ vakfı, Şifâiye, Sahibiye medrese vakıfları, Abdulvahab Gazi, Ahi Mehmed Külâh Dûz, Melik A'cem, Ahi Ali zaviyeleri ile Cami-i Kebir, Hasan Paşa, Mahmud Paşa, Selman Bey cami vakıfları fazla görevliye sahiptirler.

D- Görevli Ücretleri ve Enflasyon

Tarihin ya da coğrafyanın hangi kesiminde olursa olsun güncelliğini ve önemini yitirmeyen bir husus olarak her zaman karşımıza ücretler çıkmaktadır. Osmanlı toplumunda ta-

78- Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.147.

79- Bkz. VMD, s.2-228.

Yin edilen ücretlerle geçimlerini temine çalışan en büyük gruplardan biri de vakıf görevlileridir. Bu görevli grubunun ücretleri merkezî veya tek bir elden ziyade, oldukça fazla ve farklı bir grup tarafından tayin edilmektedir.

Ücretlerin tayininde başta vakıf kurucuları olmak üzere, toplumdaki geçim rayici, vakfın gelirleri, gelirlerin sürekliliği ve Osmanlı yönetiminde söz sahibi olanlar etkili olmuştur.

Görevli ücretleri vakıf dilinde " vazife " ve görevliler arasında bazen " nân paresi " veya " dedem babam ekmeği " şeklinde ifade edilir. Görevli ücretlerinin günlük (yevmî), aylık veya yıllık olarak tespiti ile ödeme keyfiyetinin aynî veya nakdî olabileceği belirlenmiştir. Ayrıca, karşılıksız olarak yapılan hizmetlerin " ber vech-i hasbî " olarak zikredilmesinin yanısıra, hisseli olarak da sülüs, rub', öşür şeklinde yer almıştır. Zamamına göre dirhem, akçe, kuruş, altın gibi farklı para birimlerinin yanısıra, buğday, tuz veya ekmek gibi aynî ödeme şartları da konulmuştur. Ayrıca, bilhassa vakfiyesi bulunmayan vakıf görevlileriyle ilgili belgelerde " bâ muayyene " şeklinde tayin ya da tahsis olunan fakat miktarı belirtilemeyen bir ifadeye de rastlanmaktadır.

Genellikle vakfiyelerde günlük, aylık ve yıllık olarak belirtilen, görevli ücretlerinin kesin olarak tespitleri mümkündür. Hasan Paşa, Kerim Çavuş, Mahmud Paşa, Sarı Şeyh gibi vakıflar belirtilen ücret özelliğine sahiptirler. Bunların haricinde hisseli ve " mâ fazla " veya hurufatlar da geçtiği üzere " bâ muayyene " şeklindeki kayıtlarda ise ne kadar ücret aldığı tespit edilememiştir. İkinci husus, kuruluş tarihleri itibariyle farklı asırlarda kurulan vakıfların birbirleriyle kıyası mümkün değildir. Ancak, yakın dönemlerde kurulmuş olan vakıfların, görevli ücretlerinin karşılaştırılması daha mantıklı olabileceği gibi, farflarının tespiti açısından daha gerçekçi olur.

Görevli ücretlerinin miktarları, genellikle vakfın kurulduğu dönemin geçim rayicine göre tayini esas alınmaktadır. Zira, aynı dönemlerde kurulan vakıfların görevli ücretlerinin birbirlerine yakın olduğu görülmektedir. Hatta birbirlerine emsal teşkil etmektedirler. Bu tespit yapılırken vâkıfların görevlilerin günlük, aylık veya yıllık geçim standartlarını da herhalde düşünmüş olmaları gerekir.

Görevli ücretlerinin miktarı ya da birimi dönemin râyicine göre ayarlanmaktadır. Örneğin, Osmanlı öncesi ve ilk dönemlerinde dirhem esas alınmak suretiyle hesaplanmıştır(80). Daha sonraları ise, akçe yaygın olarak görülmekte ve akçenin de değerini yitirmesi neticesinde ya akçenin miktarı yükselmiş veya kuruş artık daha yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Akçenin ve dirhem dışında nadiren altın ve yaygın olarak buğday ve tuz olarak aynı ücret belirtilmesi de söz konusudur.

Yine Osmanlı öncesinde tesis edilen vakıfların ücretler açısından bir başka özelliği, genelde hisse itibariyle bölünmesidir. Sahibiye, Şifâiye, Dârü'r-Rahâ, Ahi Emir Ahmed, Abdulvahab Gazi vakıfları buna örnek olarak verilebilir. Osmanlı dönemi ise, yıllık ya da yevmiye veya miktar olarak belirtilen ücretler yaygındır. Bütün bunlara ilave olmak üzere, görevli ücretlerinin ne kadar olduğu, vakıfların kuruluş dönemlerinden sonra, ne gibi farklılıklar meydana geldiği sorusuna cevap aranmalıdır. Ayrıca, vakfın kuruluşunda tayin edilen ücretlerin uzun süre sonra aynı kalıp kalmadığı, kalmış ise ne gibi problemler doğurduğu araştırılmalıdır. Öncelikle uzun bir dönemde ve çok farklı büyüklükte vakıfların bulunduğu Sivas şehrinde, vakıf görevlilerinin aldıkları ücretlerin arasında önemli farklılıklar oluşmuştur. Kaynaklarda, en fazla ücret alanlar sıra-

80- Sahibiye, Şifaiye, Darü'r-Raha veya Osmanlı döneminde Hasan Paşa Mahmud Paşa gibi vakıflarda görülmektedir. En son olarak ise, 1609 tarihinde El-Hac Ahmed Ağa b. Molla Ali Efendi Vakfiyesinde dirhem olarak ücret tahsis edilmiştir. Bkz. VGMA, 581-2, s.286.

sıyla, mütevellî; imam, müezzin, hatip, nâzır, cüzhanlar olduğu görülmüştür(81).

Mütevellî ücretleri yevmiye bir akçe ve bir dirhemden başlamak üzere, yevmiye 1-30 akçeden, 1-60 dirheme kadar değişen farklılıklar gösterir. Yıllık olarak tayin edilenlerde ise, 3 kuruş ile 10 kuruş arasında değişiklik görülmektedir. Bu farklılığın en önemli sebebi, değişik tarihlerde kurulan vakıfların görevli ücretlerinin zamanın raiyicine uyma gayreti olsa gerektir. Vâkıfların görevlilere tayin ettikleri ücretlere şu örnekleri verebiliriz. 16. asırda Değirmencioğlu Mescidi imamı 1,5 dirhem yevmiye ücret alırken, Hasan Paşa Cami imamı ile Mahmud Paşa imamı 4'er dirhem yevmiye alıyordu(82). 18. ve 19. asırda Sarızâde Mehmed Paşa Cami imamı yevmiye 10 akçe, Osman Paşa Cami imamı 30 akçe yevmiye ve aynı dönemde bazı imamların senelik 60 ila 70 kuruş aldıkları görülür(83). Uzun bir tarihi dönemde belirtilen bu ücretlerin, birbirine olan farklılığı yakın tarihlerde de göze çarpmaktadır. Bilhassa hisseli tayin edilen ücretlerle, yemiye ya da senelik ücretlerin farklılık oranı oldukça fazladır. 1835 tarihinde 3 akçe(yıllık 10 kuruş) ücret alan bir imam ile 1440 kuruş senelik ücret alan imam arasında önemli bir farklılık vardır. Mütevellî ve diğer görevliler için de bu farklılık sözkonusudur. Aynı tarihte yevmiye 1,5 akçe(senelik 6 kuruş) ücret alan mütevellî bulunduğu gibi, Dârü'r-Rahâ vakfiyesinde mütevellî hissesine senelik 37174 kuruş gibi oldukça fazla bir miktar isabet etmektedir(84). Dolayısıyla vakıfların gelire bağlı olarak verdiği hisseli ücretlerde önemli farklılıklar sözkonusu olmaktadır. Bu farklılığın yanısıra oldukça fazla sayıda ücretin birbirine yakın olduğunu da görüyoruz(85).

81- VMD, s.2-228.

82- VGMA, 1966, s.154; SVBMA, 2, s.185; SVBMA, 1, Bel. No:30.

83- VGMA, 628, s.663; VGMA, 580, s.214,275,286.

84- VMD, s. 111, 185-189.

85- Yevmiye olarak en fazla 1-10 akçe arasında değişen ücretler vardır.

Görevli ücretleri hakkında bir başka husus aynı vakıf-
dan ücret alanların birbirine göre ücretlerin durumunun
nasıl olduğudur? Bütün görevlilerin yaptıkları görevin
durumuna göre ücret almaları sözkonusu olmalıdır. Genellik-
le vakıf görevlileri içinde çok farklı uygulamalara rastlan-
maktadır. Şöyle ki, bazı vakıflar(evlâdlık) görevlileri i-
çinde en fazla ücreti evlâd-ı vâkif olan mütevelliler al-
maktadır(86). Veya evlâdı olmayan vakıflarda yaygın olan
uygulama, yine mütevellilerin en fazla ücreti almalarıdır(87).
Bazı vakıflarda ise, hasbî olarak görev yapan mütevelliler
ücret almadan görev yapmaktadırlar. Ücretsiz olarak görev
yapanların ise, daha çok hatip, müteveli ve bazen de nâ-
zırlar arasında yaygın olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca,
görevliye has olmak üzere vakfın bazı harcamaları yapıl-
dıktan sonra geriye kalan çoğunlukla müteveli için(evlâd-ı
vâkif) şart koşulmuştur(88). Bu tip vakıfların genellikle
fazla büyük olmayan hatta müteveli dışında görevlisi dahi
bulunmadığı görülmektedir. Müteveli haricinde genellikle
cami, medrese, zaviye görevlilerinden imam, müderris, mu-
allim ve şeyhlerin diğer görevlilere nazaran fazla ücret
aldıkları tespit edilmiştir(89). Osmanlı geneliyle ilgili
çalışmalarda da aynı hususiyet dikkati çekmektedir(90).

Görevli ücretlerinin zamanla görevlilerin gereksinim-
lerini karşılayamaması, vakıf müessesesinde önemli çıkmaz-
lara sebep olmuştur. Geliri fazla olmayanlar için mütevel-
li veya vali, mütasarrıf yahud sultan tarafından ilave
zamlar veya yeni görev ihdası ile vakıf fazlasından ücret-

86- VMD, s.11,13,17,21,30,42,44,66,116,140,153,185-189,217-221.

87- VMD, s. s,9-10,62,70-71.

88- SSS, 5, s.1, 186,189; ayrıca Bkz. Ö.Demirel, "Şer'îye Sicillerinde

Geçen Vakfiyeler", s.377-383.

89- VMD, s.2-228.

90- Bkz. B. Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumun-
daki Rolü", VD. XIV(1982), s.1-27.

ler ayrılmıştır. Ayrıca bu hususla ilgili, 19. asırda Osmanlı genelinde zam uygulaması yapılmıştır(91). Sivas şehri vakıflarından Hasan Paşa Cami, Mahmud Paşa Cami görevlileri için zamlar uygulanmıştır. Hasan Paşa Camii imamının 1565' deki ilk ücreti yevmiye 4 dirhem iken, 1574'de 19 akçe, 1841'de Sivas mutasarrıfı Cabbarzâde Mehmed Abdi Paşa'nın yaptığı zamlarla beraber yıllık 115 kuruşa(yevmiye 27 akçeden 37.8 akçeye) çıkmıştır(92). Yevmiye ve yıllık nakdî olarak tayin edilen ücretler paranın değer kaybından dolayı, görevlileri zor durumda bırakmaktadır. Aynî ücretlerde ise, bu zorluk sözkonusu olmayıp vakfın gelirleri devam ettiği sürece, görevli geçimini nakdî ücretlilere göre daha rahat sürdürmektedir.

Zamın haricinde görevlilerin ücret aldığı vakfın gelir fazlası için yeni görev tahsisi ile görevlilere ücret ilavesi yapıldığı da bilinmektedir(93). Bunun dışında, Sivas vakıfları için yaygın olan bir başka usul bir görevlinin birden fazla vakıftan almış olduğu aynı ya da değişik görevler için ücret almasıdır(94). Özellikle 18. ve 19. asırda bu tür artışlar daha fazla olmuştur. Evlâd-ı vâkıfdan olmak şartıyla mütevellilerde sık rastlanan bir husustur. Geliri az veya çok vakıflarda ise, duagu, cüzhan ferraş gibi bazı görevlerin aynı şahıs tarafından yürütüldüğüne rastlanılmaktadır(95). Hatta görevliler arasında görev ele geçirmek için mücadelelerin yapıldığı da görülmektedir(96).

Ücretlerle ilgili ve önemli bir başka husus ise, te-

91- A.Akgündüz, a.g.e., s.271.

92- Bkz. VGMA, 1966, s.154; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.5; SSS. 24, s.264.

93- BA, Cevdet Evkaf, 12013.

94- HD. 1122, s.25-26; HD. 1086, s.47; HD. 567, s.25; HD.1117, s.48; HD.1118, s.63.

95- VMD, s.10-11,20,60,185-189; HD. 549, s.42,66; HD. 546, s.66; HD. 1121, s.9; HD. 1122, s.21,24,26; HD. 1117, s.49; HD. 1088, s.45; HD. 1119, s.47; HD.1089, s.65; HD. 1087, s.41.

96- Bkz. Dipnot 54, 65.

ker teker vakıflardaki ücretlerin durumları ile Sivas şehrinin bütün vakıfların, gelirleri içindeki ücretlerin yerinin ne olduğu, bunun müesseselere göre dağılımının nasıl olduğudur. Öncelikle şu hususu belirtmemiz gerekmektedir. Sivas vakıfları içinde en zengin gelirleri olan, Dârü'r-Rahâ, Cami-i Kebir, Ahi Emir Ahmed, Sahibiye, Şifâ-iye gibi vakıfların ücretleri doğal olarak daha fazladır. Bilhassa bu vakıfların ücretleri hisse ile tayin edilmiştir. Hisseli ücretlerin diğerlerine göre fazla olduğu daha önce belirtilmişti.

Sivas şehrinin vakıf gelirlerinin 1835 tarihindeki toplamının 503.560 kuruş olduğu tespit edilmiştir(97). Sivas vakıf görevli ücretlerinin toplamının tüm vakıf gelirleri içindeki yeri ise, kaynaklardaki bilgilere göre şu şekilde tespiti mümkün olmuştur. Ehl-i vezâif ücretleri ile evlâd-ı vâkıfın gelirleri toplam olarak hesaplanmıştır. Zaviyelerin toplam vakıf gelirlerinin %56'sı(156641 kuruş), cami, mescit ve çeşmelerin %64'ü(61621 kuruş), medrese, mektep ve kütüphanelerin %70.6'sı(30174 kuruş) ve sadece evlâdlık vakıfların %83'ü (16602.5 kuruş) ücretlere tahsis edilmiştir. Buna göre vakıfların yıllık toplam geliri içinde evlâdlık ve ehl-i vezâifin ücretleri %52.6'dır(98). Vakıf gelirleri içinde en fazla nisbete görevli ücretleri ile evlâdlar sahip bulunmaktadır. Osmanlı generali için de benzer sonuçlar bulunmuş olup, Barkan'ın tespitlerinde camiler için %90'ı, imaretler için %52.5'i görevli ücretleridir(99). Şehirde vakıf giderleri içerisinde görevli ücretleri ile evlâd hisselerinin müesseselere göre dağılımında , ilk sırayı zaviyeler ve ardından cami, mescit ile medreseler takip etmektedir.

97- Bkz. VMD, s.2-228; Tablo XI.

98- Bkz. Tablo XI.

99- Ö.L.Barkan, "İmaret Siteleri", s.239-243.

E- Görevlilerin Sosyal Hayatları

Vakıf görevlilerinin bilgi, beceri ve mesleklerini icrâ ettikleri müesseselerin haricinde, sahip oldukları eş, evlâd ve bunların içinde yaşadığı meskenler onların sosyal hayatlarını oluşturur. Görevlilerin şahsi özellikleri, meslek ve aile çevresi ile çift yönlü bir etkileşimin içerisindedir. İşte bu bölümde vakıf görevlilerinin sosyal hayatları başlağı altında, onların eş sayıları, evlâd sayıları ve sahip oldukları mülklerinin, sosyo-ekonomik durumlarının tahliline çalışılacaktır.

Görevlilerin sayıları bölümünde tespit edilen tüm görevliler hakkında böyle bir araştırmaya cevap verecek bilgilere kaynaklarda çok az rastlanmaktadır. Ancak, görevlilerin ölümü sonrasında miras tespiti için, kadı tarafından tutulan tereke defterleri bu konuda belirtilen hususlara kısmen de olsa yardımcı olacaktır. Yalnız tüm görevlilerin tereke defterinin tutulması ihtimalinin azlığının yanısıra, hepsine ulaşılamiyacağı da bilinmelidir. Bütün bunlara rağmen, farklı mesleklere mensup, Sivas vakıf görevlileri hakkında 46 adet tereke defterinden, Sivas ölçeğinde tüm vakıf görevlileriyle ilgili önemli neticeler çıkarılabilmektedir (100).

Terekesi tespit edilen vakıf görevlileri arasında, aynı zamanda Sivas şehrinin en önemli zaviye mensublarından olan şeyhler, eşleri ve dervişlerde bulunmaktadır. Ayrıca bu terekelerde imam ve müezzinlerle birlikte, hâfız, molla, çahken, ulemâ ve ahî gibi, ehl-i ilim ve ehl-i tasavvuf zümrelerine ait bilgilere de rastlanmaktadır. Şeyh Çoban Zaviyesi şeyhi, Abdulvahab Gazi Zaviyesi şeyhi ve eşi, Mevlevî Zaviyesi şeyhi ve eşi, Kadiriye Tarikati

100- Sivas Şer'îye Sicillerinden 25 defterde, 46 adet vakıf görevlisine ait olduğunu tahmin ettiğimiz tereke kaydından faydalanılmıştır. Vakıf görevlisi olduğuna dayanak teşkil eden, kişilerin görev, ünvan ve lakaplarına göre vakıf görevlisi olabileceği düşüncesini başka kaynaklar da teyit etmektedir.

şeyhi ve şehrin en büyük camisi olan Ulu Cami'nin imamının terekisi örnek olarak gösterilebilir.

1.Eş ve Evlâd Sayıları

Bilindiği üzere Osmanlı tarihinde demografî çalışmaları son derece önemli ve vazgeçilmez bir sahadır. Yapılan demografik çalışmalar ile henüz, Osmanlı ailesi ve bilhassa Osmanlı toplumundaki farklı zümrelere mensup aileler hakkında yeterli neticeler çıkarılmış değildir(101). Ayrıca Osmanlı ailesinde birden fazla eşle evlenmenin çeşitli yönleri açıklanmış değildir. Bu noktada vakıf görevlilerinin eş ve çocuk sayılarının ne olduğu, meslekî veya sosyo-ekonomik durumlarına göre farklı ya da benzer yönlerinin olup olmadığı tespit edilebilir.

Toplam vakıf görevlileri içerisinde 6'sı iki evli, 40 görevli ise, 1'er evlidir. İki evli olanlardan ikisi derviş, biri mevlevî şeyhi, biri tekkenişinoğlu, biri molla, biri de çahkenzâde olup, tespit edilen en belirgin netice zaviye mensuplarının diğerlerine göre fazla olmasıdır(102).

Vakıf görevlilerinin evlâd sayıları ise, ortalama aile başına 2.7 çocuk düşmekte ve en fazla 3 çocuklu , daha sonra 2 çocuklu ailelerin fazlalığı dikkat çekmektedir. En fazla çocuk sahibi olan vakıf görevlisi ise, Şeyhoğlu Seyyid El-Hac Ömer 6 çocukludur(103). Vakıf görevlileri mesleklerinin evlâd sayılarının azlık veya çokluğunda bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

101- Osmanlı ailesi ve nüfus özellikleri ile ilgili olarak Bkz. Musa Çadırcı, "1830 Genel Nüfus Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", Osmanlı Araştırmaları I, (1980), s.109-132; Ö.Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", Bulleten, LIV, (1991) s.945-961; ayrıca demografi ve tarih hakkında Ö.L.Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları", s.1-26.

102- Ayrıca Bkz. Ö.Demirel, "Ankara'da Aile", s.945-961.

103- Bkz. SSS, 15, s.71; evlat sayıları hakkında Bkz. Ö.Demirel, "Ankara'da Aile", s.945-961.

Vakıf görevlileri çocuklarına kendi isimlerini verdikleri gibi, yaygın olarak ebeveynin isimlerini de vermişlerdir. Fakat, Osmanlı ailesi içerisinde, aile reisi durumunda bulunan erkeğin babasının isim verilebildiği gibi, kadının babasının isminin de verilmesi vakıf görevlileri arasında tesadüf edilmektedir(104).

2. Maddi Durumları

Vakıf görevlileri hakkında bir başka önemli husus, sahip oldukları mülklerin değeri yani tereke miktarlarının ne olduğu ve mesleklere göre dağılımıdır.

Sivas vakıf görevlilerinin tereke miktarları hususunda dikkatlerimizi çeken ilk nokta şehrin en önemli zaviyesi olarak bilinen Abdulvahab Gazi mensublarının(başta şeyh ve eşi) diğer zaviye ve vakıf görevlilerine nazaran çok fakir durumda olmalarıdır. Şeyh Çoban ve Mevlevi zaviyelerinde de tereke miktarı düşük olan şeyhlerin bulunduğu da bilinmekle beraber, Abdulvahab Gazi şeyhlerinin en az mülk sahibi oldukları görülür. Tüm görevliler içerisinde Seyyid Ömer b. Ömer'in 109 kuruş gibi oldukça düşük terekesine karşılık, Kale Ardı mahallesinde sâkin Tarikat-i Kadiriye Halifeleri'nden Şeyh Ebu'l-Kasım Baba'nın 35.821 kuruşluk tereke miktarı vardır(105). Yine Abdulvahab Gazi sâkinlerinden Seyyid Şeyh Kasım Efendi'nin 498 kuruş, zevcesi Alime b. Mehmed'in 790 kuruşluk terekesi ve Es-Seyyid Şeyh Abdulvahab Efendi'nin 1185.5 kuruş gibi normalin altında görülen tereke miktarları tespit edilmiştir. (106). Zira, zaviye şeyhlerinin ortalama tereke miktarları 6973 kuruş civarındadır(107).

104- SSS. 10, s.92; SSS. 20, s.73,145; SSS. 18, s.104.

105- SSS. 11, s.31; SSS. 17, s.62-63.

106- SSS. 11, s.31, 119-120.

107- Terekelerini tespit ettiğimiz şeyhlerin ortalama tereke miktarlarıdır. Diğerleri için Bkz. SSS. 14, s.132; SSS. 11, s.31,119-120; SSS. 6, s.171; SSS. 10, s.97; SSS. 17, s.62-63; SSS. 21, s.109.

Diğer zaviyelerden olan Mevlevî Zaviyesi, Şeyh Çoban Zaviyesi ve Ali Baba Zaviyesi Şeyhleri'nin de, birbirlerine farklı mülkleri ya da terekeleri vardır(108). Bu farklılığın muhtelif sebepleri olabilir. Bu sebepler, zaviye yaşantısının bir gereği olabileceği gibi, zaviye gelirlerinin azlık veya çokluğuna da bağlı olabilir. Hatta şeyhlerin anlayışına bağlı olarak, zaviye giderlerini kendi özel servetlerinden sarfedebilirler.

Zaviye görevlileri dışında diğer vakıf görevlilerinden olan, Cami-i Kebir imamı Seyyid Veliyyüddin Efendi b. Mehmed Efendi'nin 2854 kuruş, Şeyh Çoban Cami imamı Es-Seyyid Ali Efendi b. Seyyid Mehmed Efendi'nin 2819 kuruş terekesi vardır(109).

Tereke miktarları en fazla 0-5000 kuruş arasında yoğunlaşmıştır. Vakıf görevlileri dışında aynı dönemde, Sivas şehri reayasından 44 esnaf terekesi incelendiğinde her iki zümre tereke miktarlarında şaşırtıcı bir benzer dağılım gözlenmektedir(110). Esnaf terekelerinde de en yaygın dağılımı 0-5000 kuruş arasındadır. Anlaşılan odur ki, ister reaya, ister vakıf görevlisi(askeri) Osmanlı toplumunda farklı zümrelerin fazla bir farklılık göstermeyen mülkleri vardır. Ancak, görevlilerin aynı işi yaptıkları halde, farklı ücretler aldıkları, bunun da vakıf gelirlerine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Yine, Ankara için çok sayıda tereke ele alınarak yapılan çalışmada da meslekler arasında zenginlik açısından ayırtıcı bir farklılığın olmadığı, her meslekten zengin veya fakir kimse-lerin olduğu görülmüştür(111).

Denilebilir ki, Osmanlı toplum yapısında bazı istisnalar(yönetici kesim ve tüccar gibi) haricinde iktisadî açı-

108- Bkz. Dipnot 107.

109- SSS. 21, 33; SSS. 11, s.82.

110- Bkz. Ö.Demirel, Esnaf Teskilatı, s.54-55.

111- Bkz. Ö.Demirel, "Ankara'da Aile", s.945-961.

dan zümre ya da grupların oluşmadığı sonucuna varılabilir.

Vakıf görevlilerinin sosyal hayatının tezahürlerini onların kullanmış olduğu giyim-kuşam ve ev eşyalarında bulmak mümkündür. Sicillerde yer alan tereke kayıtları bu dönemde görevlilerin aile hayatını ve gündelik yaşantısını ortaya koyacak niteliktedir. Bir tereke hariç eşyaların yazımı karışık bir düzenle kaydedilmiştir. Kadiriye Tarikati Halifeleri'nden Şeyh Ebu'l-Kasım b. Mustafa Ağa'nın terekesindeki eşyaları, büyük odada, kış odasında, taşra odasında ve harem odasında ifadesi kullanılarak yazılmıştır(112).

Zaruri ihtiyaçlardan olan yatak, yorgan, minder, yastık ve bunların yüzleri, eskilik ve yenilik durumları, zenginlik durumuna göre sayıları, kalitesi, yüzlerinin kadife veya çit olmasının yanısıra içlerinin yün ya da çabut olması gibi farklılıklar ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Bu hususda Mevlevî, Şeyh Çoban, Abdülvahab Gazi ve Kadiriye şeyhlerinin evlerinde bulunan yastık, yorgan, döşek gibi eşyalar sayı ve fiyatları açısından önemli ölçüde farklılık göstermektedir. En zengin tereke sahibi Kadiriye şeyhinin belirtilen eşyaları 1845 kuruş tutarken, Abdülvahab Gazi Şeyhi'nin 156 kuruş, Mevlevî Şeyhi'nin 179 kuruş ve Şeyh Çoban Şeyhi'nin 79 kuruş olarak tespit edilmiştir(113). Sivas esnafı terekelerinde de benzer özelliklere rastlamak mümkündür(114).

Aynı şekilde yaygı ve sergi olarak kullanılan kilim, halı, hasır ve makat şiltesi gibi eşyalar da terekelerde yer alır. Yaygın olarak kış evlerinde bulunan ocakla ilgili eşyalar ile kahve ve yemek pişirmek için kullanılan bakır kap kakac da vakıf görevlilerinin eşyaları arasındadır. Silah, saat, porselen cinsi eşyalar az olmakla

112- SSS. 17, s.62-63.

113- SSS. 17, s.62-63; SSS. 11, s.119-120; SSS. 20, s.130; SSS. 10, s.97.

114- Bkr. Ö.Demirel, Esnaf Teşkilatı, s.54-57.

beraber bulunmaktadır. Ayrıca yiyecek maddesi, hayvan ve yakacak maddelerine de rastlanmaktadır. Çeşitli eşya ve erzaklar dışında az da olsa nakit para veya altın cinsleri de terekelerde yer alır.

Çoğunlukla ehl-i ilm zümresinden olan vakıf görevlileri içinde çok az rastlanan kitaplar da 5 ayrı kişiden Abdulvahab Gazi Şeyhi olan Es-Seyyid Eş-Şeyh Abdulvahab Efendi'de 5 adet(biri mushaf-ı şerif), Tefsirîzâde Es-Seyyid İbrahim Efendi'de 6 adet, Şeyh Çoban Tekkinişin' lerinden El-Hac Hasan Efendi'de 200 kuruşluk, Kara Hafız'da 76 adet(1360 kuruş), Hafız Ahmed Efendi b. Hafız Mehmed'de 15 adet, El-Hac Hafız Ahmed Efendi b. Mustafa'nın 16 adet kitabı olduğu tespit edilmiştir(115).

3- İdari Organizasyon

Vakıf idaresi, her alanda merkezi otoritesini kuran Osmanlı hakimiyetinde aynı hizmete yönelik ama çok farklı idareciler tarafından, ayrı ayrı idare edilen bir sistemler munzumesidir. Osmanlı hakimiyetinde belki de bağımsız idare ve idarecilere sahip tek müessese vakıflar olsa gerektir.

1826 yılında Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar merkezi bir teşkilâtdan mahrum olan vakıfların idari şekli vakıflar tarafından tayin edilen şartlara göre yapılmaktadır(116), Müteveli ise, bu idareyi vakfiye şartları ve şer'î hükümler dairesinde idare ve rü'yet eden kişi-

115- SSS. 11, s.119-120; SSS. 20, s.130; SSS. 14, s.128; SSS. 24, s.234-235.

116- Vakıfların menşei ve Evkaf nezareti hakkında Bkz. M.Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul 1983, s.351-408; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal-Hüseyin Hüsameddin, "Evkaf-i Humayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hâl Tercemeleri", Sadeleştiren, N.Öztürk, VD. XV(1982), s.89-99; A.Akgündüz, a.g.e., s.224-243.

dir(117). Sivas vakıfları için mütevellî haricinde kısmen kadı, nâzır ve tasrada evkâf müdürlüklerinin kurulmasından sonra ise, evkâf müdürü bu organizasyon içerisinde söz sahibi olmuştur. Ama her zaman birinci derecede vakıf idarecisi olanlar mütevellîlerdir.

Mütevellînin tayini genellikle vâkıflar, çok az olarak ise, nâzır, kadı, vâkıfın ailesi ve ehl-i vukûf (mahal- le sâkinleri) gibi kişi ya da gruplar tarafından olmaktadır. Fakat, çoğunluk itibariyle vâkıflar tayin etmektedir. Zira, mütevellîler içinde bizzat vâkıfın kendisi, evlâdları ve yakın akrabaları ilk planda yer alırlar(118). Mütevellîlerin kimlerden olduğu sorusu öncelikle vâkıflar ve vâkıfın yakın çevresinin yanısıra, Sivas toplumunda kimlerden olduğu bizim için daha önemli görülmektedir. Tabii bu arada mütevellîlerden aranan nitelikler de gündeme gelmektedir. Zira, öncelikle mütevellîlerin yapacağı ilk iş vakfı her türlü gasp ve tecavüze karşı korumak , vakfın mal varlığını üretim yapacak halde bulundurmak ve onun gelirlerini artırmak olmaktadır(119).

Tevliyet görevinin yanısıra(şeyhlik, imamlık, hatiplik, muallim-i sıbyanlık, nâzırlık) farklı görevleri de beraber yürüten mütevellîlerin kimliği hususu, en azından Sivas ölçeğinde önemli özellikler arzeder. Sivas şehri vakıfları içinde vâkıfların çoğu, kendilerini ve evlâdlarını mütevellî tayin etmişlerdir. Bunlardan Sâhibiye, Dârü'r-Rahâ, Ahi Emir Ahmed, Ahi Ali, Şeyh Şemseddin, Kerim Çavuş, Sarı Şeyh, Küçük Ali Baba, Zaralızâde Ailesi vakıfları,

117- M.Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Devimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.II, İstanbul 1983.

118- Vakfiyelerin çoğunluğunda bu husus görülmekte ise de örnek olarak Bkz. VGMA, 584, s.275; VGMA, 1961, s.426,428; VGMA, 548, s.112; VGMA, 580, s.214, 293; SVBMA, 1, Bel.No:18 ve 367; SSS. 2, s.67; SSS. 13, s.101. Ayrıca Bkz. Ö.Demirel, " Şer'îye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler", s.377-383.

119- B. Yediyıldız, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", İÜEFTEĞ. Prof.Dr.M.T.Gökbilgin Hatıra Sayısı, (1982), s.171-180.

Selman ve Hatipzâde Aileleri gibi ileri gelen vakıf kurucuları kendilerini mütevellî tayin etmişlerdir. Dolayısıyla mütevellîleri şehrin ileri gelen başta yönetim olmak üzere, ehl-i ilm ve tarikat mensubları arasından yer almıştır. Tevliyet görevinin evlâda meşrut olması nedeniyle, nesilleri devam ettikçe birer mütevellî ailesi oluşturmuşlardır. Hatta bu meslek mütevellîzâde olarak anılan lakablar türemesine sebep olmuştur. Bunların dışında ise, bazı vâkıflar(başta valiler olmak üzere) yapmış oldukları vakıfların tevliyet görevini belli ailelere tahsis etmişlerdir. Bunlar da Abdülvehab Gazi ve Ali Baba zaviyelerinde olduğu gibi, şeyh aileleri olmuştur. Bu ailelerde mütevellîlik asırlarca süren bir aile mesleği haline gelmiştir. Mütevellîlerin önemli bir kısmı, doğal olarak okur, yazar, âlim, idarî ve mali işlerden anlayan ve Sivas toplumunun en ileri gelenleri durumundadır.

Bunların dışında da yine ehl-i kalem, din ve diyâneti zâhir ve muhasebe virüb almaya kadir, evlâd ise âlim, aslah, erşed, ekber gibi hususlar mütevellîlerde aranmaktadır(120). Mütevellîlerin ileride bahsedilecek olan mütevellîlik görevleri haricinde sahip oldukları vasıflar, birkaç görevi bir elden yapmalarını sağlamıştır. Sivas vakıf mütevellîlerinin görevlerini sıralarsak; vakıf akar ve mülklerini en güzel şekilde işletmek ya da icâre vermek, gelirleri vâkıfın şartlarına göre görevli ve masraflarda kullanmak, vakıf akar ve hizmet binalarını korumak ve görevlileri denetlemektir. Ayrıca, görevli azli ve tayini, vakıf muhasebesini tutmak, kadı huzurunda tasdik ve imzalanması işini yine mütevellîler yapmaktadır(121). Diğer vakıflarda görülmemesine rağmen, Rüstem Paşa vakfiyesinde mütevellîye görevli ihdası(cihet

120- VGMA, 581-1, s.595; VGMA, 584, s.275; VGMA, 1961, s.426-428; ayrıca Bkz. A,Akgündüz, a.g.e., s.224-262.

121- BA, Sivas Ahkam, 21, s.14; SVBMA, 1, s.83; BA, ibnü'l-Emin Evkaf, 5218.

ihdası) yetkisi dahi verilmiştir(122). Hatta, bazı vakıflarda " görevlilerin azli ve nasbı mütevellî arzıyla ola, kuzzât tarafından müdahale olunmıya " denilmekle kadılar, mütevellî yetkilerine karıştırılmamaya çalışılmıştır(123).

Tesis edilen vakıfların büyüklük ve küçüklüğü, mütevellîlerde aranılan vasıflar ile görev ve yetkileri konusunda farklı bilgiler verilmesine sebep olmaktadır. Fakat vakfiyelerin çoğunluğunda, mütevellîlerin görev ve sorumlulukları kısaca verilmeye çalışılmıştır. Mütevellîler bütün bu görevleri bizzat kendileri vakfiye şartlarına veya zamanla oluşan geçici şartlara göre yürüttükleri gibi, mütevellî vekili, reis-i mütevellî, câbî, kâbız, kâtip, müşrif ve muhasib gibi görevlilerden yardım alır(124).

Sivas şehri vakıf görevlileri içerisinde sayı itibariyle en fazla olan görevli mütevellîler olmuştur. Zira, hemen her vakfın birer mütevellîsi vardır. Toplam sayı olarak birden fazla görevi aynı zamanda yürüten 180 civarında mütevellî olduğu hesaplanmıştır(125).

Diğer taraftan vâkıfın amaçlarına uygun olarak mülklerin korunması suretiyle, bir nesle(evlâda) sürekli gelir temin imkanı yaratması bakımından, ayrıca hazır bir meslek, rahat bir geçim kaynağıdır. Mütevellîlik, Sivas şehri veya Osmanlı genelinde bütün dönemler için cazibiyetini korumuştur. Hatta, zaman zaman evlâdlar ve diğer görevliler arasında mütevellîlik görevini alabilmek için sürekli bir mücadele yapılagelmiştir(126).

Mütevellîlerin idarî görevlerinin yanısıra, şehrin sosyo-ekonomik, beledî ve kültürel müesseselerde çalışarak ö-

122- VGMA, 582-1, s.287-289.

123- SVBMA, 2, s.171.

124-VMD, s.185-189, 217-228.

125- VMD, s.2-228.

126- BA, Cevdet Evkaf, 2292, 12013; BA, ibnü'l-Emin Evkaf, 5218; BA, Sivas Ahkam, 9, s.303; BA, Sivas Ahkam, 13, s.43,151; BA, Sivas Ahkam, 11, s.31; BA, Sivas Ahkam, 17, s.52,312; BA, Sivas Ahkam, 20, s.111; SSS. 5, s.15.

nemli hizmetler yaptığı görülür. Belirtilen hizmetlerin tam olarak yapılıp yapılmadığı hususunda ise, dönemden döneme farklılık görüleceği gibi, kişiden kişiye de değişmektedir. Ama, zaman zaman görevlilerin önemli boyutlarda suistimaller yaptıkları kaynaklarda geçmektedir. Hatta, çok sayıda vakıf müessesesinin ortadan kalkmış olduğu ve bunun en bariz örneklerini 18. asır sonlarında ve 19. asır başlarında görüyoruz. Sivas kadısına gönderilen 1779 tarihli buyruldu da " Medine-i mezkûrede vâkı' cevâmi ve mesâcid ve mektep-hâne ve çeşmelerin mütevellileri evkâflarından hasıl olan mal-ı vakıflarını ekel ve bel' ve heva ve heveslerine harç ve izâat idüb cevâmi ve mesâcid ve mektepler ve çeşmeler harab ve derunlarında döşemeleri dahi olmayub bu vecihle mütevellilerin hıyanetleri zahir olmağla .. " denilmek suretiyle mütevellilerin yapmış oldukları suistimallerin genele şamil olduğu belirtilmektedir(127). Mütevellilerle ilgili bu yolsuzlukların düzel tme işini birinci derecede kadı, mübaşir ve onları görevlendiren Sivas valisi olmuştur. Sivas vakıflarında vakıf mütevellilerini kontrol etmesi gereken nâzırların ise, bu görevi tam olarak yapmadıkları anlaşılmaktadır.

Vakıfların merkezileştirilme faaliyetleri ile 1826'da kurulan Evkâf Nezareti ve daha sonra taşrada kurulan Evkaf Müdürlük'leri ile başta mütevellilerin daha sıkı kontrol edilmeleri gayesi güdülmektedir(128). Fakat buna rağmen, Sivas Evkâf Müdürü El-Hac Sururi Efendi'ye verilen layihada, taşralarda bazı vakıf mütevellilerinin gelirlerini topladıkları vakıf kaynaklarını tamir ettirmemek suretiyle, vakıfların tamamen ihmal edildikleri belirtilmektedir(129).

Yine , Sivas Müşiri Hafız Ahmed Paşa'ya gönderilen fermanda, mütevellilerin vakıf muhasebelerini her sene vakıf müdürü ve kadı huzurunda diğer görevlilerle beraber

127- SSS. 1, s.171.

128- VMD, s.215; SSS. 20, s.8-9; SVBMA, 1, s.178.

129- VMD, s.215.

göstermesi şartı konulmuştur(130). Mütevellî ücretlerinin verilmesi sonrasında zimmetlerinde olan fazla-ı vakfın alınması da tenbih edilmiştir. Devlet tarafından alınan bu tedbirlerin yetersiz kaldığı ve mütevellîlerin suistimallerinin önlenemediği anlaşılmaktadır. Bunun en önemli sebebini genellikle köklü ailelerin veya bizzat yöneticilerin mütevellîlik görevini yapmalarının yanı sıra, vakıf müessesesinin bütününde meydana gelen aksaklıklarda aramak gerekir.

Mütevellî kadar olmasa da, vakfın muhasebesi ile başta mütevellîler olmak üzere, tüm görevlilerin mahallinde denetimini yapan, kadının yanı sıra, 1838 tarihinde Evkâf-ı Hümayun Nezareti ile 1835 tarihinden itibaren taşrada daha yakından takip edebilmek için Evkâf Müdürlükleri tesis edilmiştir(132). 1838 tarihinde Sivas Eyaleti, Kayseri, Nevşehir, Ürgüç, İncesu, Develi gibi bölgelerde bulunan vakıflara El-Hac Sürûri Efendi Muaccelât Nazırı ünvanıyla Evkaf Müdürü tayin edilmiştir(133).

Vakıf gelir kaynaklarıyla ilgili problemlerin halli, vakıf muhasebesinin her sene yapılıp müdür mührüyle mühürlenmek suretiyle, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne gönderilme işlerini kadıyla birlikte yapmaktadır(134). Evkaf Nezareti ve Evkaf Müdürleri'nin, vakıfların hâmisî olmaları beklenirken, maalesef onlar da, mütevellîler gibi zimmetlerine vakıf gelirlerini geçirmişlerdir. Sivas Müşiri Hafız Paşa'ya hitaben gelen fermanda, Evkâf Müdürleri olarak tayin edilen Muaccelât Nazırları'nın zimmetlerinde külliyetli mirtarda

130- SSS. 20, s.8.

131- VMD, s. 214-216.

132- M.F.Köprülü, "Vakıf Müessesesi", s.351-408; I.M.Kemal-H.Hüsameddin, a.g.e., s.89-99.

133- VMD, s.214-216.

134- Şeyh Çoban Zaviyesi için gönderilen belgede "... vakfın hasen idare ve hayratın imarına dikkat ve sal be sal lazım gelen muhasebesini mahallinde marifet-i şer' ve evkaf müdürü marifetiyle görülüb memhur ve mümzi defterin canib-i nezaret-i evkaf-ı hümayuna bâ irsal..." denilmek suretiyle açıklanmaktadır. Bkz. SVBMA,1, s.178.

meblağ bulunduğu ve bu meblağı ödeyemedikleri belirtilmektedir(135).

Aynı ferman gereği El-Hac Surûri Efendi yerine daha muktedit biri olarak bilinen Es-Seyyid Mehmed Habib tayin edilmiştir(136). Daha sonraki tarihlerde sık sık Evkâf Müdürleri'nin değiştiği kaynaklarda görülmektedir. 1840 tarihinde Es-Seyyid Mehmed Esad Bey, 1847'de Es-Seyyid Mehmed Evkâf Müdürü tayin edilmiştir(137).

4- Vakfın Fonksiyonları

A- İbadet ve Eğitim

1. Cami ve Mescitler

Vakıf müesseseleri asıl fonksiyonunu toplumun dinî, kültürel ve sosyal alanlardaki bazı ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle icrâ etmektedir. Müslüman toplumların dinî bir ibadet şekli olan namazlarını kılmaları için vakıf yoluyla cami, mescit gibi yapılar yaptırılmıştır. Aynı zamanda mescit ya da camiler gerek halk gerek devlet için çeşitli etkinliklerin icra edildiği mekanlar olmuşlardır. Cami ve mescitler tek bir bina olarak bulunabildikleri gibi, cami, imaret, mektep, medrese, kütüphane gibi binalar topluluğu halinde de yaptırılmışlardır. Bu tip külliyelerin en güzel örneklerini, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi ile önemli bazı şehirlerinde görmek mümkündür(138).

Sivas şehrinde de çok sayıda cami ve mescidin vakıflar vasıtasıyla gerçekleştirildiğini daha önce belirtmiştik.

135- SSS. 20, s.8-11.

136- Aynı yer.

137- VMD, s.223; SSS. 20, s.125; SVBMA, 1, s.53.

138- Ö.L.Barkan, "İmaret Siteleri".

Ancak, bunlar birer külliyyeden ziyade, namaz kılmak için yapılan mescit ya da camiler olup, çoğunlukla tek bir bina-
dan oluşmaktadır. Buna rağmen, halkın namaz dışındaki bazı
ibadet ve eğitimi de bu binalarda gerçekleştirilmektedir.
Şöyle ki, namaz ibadetinin dışında,devletin halkı kendi is-
tekleri yönünde eğitmesi veya kendine bağlaması açısından
vâizlerin halka yaptıkları nasihatler halk eğitimi açısından
her kesimden insana etkili olmaktadır.

Sivas camilerinin buldukları mevkilere ya da görev-
lilerine bağlı olarak birtakım farklı konumları vardır.
Öyleki, çarşı çevresinde bulunan Hasan Paşa, Selman Bey,
Cami-i Kebir ile Paşa Hisarı içinde bulunan Mahmud Paşa
camileri halkın en fazla rağbet ettikleri camilerdir.

Namazın dışında başta Kur'an okumak, duâ, salavat,
tasbîh, mevlid ve zikir gibi ibadet çeşitleri de çoğunluk-
la büyük ve merkezi camilerde daha yaygın olarak yapılmak-
tadır. Vakfiye şartlarına göre camilerde cüzhanların belli
vakitlerde ve miktarlarda Kur'an okumaları, sabah namazın-
da Yasin, öğleden sonra Tabareke, ikindi vakti Amme cüzü
okunması vâkıflar tarafından şart koşulmuştur.Müezzinlerin
sabah ezanından önce minareden tesbih, tahmid, tekbir ve
temcid okuması yine vakfiyelerde yer almaktadır. Bazı zen-
gin ve ileri gelen ailelerin vakıflarında, Cami-i Kebir,
Hasan Paşa ve Selman Bey camileri gibi büyük camilerde
mevlid okutulması şartına rastlanılmaktadır(139). Devir-
han, cüzhan ve duâgu gibi dua eden ve Kur'an okuyan
görevlilerin sayılarının da fazla olması hatta zamanla
artması, böylesi ibadet anlayışının rağbette olduğunu
gösterir. Ayrıca, sadece Cami-i Kebir'de Nakşibendi Tari-
kati mensuplarının Hatm-i Hâcegan ismiyle anılan zikir

ibadeti yaptıkları bilinmektedir(140). Böylelikle tarikat ve tasavvufî uygulamanın zaviye dışında camilerde de yapıldığı anlaşılmaktadır. Belirtilen ibadetlerin dışında camilerde küçük çocuklar ile büyükler için halk eğitimi de yapılmaktadır. Cuma, bayram ve ramazan dışında haftada belirli günlerde vâizlerin nasihatleri halkın dinî, kültürel ya da siyasi eğitimi gerçekleştirilmektedir.

Yine Cami-i Kebir'de bazı kitapların sürekli okunması da camilerdeki eğitimin bir başka çeşidini göstermektedir(141). Ayrıca, camilerde aşure, halva, ekmek parası dağıtılması gibi, imarete benzer fonksiyonlar da gerçekleştirilmektedir(142). Çok sayıda vakfiyede camilerin ısınma, aydınlanma gibi ihtiyaçlarının giderilmesi de farklı bir ibadet anlayışını göstermektedir.

Camiler ibadet, eğitim ve kısmen imaret gibi fonksiyonlarının yanı sıra, abdesthanesi, çeşmeleriyle de halkın farklı yönde ihtiyaçlarını gideren komple bir faaliyet içerisindedir.

Sivas cami, mescit ve çeşme gibi vakıf eserlerinde yapılan bu faaliyetler için toplam masraf olarak, Sivas vakıf gelirleri içinde % 19'luk bir yekun ile toplam 96152.5 kuruşluk bir harcaması vardır(143). Cami ve mescitlerle ilgili vakıf harcamalarının %64'ü ehl-i vezâif ve evlâda, %30'u muhtelif masraflara(tamirat, ısınma, aydınlanma vb), %6'sı harç ve diğer giderlere ayrılmıştır(144). Diğer müesseselere göre medreselerden fazla, zaviyelerden ise, daha az bir gelir-gider tablosu çizmektedir(145).

Cami ve mescitlerde yapılan hizmetler, görevlilerin tutumu vakıf gelirlerine bağlı olarak zamanla değişmekte-

140- SVBMA, 2, s.100-101.

141- VGMA, 588, s.243.

142- VGMA, 588, s.243; VGMA, 584, s.103; VGMA, 609, s.236; VGMA, 484, s.472-474; SVBMA, 2, s.161.

143- Tablo XI.

144- Tablo XI.

145- Tablo XI.

dir. Farklı camilerin hizmetlerinde giderlerin dağılımı da değişmektedir. Aynı tarihte, Cami-i Kebir'in vakıf gelirlerinin %72.5'i ehl-i vezâif, %27.5'i rakabe ve %0.05'i ise, harç vb. masraflara, Kale Cami'de çok daha farklı olarak %72'si rakabe, %28'i ehl-i vezâife harcandığı halde masrafları karşılamamıştır(146). Yine aynı tarihte, Selman Bey Cami vakfı gelirlerinin %82.7'si ehl-i vezâif ve evlâda, %7.26'sı rakabe ve %10'u harç gibi masraflara, Osman Paşa Cami gelirlerinin ise, %63'ü ehl-i vezâif ve evlâda, %35.4'ü rakabe, %0.04'ü harç olarak dağıtılmıştır(147). Görüldüğü üzere çok farklı bir gider ve dolayısıyla hizmet sunulmuştur. Diğer taraftan aynı masrafların zamanla önemli değişiklik gösterdiği de görülmektedir. 1565'de bina edilen Hasan Paşa Camii'nin 1574 tarihinde gelirinin %79.5'i ehl-i vezâife ayrılmıştır. 1835 tarihinde ise, görevli sayısının artmasına rağmen %28.5'i ehl-i vezâife ayrılmıştır. 1835'de %28.5 ile 1606 kuruş alan ehl-i vezâif ücreti 1849 tarihinde 1470 kuruş olmuştur(148). Aradan geçen seneler içinde ehl-i vezâife ayrılan ücretler fazla bir artış kaydetmemiştir.

2. Zaviyeler

Zaviye herhangi bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluma yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezlerinde veya yol üzerlerindeki bina yahud bina topluluğunu ifade etmektedir(149). Bu bakımdan vakıflarla ve vergi muafiyeti ile desteklenen zaviyeler asıl fonksiyonunu gelip geçen yolculara verdiği hizmetle icrâ

146- VMD, s.127, 150.

147- VMD, s.58,171.

148- VGMA, 1966, s.154; Defter-i Evkaf-ı Rum, s.5; VMD, s.70; SSS, 24, s.262.

149- A.Y.Ocak-S.Faroqhi, a.g.e.

ederler(150).

Sivas vakıf gelirleri içerisinde gelir kaynakları ve giderlerin müesseselere göre dağılımında, zaviye gelirleri toplam %68.5 ile en fazla gelir ve gidere sahiptir. Zaviye giderlerinin ise, %56'sı ehl-i vezâif ve evlâda, %25'i rakabe ve muhtelif masraflara ve %19'u ise, harç ve diğer resimlere ayrılmıştır(151).

Ekonomik bütünlüğünün yanısıra zaviyelerin, en önemli birleştirici yönü farklı bir ibadet anlayışıyla toplanılan bir merkez olmasıdır. Öncelikle belli bir tarikatın merkezi durumunda olan zaviyelerin, o tarikatın kendine has ibadet anlayışını yaşamaya çalıştıkları muhakkaktır(152). Sivas zaviyelerinin mensup oldukları tarikatlar Kadirî, Halvetî, Mevlevî ve Nakşibendî olduğu gibi bazı zaviyelerin ise, hangi tarikate mensup oldukları tespit edilememiştir(153). Vakfiye şartlarına göre Nakşibendî zaviyesinde pazartesi, perşembe günleri "cehrî hatmi hıvacagân" ismiyle adlandırılan zikir ibadeti yapılmaktadır(154). Diğer taraftan Kadirî, Halvetî ve Mevlevî zaviyelerinde de kendi tarikatlerinin öngördüğü zikir çeşidinin yapıldığı muhakkaktır.

Böylelikle halk kitlelerini önemli ölçüde çevresinde toplayan zaviyelerin, kendilerine has bir ibadet anlayışıyla birlikte, farklı bir eğitim de gerçekleştirmiş olmaktadır. Ayrıca, zaviye bünyesinde duâgular, cüzhanlar ve türbedarlar da vakfiye şartlarına göre hizmet ve görev yapmaktadırlar.

İbadet dışında zaviye vakıflarında ya ayrı bir bina, ya da yakınında bulunan çamilerde tedris şartı vardır. Ayrı bir binada, bir mektep hocası görevlendirildiği gibi, cami

150- Bu hususlarla ilgili Bkz. İ.Gökçen, a.g.e., s.76-77; T.Baykara, "Abdi Beğ-Sultan Tekkesi", iUEFTD., 32, (1979), s.106; Semavi Eyice, "Akyazılı Sultan Tekkesi", Belleten, XXXI, (1967), s.562-563; A.Y.Ocak, "Emirci Sultan ve Zaviyesi", iUEFTED., IX(1978), s.163.

151- Bkz. Tablo XI.

152- Bkz. A.Y.Ocak, "Zaviyeler".

153- Bkz. Tablo XI.

154- VGMA, 484, s.484-485.

imamı veya bizzat zaviyedarların, tedris yaptığına rastlanılmaktadır. Nitekim, Melik A'cem ve Şahin Baba zaviyedarları için Cami-i Kebir ve Hasan Paşa camilerinde tedris şartı konulmuştur(155). Her iki zaviyede gördüğümüz bu tedris şartını, belki de kimliklerini tespit edemediğimiz zaviye vakıflarını tesis edenler koymuştur. Ayrıca Şeyh Şemseddin ve Küçük Ali Baba'da olduğu gibi, bizzat zaviye şeyhleri mektep bina ettirmekle beraber, vakıflarını da tesis etmişlerdir(156). Hatta kütüphane vakfetmek suretiyle, zaviyede gerçekleştirilen halk eğitiminin yanı sıra, okul eğitimi de zaviye şeyhleri tarafından teşvik edilmiştir(157). Yine, Şemseddin Sivasî'de görüldüğü üzere bir zaviye şeyhi ve aynı zamanda bir tarikat kurucusunun, çok sayıda kitap telif etmesi de, eğitim faaliyetlerinin farklı bir yönünü gösterir(158).

Zaviyelerin içtimâî manada belki de birinci derecede fonksiyonu, gelip geçen yolcu, fakir ve misafirlerin yiyecek ve yatacak hizmetlerinin gerçekleştirilmesidir. Sivas zaviyelerinin hemen hepsinde ayende-revende hizmeti gerçekleştirildiği, zaviye binalarından önemli bir kısmının 18. ve 19. asır içerisinde harap olup, ortadan kalkması üzerine, zaviyedarların kendi konaklarında aynı hizmet yapılmaya çalışılmıştır(159). Hatta, zaviye vakıf şartlarında önce rakabe olduğu halde çok az sayıda zaviyenin 19. asra gelebildiği görülür. Bunun bizce tespit edilen en önemli sebebi, evlâd-ı vâkıfın ve görevlilerden başta mütevelliler olmak üzere, gelirleri vakfiye şartlarına göre taksim etmemeleridir(160).

155- VMD, s.5,9.

156- VGMA, 581-1, s.595; VGMA, 2141, s.42.

157- VGMA, 617, s.166.

158- B.M.Tahir, a.g.e., s.200-201; AÜ. DTCF. Kütüphânesinde bir ve Milli Kütüphâne'de iki eseri bulunmaktadır.

159- VMD, s.9,11,21-22,28,185-189.

160- Daha çok kendi hisselerini fazla alabilmek için zaviyelerin rakabe türü masraflarına az gelir ayırmalarından ileri gelmektedir. Bkz. VMD, s.191-193; BA, Sivas Ahkam, 1, s.26,44,162; BA, Sivas Ahkam, 11, s.200; BA, Sivas Ahkam, 17, s.312, 352; SSS, 5, s.15,30.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, 19. asırda hala devam eden bu hizmetlerin en canlı örneğini Ahi Emir Ahmed Zaviyesi'nde görüyoruz. Zaviyede bir yıl içerisinde ayende ve revende olarak tabir edilen toplam 50 misafir-yolcunun, 1-10 gün arasında değişen ve toplam olarak 44 gün süren misafirlikleri olmuştur(161). Misafirlikleri boyunca toplam 490 kuruş harcanmış olan misafirlerin, kişi başına 9.8 kuruş ve günlüğüne ise 11 kuruş düşmektedir.

Zaviyede misafir olanların kimliklerine bakıldığında; Çorum kadısı ve süvari 5 nefer, 2 nefer derviş, 1 imam, 1 süvari, 2 garip molla, 2 süvari-i mansûre, 4 Rumeli hasta mansûre askeri, 3 Rumeli süvarisi, 20 nefer derviş, 1 süvari, 2 Darende'li molla, 5 nefer derviş, 1 Gümâşhane'li efendi ve 1 süvari olup, molla, derviş ve askerlerin misafir edildikleri görülmektedir(162). 19.asrın ilk yarısında zaviyelerin hala dinî ve askerî faaliyetlere mekan olduğu ve dervişlerin gruplar halinde Anadolu'da dolaştığı da anlaşılmaktadır.

Misafirlerin dışında zaviyelerin bünyesinde genellikle belli bir derviş grubunun bulunduğu muhakkaktır. Şeyh Şemseddin zaviyesi için " vâkıf-ı mûmâileyhin tekyesinde sâkin fukara ve zuefâ âyende ve revendeye itâm-ı taâm iderek şerâit-i vakfı icrâ itmekte olduğu şerh virildi " denilmektedir(163). Yine zaviyelerde bulunan derviş veya şeyhler için, tekyenişin, hücrenişin veya sakinün denilmektedir. Hatta bu zaviyelerde sâkin olanların zaman zaman diğer şehirlere gidip geldikleri de kaynaklarda yer alır. Abdülvahab Gazi Zaviyesi tekyenişinlerinden Abdulkadir b. Abdülvahab'ın Karahisarı Şarkî'den geldiği, İbrahim b. Mehmed'in Trabzon'dan geldiği, Hüseyin b. Lütfullah'ın

161- VMD, s.22.

162- Aynı yer.

163- SVBMA, 1, Bel.No:346.

ise, Bafra'ya aynı yıl içerisinde gittiği tespit edilmiştir(164).

Aynı zamanda zaviyelerde senenin belli günlerinde halva ve aşure pişirilip dağıtıldığı da kaynaklarda yer alır(165). Yine Sivas şehrinde imaret olarak anılan Dârü'r-Rahâ zaviyesinin, 1835 tarihinde imaret ve zaviye binalarının tamamen ortadan kaybolduğu bir zamanda dahi medrese talebelerine ve fukaraya senelik ekmek parası verildiği görülmektedir. Ayrıca, vakfiye şartlarında fukaraya sadaka verilmesi, fukaradan ölenlerin techiz ve tekfin masraflarının karşılanması, Kadir geçesinde halva pişirilmesi, Sivas'taki bütün cami ve mescitlerin imam ve müezzinlerine tuz verilmesi kayıtlıdır(166).

Yapılan bu hizmetlerin keyfiyet ve kemiyet açısından en önemli şartı görevlilerin bu konudaki istek ve arzularıdır. Bilhassa son dönemlerde zaviyelerin bazılarında birden fazla görevi aynı şahısların üzerlerine aldıkları gibi, bazı görevlerin aynı ailelerin tekeline girdiği de görülmektedir. Sivas zaviyelerinden Ahi Mehmed Külâh Dûz Zaviyesi ile Ahi Ahmed Çelebi Zaviyesi görevlilerinin aynı şahıslar olması bir tarafa, tevliyet, meşihat, zaviyedarlık ve türbehanlık gibi görevlerin de bu şahıslar tarafından yerine getirildiği de görülmektedir(167). Her iki zaviyenin vakıf muhasebelerine bakıldığında şart-ı vakıf olarak ayende ve revendeye itâm-ı taâm var iken, görevli ücretlerinin dışında yiyecek ve misafir kaydı bulunmamıştır(168). Sanki hiçbir misafir bu zaviyelere uğramamıştır veya görevli ücretleri dışında böyle bir harcama yapılmamıştır. Ama vakıf şartları içerisinde görevli ücretleri dışında arta kalanın âyende ve revende olarak harcanması yer almaktadır. Hatta şehirdeki bir başka zaviye olan Ahi Ali Zaviyesi'nin gelirlerinin

164- BA, Kamil Kepeci, 6322, s.1-4.

165- VMD, s.4,21-22.

166-VMD, s.185-189.

167-VMD, s.16-17.

168-Aynı yer.

evlâd-ı vâkıf, yani zaviye görevlileri tarafından kendi nefisleri için harcanması neticesinde, zaviyenin asıl hizmetlerinin aksamasına sebep olunduğu bilinmektedir(169).

3. Medrese, Mektep ve Kütüphane

Cami ve zaviyelerde gerçekleştirilen halk eğitiminin dışında genelde daha küçük yaşlar için medrese ve mekteplerde yapılan eğitimi okul eğitimi olarak da tabir edilebilir. Uzun bir geçmişi olan bu tip eğitimin, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde en mükemmel düzeyde gerçekleştirildiği görülmektedir(170).

Sivas şehri de eğitim ve öğretim açısından, bilhassa Osmanlı öncesinde önemli bir merkez durumundadır(171). Osmanlı döneminde ise, sadece bir adet medrese yapılmış olup, öncekilerinin muhafazası ile eğitim gerçekleştirilmeye çalışılmıştır(172).

Eğitimin yanısıra, birer mescit, türbe, çeşme, kütüphâne ve bir dönem için de dârü'z-ziyafe denilen bölümlere muhtevî olan medresenin fonksiyonları da farklıdır.

Sivas vakıf gelirleri ve giderleri içinde zaviye ve câmilerden sonra gelen medreseler, kütüphaneler, %8.5'luk bir oran ile 42716 kuruşluk bir gelir-gidere sahiptir(173). Toplam giderlerin %70.6'sı ehl-i vezâif ve evlâd-ı vâkıfa, %26'sı rakabe ve muhtelif masraflara ve %3.4'ü ise harc vb. masraflara harcanmıştır(174).

Çalışma dönemimiz itibariyle Sivas medrese ve mekteplerinin eğitim programları ile ilgili bilgi bulunmamasına

169- BA, Sivas Ahkam, 1, s.162; BA, Sivas Ahkam, 11, s.200.

170- J.Pedersen, "Mescid", İA; Ö.Demirel, "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Medreseler", CÜFEF. Sosyal Bilimler Dergisi, III(1984), s.25-40; Hüseyin Atay, Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983; Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976; Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1984.

171- O.Turan, "Sivas Şehri", s.197-215.

172- Bkz. Birinci Bölüm, Dipnot 334.

173- Tablo XI.

174- Tablo XI.

rağmen, Osmanlı geneli ile benzer olması gerekir(175). Görevli ve talebe sayısı açısından ise, değişken ve artan bir durum söz konusudur. 19.asrın başlarında Şifâiye'de 35, Sahibiye'de 55 ve Burûciye Medresesi'nde 20 talebe vardır(176). Şifâiye Medresesi'nin 16.asırda 7 olan talebe sayısının 5 kat artmak suretiyle 35'e çıktığı görülür(177). Başta idarî görevi olan mütevelliler olmak üzere, tüm eğitim ve diğer kadrolardaki sayının aynı artışı gösterdiği kaynaklarda yer alır. Eğitim görevlilerinden müderrisler, müd ve danışmend hakkında bazı isim ve sayı ile ilgili bilgiler haricinde fazla bir bilgi yoktur. Ancak müderrisler içinde Hatipzâde ailesi mensublarından ve Tefsirî Mehmed Efendi evladları gibi ileri gelen ulemâ ve âlim kimselelerin isimleri geçmektedir(178).

Sivas medreseleri içinde 1217 tarihinde Dârü's-Şifâ binası olarak tesis edilen tıp medresesinin 1768'de bir fermanla medreseye tahvil edildiği belirtilmekle birlikte, (179), Osmanlı hakimiyetiyle beraber Dârü's-Şifâ olmaktan çıkıp medrese haline gelmiştir. Zira 1574 Defter-i Evkâf-ı Rûm'da " Medrese-i mezbûre aslı vâzında Dârü's-Şifâ olup sonra emri padişâhi ve hükm-ü şerifi birle medrese olmağın şart-ı vâkıf birle amel-i müyesser olmayub " denilmektedir(180).

Dârü'l-Hadis olarak zikredilen Çifte Minareli Medrese de ise, yine Osmanlı dönemi boyunca harap olması sebebiyle eğitim yapılamamıştır(181).

175- Bkz. Dipnot 170; Sivas'ta eğitimle ilgili Bkz. Ö.Demirel, "Sivas'ta Eğitim", s.13-18.

176- VMD, s.138,144,153-154.

177- Ö.Demirel, Esnaf Teşkilatı, s.147; Refet Yinanç, " Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları", Bulleten, XLVIII, (1984), s.302-307.

178- BA, Cevdet Maarif 539; BA, Sivas Ahkam, 13, s.220; BA, Cevdet Maarif 450; BA, Cevdet Maarif, 118; SSS. 14, s.128,178.

179- İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.101.

180- Defter-i Evkaf-ı Rum, s.2.

181- Defter-i Evkaf-ı Rum, s.4; VMD, s.184.

Eğitimin nasıl olduğu hususunda ise, fazla bir bilgi olmamasına rağmen, bazen medrese müderrisleri de dahil bütün görevlilerin görevlerini ihmal etmelerinin yanısıra, talebe hücrelerini işgal etmek suretiyle talebe ücretlerini ve görev yapmadıkları halde kendi ücretlerini de almışlardır(182). Yine müderrisler hakkında zaman zaman şikayetler söz konusu olmakta ve müderrislik beratı hususunda mücadeleler yapılmaktadır(183). Müderrislerin eğitim faaliyetleri haricinde fetvâ vermekten men' edildikleri ve fetva i'tâsının müftüye ait olduğu da belirtilmektedir(184).

Bu tip aksamalara her zaman her müessesede rastlanılması muhtemeldir. Diğer görevliler arasında da çok sık rastlanan tevcih ve vazife mücadeleleri vardır. Bu mücadelelerin en ilginç olanı, Şifâiye medresesi câbilik görevi için Reis-i Mütevelli Seyyid Ebu Bekir ve ulemâdan Seyyid Hacı Hüseyin arasında geçen, defalarca birbirleri üzerindeki görevleri almaları neticesinde yaklaşık 8 sene süren mücadelelerinde görüyoruz(185). 1790 yılında başlayan bu mücadele sonucunda Ebu Bekir'in hâin ve sârik olduğu meclis-i şer' de şahitler huzurunda tespit edilmiştir(186).

Bazen bütün görevlilerin mütevelliye müdahaleleri olup, ücretlerini kendileri toplamak istedikleri görülmektedir(187). Bütün bunlara rağmen kaynaklarda ehl-i vezâifin kusursuz hizmet yaptıkları, talebenin mevcut ve medresede olduğu da belirtilmektedir(188).

Medreselerde yapılan eğitimin haricinde, müstemilâtındaki mescitlerinde görevli, talebe ve mahalle sakinlerinin

182- BA, Sivas Ahkam, 13, s.220.

183- SSS, 5, s.155.

184- BA, Mühimme, 28, s.359.

185- HD, 548, s.107; HD, 544, s.5; HD, 548, s.113; BA, Cevdet Maarif, 639.

186- HD, 544, s.5.

187- BA, Cevdet Maarif, 470. Bazen talebe ücretlerine dahi müdahaleler olmaktadır. Bkz. BA, Sivas Ahkam, 13, s.220.

188- VMD, s.138,144,153-154.

ibadet etmeleri de sağlanmaktadır. Vakıf mekteplerindeki görevlileri , okutulan dersler ve talebeler hakkında kayda değer bir bilgiye rastlanmamasına rağmen tüm Osmanlı geneline benzer bir eğitim sürdürülmüş olması muhtemeldir(189).

Tarih boyunca eğitim ve kültür hizmetlerinde öncelikli bir yere sahip olan kitap ve kütüphaneler olmuştur. Kütüphaneler cami, medrese veya zaviye bünyelerinde bulunduğu gibi, başlı başına bir müessese olarak ayrı yerlerde de inşa edilmektedir. Ayrıca kişilerin özel mülkleri içinde sahip oldukları kitap ya da kütüphaneleri de vardır(190). Sivas şehri vakıfları içinde de fazla olmamakla beraber, kitap ya da kütüphanelere rastlanır. Bunlardan öncelikle, Sahibiye ve Burûciye medrese kütüphanelerinin Selçuklu döneminde varlığı bilinmekle beraber, bu kütüphanelerin Osmanlı döneminde varlığının devam ettiğine dair herhangi bir belge bulunamamıştır(191). Bunların dışında Şemseddin Sivasî'nin evladı Şeyh Müeyyidüddin 30'u aşkın kitapdan oluşan kütüphanesini vakfetmiştir(192). Diğer zaviyelerde kütüphanenin varlığı konusunda bilgi yoktur. Fakat zaviye mensupları içinde bazılarının terekelerinde kitaplara rastlanılmıştır(193). Yine Sivas cami ve mescidlerin müstemi-lâtlarında kütüphaneye rastlamadık.

Sivas için başlı başına en büyük kütüphaneyi Hatipzâde ailesinden Müftü Numan Efendi vakfetmiştir. 1758 tarihinde kurulan kütüphâne Cami-i Kebir'in batı yönünde, bu aileye ait olan bölgede olduğu bilinmektedir(194). Kitapların sayısı ve kullanımı hakkında bilgi bulunmamasına

189- Daha sonraki dönemlerde Sivas'ta eğitim için Bkz. Ö.Demirel, "Sivas'ta Eğitim", s.13-18.

190- Bu hususla ilgili olarak tereke kayıtlarında önemli bilgiler bulabiliriz. Bkz. SSS. 11, s.119-120; SSS. 20, s.130; SSS. 14, s.128; SSS. 24, s.234-235.

191- İ.Hakkı-R.Nafiz, a.g.e., s.112; S.Bayram-A.H.Karabacak, a.g.e.

192- VGMA, 617, s.166-167; SVBMA, 2, s.176-178.

193- SSS. 20, s.130; SSS. 11, s.119-120.

194- VGMA, 588, s.243.

rağmen, zengin bir vakıf geliri, hâfız-ı kütübü, muhaddis, müfessir, cüzhan, ferraş, hâfız gibi görevlileriyle ilgili bilgiler vardır(195). Kütüphanede haftada iki gün tefsir ve hadis ile Cami-i Kebir'de haftada bir gün Muhammediye okunmasıyla kütüphane ve camide eğitim yapılması vakfiyesinde şart koşulmuştur(196).

Numan Efendi kütüphanesi dışında Hayri Efendi ve Süleyman Paşa ile Ömer Efendi kitap vakıfları şehirde kurulan nadir kitap vakıflarındandır(197). Şeyh Şemseddin kütüphanesinde bulundurulmak üzere vakıf yapan Süleyman Paşa 20 kitabı vakf etmiş , Buhari-i Şerif ve Şifâ-i Şerif kitaplarından başkasını şehir ahalisinden müracaat edenlere, ancak şehir dahilinde bilinen yerlerde faydalanması şartıyla verilmesini ve şehir dışına kitap verilmemesini şart koşturmuştur(198). Ayrıca hâfız-ı kütüp dersiâm olup belirli günlerde Buharî ve Şifâ-i Şerif kitaplarını tedris edecektir.

Bunların dışında Sivas toplumunda ise, bazı ilim erbabında belli sayıda kitaba rastlanılmıştır(199). Ayrıca II. Mahmud'un vakfından 9 çeşit kitabı Numan Efendi kütüphanesine gönderilmiştir(200).

B- Beledî Hizmetler

Beledî hizmetler diye adlandırılan ve vakıfların şehir toplumuna sunduğu bir dizi hizmetler serisi ise; başta şehrin su ihtiyacını karşılayan çeşmeler, cami ve çarşı abdesthane atık sularını şehir dışına taşıyan kanallar,

195- VGMA, 588, s.243; VMD, s.155.

196- VGMA, 588, s.243.

197- SSS. 18, s.1; HD. 1088, s.52; HD. 1122, s.26; HD. 1126, s.21.

198- SSS. 18, s.1,63.

199- Bkz. Dipnot 190.

200- Bkz. VMD, s.1.

şehir içinde ve dışında ırmak üzerinde kurulan köprüler, halkın temizliği için hamamlar, çarşıların çöplerini atacakları çöplükler ile şehirde yol ve kaldırımların yapımı, vakitleri öğrenme amacıyla yapılan saat ve nihayet öldükleri zaman şehir halkının gömülecekleri mezarlıkları olarak sıralanabilir. Ayrıca mahallelerde vakıf avarız sandıkları da mahalle halkının ortak olan ihtiyaçlarını gidermektedir.

Fiziki yapıda görüldüğü üzere cami, mescit, medrese, zaviye, han, hamam, çarşı, pazar ve nihayet hane ve cadde-lerde bulunan çok sayıda çeşmenin ihya ve imarında vakıfların ilk planda yer aldığı görülür. Şehir toplumuna hizmet veren çeşmelerin önemli bir kısmı tamamen hayri bir hizmet sunarken, bir kısmının yine vakıf gelir kaynağı olarak hanelerde ve bazı vakıf müesseselerinde icar karşılığında ak-maktadır. Fakat çoğunlukla halkın para vermeden su ihtiyacı-nı vakıf müessesesi temin etmektedir. Şehir çeşmelerinden akan suların en beğenileni "Kepenek" suyu olarak belirtil-mektedir(201).

Şehirde gerek çeşme ve gerekse abdesâne atık sularının modern anlamda kanal ve künklerle şehir dışındaki neh-re götürüldüğü vakfiye kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bun-lardan ilki, Bostancıbaşı Mehmed Ağa vakfında yer alan ka-naldır. Zikredilen kanal vasıtasıyla Cami-i Kebir, Sinan Paşa Hamamı, bazı Sivas çarşıları ve çeşmelerin atık suları Behram Paşa Hanı altından Halifelik yolu ile Mısmıl Irmağı-na akıtılmaktadır(202). Uzun bir mesafeyi ihtiva eden bu kanal haricinde küçük de olsa bazı kanal tamirlerinden bahsedilmektedir(203).

Şehir halkı veya gelip geçen misafir, yolcu, tacir gibi yabancıların faydalandığı, şehrin muhtelif yerlerinde bulunan hamamlar da, birer vakıf müessesesi olarak tarihten

201- F.Başel, a.g.e., s.78-79; H.Tahsin, a.g.e., s.146-147.

202- SVBMA, 2, s.169-171.

203- SVBMA, 2, s.57.

günümüze aynı fonksiyonu yerine getirmektedir. Kadın ve erkeklere ayrı ayrı hizmet sunan çifte hamamların, Sivas toplumu için önemli bir yeri vardır.

Sivas şehrinin ırmaklar üzerinde kurulması nedeniyle şehir içinde veya dışında vâkıflar tarafından yaptırılan veya tamir ettirilen köprülerden bahsedilmektedir. Kızıl Irmak üzerinde Gürcü köprüsü, Şeyh Şemseddin'in şehir civarında yaptırdığı köprü, Kösedere-i Müslim mahallesindeki köprü, Keçibula mahallesindeki köprü kaynaklarda yer alır(204). Yine şehirde yol ve kaldırım taşlarının döşenmesi vakıf müessesesi tarafından gerçekleştirilmektedir(205).

Vakıf gelir kaynakları içerisinde yer alan çöplük zeminini de, muhtemelen çarşılardaki artıkların biriktirildiği bir mekan olsa gerekir(206).

Yine şehre 19.asır başlarında Alaüddin Paşa tarafından yaptırılan Çalar Saat'in Dale-i Cedid burçlarında olduğu bilinmektedir(207). Mahallelere has olmak üzere kurulan ve mahalle halkının ortak olarak kullandıkları ve ödedikleri vergi türü borçlarını karşılamak için avarız vakıfları kurulmuştur. Sivas şehrinde Hoca Hüssam, Keçibula, Gökçe Bostan mahalleleri için kurulan avarız vakıfları kaynaklarda yer alır(208). Beledî hizmetleri olarak vakfın fonksiyonları içinde son olarak Sivas şehrinde Kırklar Makberesi olarak geçen mezarlık zikredilebilir(209).

Sivas toplumuna uzun yıllar hizmet eden bu müesseselerin bazıları tarih içinde kaybolmasına rağmen, günümüzde halâ hizmet sunanların varlığı da bilinmektedir.

204- VMD, s.30.

205- VMD, s.134,164; SSS. 5, s.261.

206- VMD, s.168-169.

207- SVBMA, 1, Bel.No:367.

208- HD. 1118, s.61; HD. 1088, s.53; HD. 1117, s.49; ayrıca Ö.Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", VIII. TTK. Bildiriler, Ankara 1981, s.1265-1274.

209- HD. 1118, s.66.

NETİCE

Yapmış olduğumuz araştırmada, eski bir Selçuklu merkezi olan Sivas şehrinin, Osmanlı dönemi boyunca iskan, islamlaşması ve imarında vakıf müessesesinin rolü ele alınmıştır. Öncelikle dinî, kültürel ve görüleceği üzere sosyo-ekonomik bir müessese olan vakfın, şehir toplumuyla bütün noktalarda iç içe bir ilişkisi sözkonusudur.

Vakıf şehir ilişkilerini üç ana bölümde ele aldık. Öncelikle, Sivas şehrine bakıldığında (tarihte ya da günümüzde) göze çarpan ilk unsur, fiziki görünümü olan mahallelerin oluşumunda vakıfların rolü olmuştur. Şehir Timur yıkımının hemen sonrasında Osmanlı hakimiyetine girmiş, bir çok yönden yıkık bir haldedir. 15. asrın ortalarında şehrin 16 mahallesinin mescit ve zaviye etrafında oluşan 567 hane nüfusu vardır. Bu asır başlarından itibaren, mescit ve zaviyeler etrafında oluşan mahalleler ile imar faaliyetlerinin, 16. asırda başta valiler tarafından büyük vakıflar tesis edilmek suretiyle yapıldığı görülür. 16. asırda 41 mahalle ile 3376 hane nüfusa ulaşan Sivas şehrinin, aynı zamanda bir eyâlet merkezi de olduğuna şahit oluyoruz. 19. asra gelinceye kadar, eski hızıyla olmasa bile kısmen devam eden imar ve iskân faaliyeti neticesinde şehirde, toplam 70'i aşkın mahalle ve 130 aşkın cami-mescit ismine rastlıyoruz.

Şehirde bütün bu imar faaliyetleri için kurulan 337 vakıftan çok azının Selçuklu döneminden gelmesine rağmen, en büyük ve zenginlerinin bunlar olduğu da belirlenmiştir. Zira, bunların kurucularının sultan, vezir ve ileri gelen tasavvuf-tarikat ehli olduğu görülür. Yine Osmanlı döneminde kurulan çok sayıda vakfın kurucusu olarak, başta sadrazamlar olmak üzere, çok sayıda vali, ehl-i örf, ehl-i ilm ve tasavvuf zümresinin yanı sıra, kadın ve erkek olmak üzere reayadan oldukları belirlenmiştir. Osmanlı dönemi boyunca kurulan vakıfların da en büyüklerinin, yine devlet adamları olan valiler ve 16. asır içerisinde kurulduğu anlaşılmaktadır. Vakıf kurucuları içerisinde, şehrin ayan, eşraf veya tasavvuf ve ehl-i ilm mensubu köklü ailelerin mevcudiyeti bilinmektedir. Bunlardan Zaralızâdeler, Selman oğulları,

Şemseddin Sivasî ailesi ve Hatipzâdeler , en ileri gelenleri olarak sayılabilir.

Şehirde kurulan vakıfların gelir kaynaklarını ise, hem şehir ekonomisiyle hem de şehir dışından kırsal yöreyle, yakından ilişkisi olduğu görülmüştür. Zira, şehirde mevcut çarşılarda tespit edilen bedesten, dükkan, imalâthâne ve han gibi ticari yapıların yarısına yakını vakıf müessesesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlara ilaveten şehir çevresinde veya çoğunluğu Sivas eyaletinde olan 250 civarında karye-mezra vakıf gelir kaynakları içerisindedir. Ayrıca, tuzlalar da sayı olarak az olmasına karşın, önemli gelir kaynakları arasındadır. Vakıf gelirlerinin %90'nının şehir haricinde bulunan tuzla, karye ve mezralardan geldiği, %10'nun ise, şehirdeki dükkan vb. kaynaklardan olduğu tespit edilmiştir. Vakıf gelirlerinin %68' i zaviye türünden vakıf müesseseler için harcanmaktadır. Cami ve mescitlerin %19, medreselerin %9 ve nihayet evlâdlık vakıfların ise, %4 gibi bir gelir tablosu görülmektedir. Ayrıca, toplam vakıf gelirlerinin %83 gibi önemli bir kısmının vakıf evladı ve görevliler tarafından alındığı da belirlenmiştir.

Vakıf görevlileri içerisinde ilk sırada mütevellilerin bulunduğu, şeyh, zaviyedar, cüzhan, türbehan, imam gibi görevlilerin ardından geldiği tespit edilmiştir. İlk dönemlerdeki görevli sayısına nazaran, 18. ve 19. asırlarda büyük oranda görevli enflasyonu olduğu dikkat çekmektedir. Şehir nüfusuyla, vakıf görevli sayısını karşılaştırdığımızda önemli bir yekun tuttuğu da anlaşılmaktadır.

Görevli ücretlerinden nakdî olarak tayin edilenlerin, zaman geçtikçe enflasyona uğraması, zaman zaman zaman zaman uygulanmasına sebep olmuş, bazı görevlilerin ise birden fazla görev alması yaygın bir hale gelmiştir. Evlâdlık vakıflarda görevli ücretlerinin oldukça fazla olmasına kar-

şın, diğer ücretlerin daha az ve birbirine yakın olduğu görülür.

Vakfın Sivas şehri fiziki yapısının oluşumunda önemli bir rolünün olmasının yanısıra, ekonomik yapısında, şehir toplumunun ibadet, eğitim ve beledi ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Günümüzde de Sivas şehri fiziki yapısında ve hala toplum hayatında hizmet yürüten birçok eserinde vakıf müessesesinin imzası vardır.

SUMMARY

The Ottoman towns have been choosed as topic to many social, cultural, economic and demographic research. Researchers agree that the institution of vakf has an important role an the formation of towns and on the supplying some necessities of society. Though the institution has been studied as theoretical or practical related to the whole are one by one of its units, it has not been made a biographic study related to physical, cultural, economic and demographic dimensions of towns, yet.

In this study, the role of the vakf in the Ottoman period, in the reconstruction of Sivas which can survive up to now can be tried to explain.

The physical reconstruction and settling of Sivas which began mostly at the 16th century, have continued partly to the 19th century . The institution of vakf had also played the most important role in this formation, it had effected deeply economic, culturel, municipal services, too. In Sivas, one can see that in the 18th and 19th centuries, the institution of vakf has lost their old supreme peculiarity with its all aspects like as ather Ottoman institutions.

There are still traces of the vakf on physical appearance of Sivas and many foundation which serves in the social life of the city.

BİBLİYOGRAFYA

I-ARŞİV VESİKALARI

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1-Defterler

Tapu Defteri: 2, 79, 287, 387.

Mühimme: 28.

Maliyeden Müdevver: 3687.

Kamil Kepeci: 6322.

Temettuat: 14410, 14459, 14471, 14526, 14553.

Ahkam Defteri: Sivas Ahkam, 1, 2, 4, 9, 11, 13, 17, 18, 20, 21, 23, 24,
25, 27, 28, 29, 30, 32.

2-Belgeler

Cevdet Belediye: 3125, 4156, 6139, 6408, 6903.

Cevdet Evkaf: 2292, 3841, 12013, 12328, 13397, 14017, 14680, 15129,
15272, 15481, 16339.

Cevdet Maarif: 118, 175, 450, 470, 539, 639, 6632.

İbnü'l-Emin Evkaf: 4302, 4551, 5218, 5710, 6640, 7351, 7352, 7376,
7382, 7826.

B- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Tapu Defteri: 14.

Evkaf Tapu Defteri: 583.

Kal'a Defteri:

C- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Vakıf Defteri: 482, 484, 580, 581-1, 581-2, 582, 584, 588, 600, 601,
603, 607, 608, 609, 610, 616, 617, 618, 628, 731,
1589, 1766, 1767, 1768, 1965, 1966, 2103, 2115,
2141.

Hurufat Defteri: 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 1086, 1087, 1088,
1089, 1091, 1117, 1118, 1119, 1121, 1122, 1123,
1128, 1129, 1131, 1139.

Esas Defteri: 218, 220, 221.

D- Sivas Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi

Vakfiye ve Berat Defteri: 1, 2.

E- Sivas Kongre Müzesi Arşivi

Sivas Şer'iyeye Sicili: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15,
16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26. Not:

Bu defterler şu anda Millî Kütüphanededir.

Vakıf Muhasebe Defteri: Numarası olmayıp, 1835-1836 tarihlidir.

Özel Arşiv: Ruhi Başeğmez'den alınan belgeler.

II-BASILI ESERLER

- Abdizade Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, IV, İstanbul 1928.
- Abdizâde Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, I, Sadeleştiren A.Yılmaz-M. Akkuş, Ankara 1986.
- Acun, Hakkı, "Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri", VD XX(1988).
- Ahmed Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri, II, terc. T. Yazıcı, İstanbul 1973².
- Sams Al-Dîn Ahmad Al-Aflâkî Al-Arifî, Manâkib Al-Arifîn (Metin), II, Hazırlayan T. Yazıcı, Ankara 1980².
- Ahmet Refik, Onaltıncı Asırda Rafızîlik ve Bektasîlik, İstanbul 1932.
- Ahmet Refik, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Hazırlayan A.E.Uysal, Ankara 1987.
- Akdağ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Ankara 1975.
- Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559), C.II, İstanbul 1979².
- Akgündüz, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara 1988.
- Aktüre, Sevgi, 19.Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi, Ankara 1978.
- Albayrak, Sadık, Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi, Tarih-siz.
- Andreasyan, Hrand D., Polonya'lı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619, İstanbul 1964.
- Atay, Hüseyin, Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983.
- Baltacı, Cahid, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976.
- Barkan, Ö.Lütfi, "Çiftlik", İA.
- Barkan, Ö.Lütfi, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller: Malikane-Divanî Sistemi I", Türkiyede Toprak Meselesi, Toplu Eserler I, İstanbul 1980.
- Barkan, Ö.Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İÜİFM. XXIII, 1-2 (1962-63).
- Barkan, Ö.Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", Türkiyat, X (1953).
- Barkan, Ö.Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", İÜİFM. XXIII/1-2 (1962-1963).
- Barkan, Ö.Lütfi, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", Belgeler, I/2, (1965).
- Barkan, Ö.Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", VD. II (1942).
- Barkan, Ö.Lütfi-E.H.Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953(1546) Tarihli, İstanbul 1970.
- Bayat, A.Haydar, "Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası", Türk Kültürü, XXIX/333, (1991).

- XXIX/333, (1991).
- Baykara, Tuncer, Osmanlı Tasra Teskilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu), Ankara 1990.
- Baykara, Tuncer, Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Ankara 1985.
- Baykara, Tuncer, "Tokat Ulu-Camii Üzerine Bazı Düşünceler", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat, Ankara 1987.
- Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I. Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara 1988.
- Baykara, Tuncer, "Abdi Beğ-Sultan Tekkesi", İÜFTD., 32, (1979).
- Bayram, Sadi-A.Hamdi Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-Din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri", VD. XII, (1981).
- Başel, Fahrettin, Sivas Bülteni, Sivas 1935.
- Bilge, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1984.
- Braudel, Fernand, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, terc. M.A. Kılıçbay, C.I, İstanbul 1989.
- Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri (1299-1915). I. Sadeleştiren İ.Özen-F.Yavuz, İstanbul 1972.
- Cahen,Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, terc. Y.Moran, İstanbul 1979.
- Cevdet, M., "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi ", VD. I (1938).
- Cezar, Yavuz, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII.YY'dan Tanzimat'a Mali Tarih), İstanbul 1986.
- Cin, Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Ankara 1978.
- [Cinlioğlu] Asarkaya , Halis, Osmanlılar Zamanında Tokat, Birinci Kısım, Tokat 1941.
- Cinlioğlu, Halis Turgut, Osmanlılar Zamanında Tokat, 2.kısım, Tokat 1950.
- Cumbur, Müjgan, "Anadolu Şehirlerinin Kuruluşunda Ahilerin Yeri", Türk Kültürü ve Ahilik (XXI.Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri, 13-15 Eylül 1985 Erşehir), İstanbul 1986.
- Çadırcı, Musa, "1830 Genel Nüfus Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", Osmanlı Araştırmaları I, (1980).
- Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", Belleten, LII (1988).
- Çağatay, Neşet, Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Konya 1981².
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Rib'a-Faiz Konusu, Para Vakıfları ve Bankacılık", VD. IX (1971).
- Darkot, Besim, "Sivas", İA. C.X.
- Demirel, Ömer, II.Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teskilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri, Ankara 1989.
- Demirel, Ömer, "1788-1808-Tarihlerinde Sivas Şer'iyeye Sicillerinde Geçen Vakfiyeler", VD. XX, (1988).
- Demirel, Ömer, "1876-1909 Yıllarında Sivas'ta Eğitim", Sivas Kültür-Sanat, S.I, (Sivas 1987).
- Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailerin Niceliksel Yapısı", Belleten, LIV, (1991).
- Demirel, Ömer, "Anadolu Selçuklu Devleti'nde Medreseler", CÜFEF. Sosyal Bilimler Dergisi, III(1984).
- Denel, Serim, "19.Yüzyılda Ankara'nın Kentsel Formu ve Konut Dokusundaki Farklılaşmalar", Tarih içinde Ankara, Ankara 1981.

- Duverger, Maurice, Sosyal Bilimlere Giriş, terc. Ü. Oksay, İstanbul 1980².
- Edhem(Eldem), Halil Kayseri Şehri, Haz. K.Göde, Ankara 1982.
- Emecen, Feridun M., XVI. Asırda Manisa Kazâsı, Ankara 1989.
- Erder, Leila-S.Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", Middle Eastern Studies, (1979).
- Erdoğan, Muzaffer, "Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevihâneleri", GDAAD. 4-5(1976).
- Erdoğan, M.Akif, "Ertuğrul Gazi'nin Bilecik'teki Vakıfları", VD XXI(1990).
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", VIII. TTK. Bildiriler, Ankara 1981.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütelerinin Fizik Yapıya Etkileri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", Osmanlı Araştırmaları, IV(1984).
- Ergenç, Özer, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", Osmanlı Araştırmaları, I(1980).
- Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", Belleten, LII, (1988).
- Ergenç, Özer, 1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme, AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1974.
- [Ergin], Osman Nuri, Mecelle-i Umur-ı Belediye, C.II İstanbul 1922.
- [Ergin], Osman Nuri, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul 1939.
- [Ergin], Osman Nuri, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı, İstanbul 1936.
- Ergin, Osman Nuri, "Çarşı", İA. C.III.
- Ergin, Osman Nuri, "Bedesten", İA., C.II.
- Evliya Çelebi, Seyahatname, C.III, İstanbul 1314.
- Eyice, Semavi, "Ankara'nın Eski bir Resmi", Atatürk Konferansları, IV, 1970.
- Eyice, Semavi, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", İÜİFM., XXIII/1-2, (1962-1963).
- Eyice, Semavi, "Akyazılı Sultan Tekkesi", Belleten, XXXI, (1967).
- Faroqhi, Suraiya, "Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatine Kadar Çorum", Çorum Tarihi, tarihsiz.
- Faroqhi, Suraiya, "Vakıf Administration In Sixteenth Century Konya The Zaviye of Saredin-i Konevî", JESHO., XVII-2.
- Faroqhi, Suraiya, Men of Modest Substance House Owners and House Property in Seventeenth-century, Ankara and Kayseri, Cambridge 1987.
- Faroqhi, Suraiya, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Editör. O.Okçar-H. Ü. Nalbantoğlu, Ankara 1975.
- Faroqhi, Suraiya, "A Map of Anatolian Friday Mosques (1520-1535)", Osmanlı Araştırmaları, IV(1984).
- Faroqhi, Suraiya, "Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan-Toprak İlişkilerinin Değişimi", Tarih

- İçinde Ankara , Ankara 1984.
- Gabriel, A., Monuments Turcs d'Anatolia II, Paris 1934.
- Gökbilgin, M.Tayyib, XV. XVI.Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul 1952.
- Gökbilgin, M.Tayyib, "15. ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", VD. VI, (1965).
- Gökçen, İbrahim, XVI. ve XVII.Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları, İstanbul 1946.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, Melamilik ve Melamiler, İstanbul 1931.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, Mevlanadan Sonra Mevlevilik, İstanbul 1983².
- Gölpınarlı, Abdülbaki, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", iÜİFM, XI (1949-1950).
- Göyünç, Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969.
- Güçer, Lütfi, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaları İşletme Nizamı", iÜİFM, XXIII/1-2, (1962-1963).
- Gürbüz, Adnan, 1574, Evkaf-ı Ruma Göre Amasya Vakıfları, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.
- Halaçoğlu, Yusuf, XVIII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskan Siyaseti ve Asiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1988.
- Hassan, R., "The Nature of Islamic Urbanization: A historical perspective", Ekistics, C. XXXI, S. 182 (1971).
- Hoca Sadeddin, Tâcü't-Tevârih, C.II, İstanbul 1279.
- İbn Batuta Seyahatnamesinden Secmeler, Haz. İ.Parmaksızoğlu, Ankara 1981.
- İbnü'l-Emin Mahmud Kemal-Hüseyin Hüsameddin, "Evkaf-i Humayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hâl Tercemeleri", Sadeleştiren, N.Öztürk, VD. XV(1982).
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Fetih Metodları II", terc. T.Sünbül, Yeni Forum, C.12, (1991).
- İnalçık, Halil, "Tanzimatın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler", Belleten, XXVIII (1964).
- İnalçık, Halil, "The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants", Contributions a L'Histoire Economique et Sociale de L'Empire Ottoman, Paris 1983.
- İsmail Hakkı-R. Nafiz, Sivas Şehri, İstanbul 1928.
- Jennings, Ronald C., "Urban Population in Anatolia in The Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", IJMES, VII (1976).
- Kara, Mustafa, Tekkeler ve Zaviyeler, İstanbul 1977.
- Kara, Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler I, Bursa 1990.
- Kara, Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul 1985.
- Karal, E.Ziya, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara 1983⁴.
- Kayaoğlu, İsmet, "Râhatoğlu ve Vakfiyesi", VD. XII, (1981).
- Kitabu Mesalihi'l-Müslimin ve Menafi'i'l-Mü'minin, Hazırlayan Y.Yücel, II, Ankara 1980, ve III, Ankara 1981.
- Köprülü, M.Fuad, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara 1972².
- Köprülü, M.Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, N 1972².
- Köprülü, M.Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul 1983.
- Köseoğlu, Neşet, Tarihte Bursa Mahalleleri, XV ve XVI İnci Yüzyıllarda, Bursa 1946.
- Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", VD., VII, (1968).

- Kuban, Doğan, "Sivas Kentinin Tarihsel Yapısı ve Görünüşünün Korunması ile İlgili Rapor", Sivas Analitik Etüdü, Ankara 1952 .
- Kuran, Abdullah, Anadolu Medreseleri, I, Ankara 1969.
- Kurt, Yılmaz, "Sis (Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi I", OTAM I, Ankara 1990 .
- Lowry, Heath W., Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türklesmesi (1461-1583), terc. Demet ve H. Lowry, İstanbul 1977.
- Mehmed Süreyya, Sicilli Osmanî, IV, İstanbul 1308, C.III, İstanbul 1311.
- Meray, Seha L., Toplum Bilim Üzerine, İstanbul 1982.
- Mert, Özcan, XVIII-XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları, Ankara 1980.
- Nasuhî's-Silahi (Matrakçı), Beyan-ı Menazil-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Hazırlayan, H.G.Yurdaydın, Ankara 1976.
- Ocak, A.Yaşar, "Zaviyeler", VD. XII(1978).
- Ocak, A.Yaşar, "Kalenderiler ve Bektaşilik", iÜEF. Doğumunun 100.yılında Atatürk'e Armağan, Ankara 1981.
- Ocak, A.Yaşar, "Emirci Sultan ve Zaviyesi", iÜFTED., IX(1978).
- Ocak, A.Yaşar-S.Faroqhi, "Zaviye", İA. C.XIII.
- Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Asiretlerin İskanı, İstanbul 1987² .
- Ortaylı, İlber, Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1873), Ankara 1974.
- Pakalın, M.Zeki, Osmanlı Tarih Devimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983² .
- Pedersen, J., "Mescid", İA. C.VIII.
- Savaş, Saim, 16. Asırda Sivas'ta Kurulan Ali Baba Zaviyesinin Dinî, Sosyal, Ekonomik Fonksiyonları Hakkında Bir Araştırma, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1990.
- Savaş, Saim, XVIII. Asrın Son Çeyreğinde Sivas'ın İdari, Sosyal ve Ekonomik Durumu, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.
- Savaş, Saim, "Sivas'ta Büyük ve Küçük Ali Baba Zaviyeleri", VD., XXI(1990).
- Serin, Rahmi, İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler, İstanbul 1984.
- Shaw, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, terc. M.Harmancı, I, İstanbul 1982.
- 1287 Sivas Vilayeti Salnamesi .
- 1293 Sivas Vilayeti Salnamesi.
- 1304-1306 Sivas Vilâyeti Salnâmeis.
- Solak-zâde Tarihi, V.Çubuk, I.
- Şahin, İlhan, "Osmanlı Devrinde Kırşehir'in Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)", Türk Kültürü ve Ahilik, XXI.Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri, İstanbul 1986.
- Şahin, İlhan-Feridun M.Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Şehri", Seyhülislam İbn Kemal, Ankara 1986.
- Şeşen, Ramazan, "Sinan Paşa'nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi", VD. X, (1976).
- Tahsin, Hasan, Sivas Vilayeti Sıhhî ve İctimaî Coğrafyası, İstanbul 1932.
- Tankut, Gönül, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekansal Dağılımı", VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, II (1973).
- Tekindağ, M.C.Şehabeddin, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında

Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi ", İÜFTD.
XVII, S. 22 (1968).

- Turan, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1980.
- Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.
- Turan, Osman, "Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri" Belleten, XII (1948).
- Turan, Osman, "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, C.XI(1947).
- Turan, Osman, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1980.
- Tuş, Muhiddin, Sivas Ser'iyeye Sicillerine Göre Tanzimat'ın Sivas'a Tesirleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1986.
- Türkiye Dahiliye Nezareti, Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, Ankara 1928.
- T.H., "Arşın", İA. C.I.
- Uğur, M.M.-M.F.Koman, Selçuk Veziri Sahip Atâ ve Oğullarının Hayat ve Eserleri, İstanbul 1934.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Tarihi, C.II, Ankara 1975³.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", Belleten, XXXII (1968).
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhâneddin Ahmed", Belleten, XXXII, (1968).
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Tarihi, C.III, Birinci Kısım, Ankara 1983³.
- Ülgen, Ali Saim, "Hamam", İA. C.V/1.
- Hikmet Denizli, "Sivas Tarihi ve Eserleri", Revak, I, (1990).
- Ülken, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", VD., IX, (1971).
- Ünal, M.Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989.
- Van Berchem, M.-H.Edhem, Materiaux Four un Çorpus Inscriptionun Arabice-rum, III, Asie Mineure I, Sivas-Divriği, Kahire 1910.
- Van Grunebaum, G.E., İslam: Essays in the Nature and Gravth of a Cultu-rel Tradition, London 1961.
- Varlık, M.Çetin, "XVI. Yüzyılda Kütahya Şehri ve Eserleri", Türklük Araştırmaları Dergisi, 3, (İstanbul 1988).
- Von Moltke, H., Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839), terc. H.Örs, Ankara 1960.
- Yedi yıldız, Bahaeddin, "Vakıf İncelemelerinde Metod Araştırmaları", 2. Vakıf Haftası, 3-9 Aralık 1984.
- Yedi yıldız, Bahaeddin, Institution du vaqf au XVIIIe siecle en Turquie etude socio-historique, Ankara 1985.
- Yedi yıldız, Bahaeddin, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri (1700-1800)", Osmanlı Araştırmaları, III (1982).
- Yedi yıldız, Bahaeddin, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", VD. XIV(1982).
- Yedi yıldız, Bahaeddin, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", VD.XVIII,(1984).
- Yedi yıldız, Bahaeddin, "XVIII. Asırda Türk Vakıf Teşkilatı", İÜFTED. Prof.Dr.M.T.Gökbilgin Hatıra Sayısı, (1982).
- Yinanç, Refet, "Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları", Belleten, XLVIII, (1984).
- Yüksel, Hasan, "Sivas'ta Bir Şeyh Ailesinin Ortaya Çıkışı ve Vakıfları Üzerine Bir Deneme", Revak, (Sivas1990).
- Yüksel, Hasan, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683), AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi Ankara 1990.

EKLERİN LİSTESİ

- 1- TABLO I, Sivas Mahalleleri.
- 2- TABLO II, Sivas Cami-Mescitleri.
- 3- TABLO III, Sivas Zaviyeleri(1700-1850).
- 4- TABLO IV, Sivas Hamamları (1400-1850).
- 5- TABLO V, Sivas Şehrinde Kurulan Vakıflar.
- 6- TABLO VI, Sivas Vakıf Gelir Kaynakları.
- 7- TABLO VII, Sivas'ta Esnaf Dükkanları ve Vakıf Dükkan Sayısı
- 8- TABLO VIII, Sivas Vakıf Gelirleri (1835).
- 9- TABLO IX, Vakıf Kurucuları
- 10- TABLO X, Vakıf Görevlilerinin Tâvcih, Tecdid ve Kasr-ı yed'leri(1700-1850).
- 11- TABLO XI, Sivas Vakıf Giderleri(1835)).
- 12- LİSTE I, Sivas Mekteb ve Muallimhaneleri.
- 13- LİSTE II, Sivas Çarşı ve Pazarları.
- 14- LİSTE III, Sivas Çeşmeleri.
- 15- PLAN I, Sivas Cami ve Mescitleri (1400-1700).
- 16- PLAN II, Sivas Mahalleleri (1454-55).
- 17- PLAN III, Sivas Mahalleleri(1519-20),(1528-2).
- 18- PLAN IV, Sivas Mahalleleri(1553-54).
- 19- PLAN V, Sivas Mahalleleri(1574).
- 20- PLAN VI, Sivas Mahalleleri (1637-1787).
- 21- PLAN VII, Sivas Mahalleleri (1827-1839).
- 22- PLAN VIII, Sivas Cami ve Mescitleri (1700-1850).
- 23- PLAN IX, Sivas Zaviyeleri (1700-1850).
- 24- PLAN X, Sivas Çarşı ve Pazarları.
- 25- PLAN XI, Bedesten ve Çarşılar.
- 26- PLAN XII, Sivas Çeşmeleri.
- 27- HARİTA I, Sivas Vakıf Karye-Mezraları(1700-1850).

SIVAS CAMİ-MESCİTLERİ

Mescit-Cami Adı	Kurucusu	Mahalle-Mevki	İlk Geç. Tarih
1- Câmî-i Kebir	?	Cami-i Kebir	15.yy.
2- Hasan Paşa Cami	Hasan Paşa	Meydan	1565
3- Sarı Şeyh	Hoca Sarı Şeyh Pir Ahmed Bey	Sarı Şeyh	1420
4- Hoca İmam	Hoca İmam ?	Hoca İmam	1454-55
5- Hoca Hüssam (Çeküç Cami)	Hoca Hüssam ?	Gök Hüssam	1574
6- Mevlana Hüssam	Mevlana Hüssam ?	Hoca Hüssam	1574
7- Hacı Şah Hüseyin (Hoca Hüseyin)	?	Şah Hüseyin	1454-55
8- Hacı Zeynel	?	Tokmak	1574
9- Firdevs Bey	?	Firdevs Bey	1574
10-Ahmed Çelebi (Ahi Ahmed Çelebi)	?	Penbe Sûk'	1574
11-Billur	?	Billur	1500-1
12-Mehar	?	Hamurkesen	1574
13-Şahkulu Çelebi	?	Palas	1553-54
14-Ahmed Şubası (Ali Üryan)	?	Ali Üryan	1553-54
15-Ümmi Paşa	?	Mahkeme Sûk'	1574
16-Sarı Hamza-Selim Ağa	Alime Hatun (Vakıf-İşâni)	Mahkeme Sûk'	1533
17-Selman Bey	Selman Bey	Sarı Şeyh (Nalbandan Sûk')	1421
18-Hacı İsmail (Kürçüler)	Hacı İsmail	Sarı Şeyh	1516
19-Hacı Murad	Hacı Murad	Hoca Ulu Bey	1574
20-Paşa Bey	?	Paşa Bey	1454-55
21-Ferras (Hoca Ali Çavuş)	?	Hoca Ali Çavuş	1519-20
22-Tokmak	?	Tokmak	1454-55
23-Palaslul	?	Palaslul(Palaslul)	1454-55
24-Himmet Sofu	?	Himmet Sofu (Sofu Himmet)	1519-20
25-Ganem	?	Ganem	1519-20
26-Karagedük	?	Karagedük	1519-20
27-Abdülkerim	Abdülkerim ^x	Abdülkerim	1514
28-Şems,	?	Şems	1553-54
29-Kerim Çavuş	Kerim Çavuş ^x	Kale Ardı	1514
30-Sirkeli	?	?	1574
31-Ali Baba	Ali Baba	Ali Baba	1546-47

Tablo II devam

32-Baba Üryan	?	Baba Üryan	1574
33-Şems	Şeyh Şemseddin	Küçük Minare (Güçük Minare)	1596
34-Değirmencioglu	Ahmed Bey bin Abdussamed	Oğlan Çavuş	1573
35-Kale Cami (Mahmud Paşa)	Mahmud Paşa	Kale-i Atik	1580
36-Yağlıbasan	?	Kale-i Atik	1574
37-Yahya Bey	?	Yahya Bey	1553-54
38-Musa	?	Abdulvahab Gazi Kurbu	1519-20
39-Mevlana Mehmed	?	Meşcid-i Mevlâna Mehmed	1553-54
40-Hacı Zahid	?	Hacı Zahid	1553-54
41-Bazar	?	Bazar	1553-54
42-Hoca Karaca	?	Hoca Karaca	1553-54
43-Veled Bey	Veled Bey ibni Emrullah	Veled Bey	1553-54
44-Şeyh Abdullah	?	?	1574
45-Bayram Paşa	Bayram Paşa (Vezir-i Azam)	?	1637
46-Kadızzade	?	Köşedere-i Müslim	1693
47-Küçük Bengiler (Hacı Hüseyin)	Hacı Hüseyin	Küçük Bengiler	1693
48-Osman Paşa	?	Osman Paşa	1693,1650
49-Kale-i Cedid	?	Kale-i Cedid	1650
50-Kızıllı	?	?	1650
50A-Kilise Camii	?	Kilise me. Abdulvahab Gazi	1743 1495
51-Abdulvahab Gazi	Ahmed Paşa	Abdulvahab Gazi	1495
52-Şeyh Çoban	Şeyh Hüseyin Râî	Şeyh Çoban,	1323,1370 ?
53-Kılıçoğlu	Kılıç Bey	Kabala(Kabalı)	1693-4
55-Şifâiye Medre- sesi	I. İzzeddin Keykavüs bin Keyhusrev	Kale-i Atik	1217
54-Sahibiye Medre- sesi	Sahib Ata Fahriddin	Gökmedrese	1271
56-Buruciye Medre- sesi	Muzaffer Burucerdî	Kale-i Atik	1270
57-Emir Arif(Hacı Arif)	?	?	1454-55
58-Ali Ağa	Behram Paşa Cade Mustafa Bey	Üryan-ı Müslim	1589
59-El-Hac Ahmed	El-Hac Ahmed	Ganem	1619
60-Kurt Mesciti	?	Kurt Mesciti	1693
61-Tacir Hamid	?	Meydan	1555

Tablo II devam

62- Hacı Emir Mahmud	?	Hacı Emir Mahmud	1454-55
63- Mehmed Bey	Mehmed Bey ibn Abdullah	زید	1574
64- Paşa Hatun	Paşa Hatun binti Hacı İsmail	?	1574
65- Hoca Ulu Bey	?	Hoca Ulu Bey	1454-55
66- Hacı Ebu Bekir	?	Keçi Bula	1691-92
67- Mustafa Beşe	?	Ali Baba	1717-18
68- Hacı Ali	?	Ali Baba	1784
69- Hacı Mustafa	?	İmaret	1757
70- El-Hac Mustafa	?	Kale Ardı	1749
71- Tezkireci Mehmed Efendi	Tezkireci Mehmed Efendi	Ali Üryan	1730
72- Abdülbaki Efendi	?	Ali Üryan	1746
73- Mehmed Beşe	Ebu Bêkir Ağa (tevsi, tecdid)	Akdeğirmen	1717-1740
74- Hacı Hüseyin	?	Akdeğirmen	1775
75- Uzunhacızâde	El-Hac Uzunhacızâ- de Ahmed	Ağca Bölge	1823
76- Korkmazoğlu (Kenanzâde)	Ferhad Bey Kenanzâde Mehmed Ağa (Vâkıf-ı Sâni)	Bahtıyar Bostanı	1721
77- Mahmud Ağa	?	Câmi-i Kebir	1700
78- Mehmed Ağa	Mehmed Ağa	Çavuş Başı	1715
79- Mehmed Paşa	Sarızâde Mehmed Paşa	Çavuş Başı	1768
80- Hacı Halil	?	Hacı Veli	1733
81- Sipahizâde	?	Hacı Veli	1703
82- Fertellizâde	Fertellizâde Esseyyid Mehmed vd.	Hacı Veli	1824
83- Hacı İbrahim	?	Ece	1706
84- Küçük Şipahioğlu	?	Ece	1801
85- Yakub Efendi	Yakupoğlu Hacı Yusuf	Hacı Mehmed	1706
86- Hacı Mahmud	?	Hacı Mahmud	1811
87- Bağcızâde	Bağcızâde Ömer Ağa	Gökçe Bostan	1713
88- Mütevellizâde	Mütevellizâde Seyyid Abdurrahman	Kale Ardı	1760
89- Kümürlüzâdeler	Kömürlüzâdeler Hacı Yusuf -Hacı Mehmed	Kabala	1740
90- Selimzâde (Selim Ağa)	Selim Ağa	Kayseri Kapı	1746
91- El-Hac İbrahim Ağa	El-Hac İbrahim Ağa	Kayseri Kapı	1814
92- Hacı Veli	?	Kösedere-i Müslim	1710

Tablo II devam

93- El-Hac Mehmed Efendi	?	Kösedere -i Müslim	1735
94- Tuzcuoğlu	?	Kösedere-i Müslim	1766
95- Kılağuz	?	Kılağuz	1706
96- Şemsi Efendi	?	Kırcuk	1705
97- Kösedere-i Zimmi	?	Kösedere-i Zimmi	1730
98- Şeyh İbrahim	?	Küçük Minare	1703
99- Yazıcı	?	Küçük Minare	1700
100-Nasuhzâde	?	?	1771
101-Müftü Halil Efendi	?	?	1730
102-ElHac Osman	?	Oğlan Çavuş	1726
103-Sofu Yusuf	?	Örtülü Pınar	1703
104-Şeyh Çoban Mah.	?	Şeyh Çoban	1713
105-Zahide Hatun	Zahide Hatun	Temürcüler Ardı	1776
106-Handanoğlu Mehmed Hanım Efendi Ağa(Hanım Efendi) (Vâkıf-ı Sâni) (Receb Paşa tamir)		Üryan-ı Zimmi	1793
107-Baltacı Mehmed Paşa	?	Üryan-ı Müslim	1706
108-Hacı Abdullatif Ağa	?	Zilkâr	1747
109-Abdülkadir bin Mustafa	?	Ferhad Bostanı	1765
110-Şerçelioğlu	?	Üçler Bey	1756
111-Battal Gazi	?	Kale-i Atik	1810
112-Hacı Zülfikar	?	Şah Hüseyin	1713
113-Saray Cami(Osman Paşa)	El-Hac Osman Paşa ibni Ali Ağa	Kale-i Atik	1816
114-Dikilitaş	Sobacıoğlu Sarı Ahmed	Küçük Minare	1840
115-Ahmed Efendi	Baba Şeyhzâde Ahmed Efendi	Tokmak	1715
116-İmaret Mesciti	Rahat oğulları	Imaret	1835
117-Hacı Abdurrahman Rahtî	Rahatoğulları	Karakaş	1835
118- Yakub Beşezâde El-Hac Mahmud Ağa	Yakup Beşezâde El-Hac Mahmud Ağa	Hamurkesen	1716
119-Hacı Veli	?	Hamurkesen	1726
120-Seyyid Omer	?	Hamurkesen	1820
121-Kaşıkçioğlu	?	Sarı Şeyh	1703
122-İshak Sofi	?	Sarı Şeyh	1748
123-(112) Said İbrahim Paşa	Said İbrahim Paşa	Şah Hüseyin	1819
124-Şehidler	?	Şehidler	1849

Tablo II devam

125- Hacı Yusuf	?	Şemşi Ferraş	1764
126- Üçler Bey	?	Şemsi Ferraş	1722

X Her iki cami de Kerim Çavuş, Yusuf Çavuş, Pir Mehmed ve Şehriban Hatun tarafından oştak olarak yaptırılıp, bir vakfiye tesis etmişlerdir.

X X Sahişi ismi olarak adlandırılan mescidlerin kurucuları hanesinde hernekadar soru işareti varsa da kurucu isimleriyle adlandırılmaları ihtimali vardır.

S İ V A S, Z A V İ Y E L E R İ (1700-1850)

Zaviyenin Adı	Kurucusu	VT	İgr	Müstemilât
Dârü'r-Rağâ	Rukneddin Hattab bin Kemaluddin Ahmed	721(1321)	720(1320)	İmaret, Zaviye, Çeşme, Mescit
Şeyh Çoban	Şeyh Hüseyin Rai	-	723(1323)	Zaviye, Mescit, Türbe, Çeşme
Abdulvahab Gazi	* Şerefeddin Ahmed bin Çakırhan	726(1326)	-	Türbe, Zaviye, Çeşme, Mescit
Yağbasan Bukâşâ	-	-	615(1218)	Zaviye, Mescit ?
Hacı Abdurrahman Rahtî	Abdulvahab ?	-	728(1327)	Zaviye, Mezar
Şeyh Hasan	Şeyh Hasan (Ertna)	-	748(1347)	Zaviye, Türbe
Şeyh Erzurum	Şeyh Erzurum ?	-	1454-1455	Zaviye, Türbe
Akbaş	-	-	1454-1455	Zaviye, Türbe
Abi Emir Ahmed	Abi Emir Ahmed	733(1332)	-	Zaviye, Türbe Mescit
Abi Ahmed Çelebi	-	-	1454-1455	Zaviye, Türbe
Abi Ali Çelebi (Abi Carullah)	Abi Carullah-Oğlu Abi Ali Çelebi	873(1468)	1454-1455	Zaviye, Türbe, Mescit
Abi Mehmed Kulâh Dûz	-	-	1454-1455	Zaviye, Çeşme
Hacı Arif (Emir Arif)	-	-	1454-1455	Zaviye, Çeşme
Hacı Şahin	-	-	1454-1455	Zaviye, Mescit
Baba Şahin (Şeyh Şahin)	-	-	1454-1455	Mezar
Melik A'cem	-	-	1454-1455	Zaviye, Mezar
Kel Abdal	-	-	1454-1455	Zaviye, Türbe
Bari Şeyh (Hoca Arasta)	Hoca Sarı Şeyh Esseyid Pîr Ahmed Beğ İbn Esseyid Ahmed Beğ	823(1420)	-	Zaviye ?
Ali Baba	Ali Baba	953(1546-47)	-	Zaviye, Cami
Şeyh Şemseddin	Şeyh Şemseddin Ahmed bin Mehemmed	1004(1596)	-	Zaviye, Mescit, Mekteb, Çeşme, Mezar,
Mevlevihâne	-	-	1143(1730)	Zaviye, Mescit, Mekteb, Kütüphane
Nakşibendî	Şeyh Mehmed bin Mehmed	1193(1779)	-	Zaviye

* Vakıf Kurucusu. VT: Vakfiye Tarihi İgr: İlk Geçtiği Tarih
 * Osmanlı Tahrir Kayıtlarında bulunduğu halde 1700 tarihine gelemeyen
 Hangab-ı Tokmak, Abi Necduddin, Hangab-ı Haki, Şeyh Adil, Ali Üryan
 Zaviyeleri de şehir merkezindedir.

TABLO IV

SİVAS HAMAMLARI (1400-1850)

<u>Hamam Adı</u>	<u>Kurucu</u>	<u>Mevkii</u>	<u>Tarih</u>
1- Kurşunlu Hamamı	Behram Paşa	Tokmak Mah.	1576
2- Hasan Paşa Hamamı	Hasan Paşa	Veled Bey Mah.	1565
3- Sinan Paşa Hamamı ^x	Sinan Paşa	-	1524
4- Kale Hamamı	Mahmud Paşa	Kale-i Atik	1580
5- Meydan Hamamı	Mahmud Paşa	Meydan	1580
6- Küçük Hamam	Selman Oğullarından Seyyid Ahmed	Cami-i Kebir	1738
7- Çay Hamamı	Zaralızâde Zevcesi Aişe Hatun	Küçük Bengiler	1798
8- Çinili Hamam	Mehmed Emin Ağa	-	1825
9- Said Paşa Hamamı	İbrahim Said Ağa	Şah Hüseyin	1838
10- Numan Efendi Hamamı	Müftü Numan Efendi	Cami-i Kebir	1758

x Veled Bey mahallesinde Yekta Hamamı olarak geçen hamam olması ihtimali vardır.

TABLO V

SİVAS ŞEHİRİNDE KURULAN VAKIFLAR									
	VAKFIYELİ					VAKFIYESİZ			
	... 1700	1700-1850	Top	... 1700	1700-1850	Top	G. Top		
Cami-Mescid	13	82	95	8	80	89	184		
Zaviye-İmarat Türbe	8	8	16	14	4	18	34		
Medrese-Mekteb	3	7	10	3	20	23	33		
Ğöğme:vd	1	34	35	4	30	34	69		
Evlalık Vakıf	1	1	2	1	11	12	14		
Toplam	26	132 ^x	158	30	146 ^{xx}	176	334		

Not: Tablomuzda üç adet Gayri-İ Muslim vakfı(1700-1850) daha ilave edilecektir.
^x İki ilave edilecek.
^{xx} Bir ilave edilecek.

SİVAS VAKIF GELİR KAYNAKLARI

	1218-1573	1574-1700	1700-1850	1835
KAR YE-MEZRA	199	158 ^x	274	178
ÇİFTLİK	11	4		3
BAĞ-BAHÇE	7	15	27	7
BOSTAN	2	17	8	8
Tarla-Zemin Arsa	32	42	25	177
Tuzla	7	20	14	13
Sebzalik	7	-	-	-
Otlak	1	-	-	-

Meskenler	19	10	68	31
Dükkan	625	89	499	445
Değirmen	14	27	27,5	18
Tahmis	-	-	1	1
Şemhane	1	-	1	1
Boyahane	-	-	14,5	10
Debbağhane	-	-	1,5	1,5
Han	7	1	9	8
Hamam	3	5	10	7
Basmahâne	-	-	1	1
Canbaz Ahuru	2	-	1	-
Çeşme	-	59 Çeşme (72 Masura)	147	147 Çeşme 641 ile

Para	36000 gümüş dirhem	800 esedi kuruş	40160,5 kuruş	8850 kuruş
	320 dinar			
	5400 akçe			

x Eksik

TABLO VII

SİVAS'TA ESNAF DÜKKANLARI VE VAKIF DÜKKAN SAYISI

	Esnaf Dükkanı 1827	Vakıf Dükkanı 1835
1- Arpacı	9	-
2- Attar	27	19
3- Bakkal	39	26
4- Balmumcu	1	2
5- Basmacı	6	6
6- Berber	25	13
7- Bezzaz	52	9
8- Bıçakçı	4	1
9- Börekçi	7	2
10- Çamaşırcı	1	1
11- Çanakçı	3	-
12- Çenberci	-	1
13- Çıkırıkçı	8	7
14- Çilingir	12	6
15- Çizmeçi	-	4
16- Çorapçı ve Lüleci	43	7
17- Çubukcu	23	8
18- Debbâğhane	2	1,5
19- Derzi	99	29
20- Dökmeci	-	1
21- Duhanacı	59	29
22- Dülger	-	1
23- Eskici	16	13
24- Esyab	82	18
25- Fenerci	-	1
26- Fişekçi	-	1
27- Göncü	5	8
28- Habbaz	4	3
29- Haffaf-Dikici	81	34
30- Hamam	9	7
31- Han	4	8
32- Höllükçü(Küllükçü)	1	1
33- Hurdacı	5	1
34- Kahvehane	46	14
35- Kalaycı	22	6
36- Kassab	3	4
37- Kavukcu	3	-
38- Kazancı	-	1
39- Kazzaz	21	4
40- Kebapçı	4	4
41- Keçeci	-	1
42- Kelleci	2	-
43- Kılıççı	8	2
44- Kilitçi	2	-
45- Kireççi	1	-
46- Kuyumcu	41	28
47- Kürkeçi	10	1
48- Mumhane	1	1
49- Mihmannane	-	2
50- Muhtab	12	1
51- Nalband	21	4
52- Nalçeci	5	1
53- Nalincive Yoğurtcu	21	-
54- Penjeci	28	10

Tablo VII devam

55- Sarıkçı	7	-
56- Sebresi	9	9
57- Sarrac	21	3
58- Soğançı	-	10
59- Semerci	15	24
60- Sipah Bazarı	44	35
61- Şekerci	1	-
62- Şemhane	-	1
63- Tahmis	1	1
64- Tarakçı	-	2
65- Temürcü	20	3
66- Tuzcu	12	3
67- Tüfenkçi	6	1
68- Yüzme	-	2
69- Ziyadeci	-	4
70- Hekim	-	5
71- Dükkan(Boş)	-	28
Toplam:	966	483.5

Boyahane: 10
 Basmahane: 1
 Nalçeci Seküsü: 1
 Yazıcı Seküsü : 1
 Canbaz Ahuru : 1

TABLO VIII

SİVAS VAKIF GELİRLERİ (1835)

<u>Şehir Dışı</u>			
Tuzlalar	265342.5	% 52.7	--- % 89.5
Karye-Mezra	178834	% 35.5	
Tarla-Bestan Bahçe	6695.5	% 1.35	
<u>Şehir İçi</u>			
Dükkan	23063.5		--- % 10.5
Hamam	3700		
Değirmen	23860	% 10.5	
Hane	280		
Çeşme	120		
Para	1265		
Genel Toplam: 503560.5 Kuruş			

TABLO IX
VAKIF KURUCULARI

	1400-1700	1700-1850	Toplam	Genel Toplam %
ASKERİLER				
Vezip-i Azam	2	-	2	
Beylerbeyi-Vakı	4	23	27	162
Ehl-i Ürf	13	74	87	50.7
Ehl-i İlm	1	14	15	
Tarikat-Seyyid	6	25	31	
Erkek Esnaf	1	6	7	
Müslim	-	75	75	
Kadın	-	-	-	
RATYELİ				
Gayrı Erkek		2	3	
Müslim Kadın		1		
Kurucusu -	14	61	75	75
Mesleği Belli				23
Ölmeyen				
Toplam	41	281	322*	

* Osmanlı öncesine ait 15 vakfın ilavesiyle toplam 337 vakıf bilinmektedir.

TABLO X

VAKIF GÖREVLİLERİNİN TEVCİH, TECDİD ve KASR-I YED'LERİ
(1700-1850)

	EVLAD	AKRABA	DİĞERLERİ	TOPLAM	%
ÖLÜM	856	259	296	1411	74
FERAĞ- KASR-I YED	74	50	367	491	26
	930 % 49	309 % 16	663 % 35	1902	
TECDİD :	378	% 65	% 35	1902 378	
				2280 (41 ' imtihanla)	

TABLO XI

S İ V A S V A K I F G İ D E R L E R İ				
(1835)				
	Evlâdlık ve Ehl-i Vezâif	Muhtelif Masraflar	Harç ve Diğerleri	Toplam
Zaviye İmaret %	156.641 56	69.880 25	118.292 19	344.813 68
Cami Mescid Çeşme Saat %	61.621 64	28.902 30	5.629 6	96.152 19
Medrese Kütübhâne %	30.174 71	11.029 26	1436 4	42.639 9
Evlâdlık Vakıflar %	16.602 83	-	3353 17	19.956 4
Toplam %	265.038 52	109.812 22	128.720 23	503.560

LİSTE I

SİVAS MEKTEB VE MUALLİMHANELERİ

- 1- Ahmed Çelebi Muallimhanesi (Küçük Minare Mah. 1703).
- 2- Akdeğirmen Mahallesi Muallimhanesi (1705).
- 3- Bâb-ı Kayseriyye'de Hasan Efendi Muallimhanesi (1786).
- 4- Behram Paşa Mektebi (Mustafa Beğ bin Behram Paşa Mektebe 1835).
- 5- Hacı Zahid Mahallesinde Hacı Ali Mektebi (1719).
- 6- Hasan Bey Mektebi (Küçük Bengiler Mah. 1720).
- 7- Heves Hatun Muallimhanesi (Meydan, 1721).
- 8- Hacı İmam Mahallesinde Abdaloglu Mektebi (1765).
- 9- Hoca İmam Mahallesinde Kırık Mehmed Ağa Mektebi (1713).
- 10- Ganem Mahallesinde Ahmed Ağa Mektebi (1609)
- 11- Çorbacı Mahmud Muallimhanesi (Sarı Şeyh Mah. (1707).
- 12- Kale-i Atik'de Hacı Mustafa Kethüda Mektebi (1705).
- 13- Kale Kapusu Önünde Pir Mehmed Muallimhanesi (1705).
- 14- Keçi Bula'da Şeyh Mehmed Muallimhanesi (1710).
- 15- Kılağuz Mahallesinde Hacı Ömer'in Tamir Ettiği Mekteb (1720).
- 16- Kurt Mesciti Mahallesinde Mahmud Ağa Muallimhanesi (1717).
- 17- Kurt Mesciti Mahallesinde Ridvanzâde Muallimhanesi (1703).
- 18- Küçük Ali Baba Mektebi (1638).
- 19- Kerim Çavuş Mektebi (1514).
- 20- Mahmud Kethüda Mektebi (Sarı Şeyh Mah. 1572).
- 21- Oğlan Çavuş Mahallesinde Ahmed Bey bin Abdurrahman Mektebi (1573).
- 22- Osman Paşa Mahallesinde Emir Ahmed Çelebi Mektebi (17 . yy)
- 23- Paşa Bey Mahalle Muallimhanesi (1712).
- 24- Seyyid Halil Muallimhanesi (Osman Paşa Mah. 1709).
- 25- Şah Hüseyin Mahallesi Muallimhanesi (1848).
- 26- Şeyh Çoban Mahallesinde El-Hac Ali Ağa Mestebi (1726).
- 27- Şeyh İbrahim Mektebi (Küçük Minare Mah. (1835).
- 28- Şeyh Şemseddin Mektebi (Küçük Minare Mah. 1595).
- 29- Sufi Halife Muallimhanesi (Küçük Minare Mah. 1758).
- 30- Tokmak Mahallesinde Şeyhzâde Ahmed Efendi Muallimhanesi (1715).
- 31- Üçler Bey Mahalle Mektebi (1717).
- 32- Zaralızâde Mehmed Paşa Mektebi (Hoca İmam Mah. 1749).
- 33- Yahya Bey Mahalle Mektebi (1802).
- 34- Hacı Murad Muallimhanesi (1574).

* Mekteb ve Muallimhaneler hakkında vermiş olduğumuz tarihler, vakfiye veya kaynaklarda ilk tespit edildikleri tarihlerdir.

LİSTE II

SİVAS ÇARŞI VE PAZARLARI

- 1- Attarlar Çarşısı
- 2- Aşçılar Çarşısı
- 3- Bakırcılar Çarşısı
- 4- Bakkallar Çarşısı
- 5- Bezzazlar Çarşısı
- 6- Bıçakçılar Çarşısı
- 7- Börekçiler Çarşısı
- 8- Çilingirler Çarşısı
- 9- Çizmeciler Çarşısı
- 10- Derziler Çarşısı
- 11- Eski Çarşı
- 12- Haffaflar Çarşısı
- 13- Haremeyn Çarşısı
- 14- Hurdacılar Çarşısı
- 15- Kassablar Çarşısı
- 16- Kazgancılar Çarşısı
- 17- Kılıççılar Çarşısı
- 18- Kuyumcular Çarşısı
- 19- Küçük Çarşı
- 20- Kürkçüler Çarşısı
- 21- Kassarlar Çarşısı
- 22- Mahkeme Çarşısı
- 23- Mercan Çarşısı
- 24- Marangoz Çarşısı
- 25- Nalbandan Çarşısı
- 26- Nalçeciler Çarşısı
- 27- Penbeciler Çarşısı
- 28- Paçacılar Çarşısı
- 29- Göncüler Çarşısı
- 30- Sarraçlar Çarşısı
- 31- Sultan Çarşısı
- 32- Sogancılar Çarşısı
- 33- Semerciler Çarşısı
- 34- Temürcüler Çarşısı
- 35- Tütüncüler Çarşısı
- 36- Tuzcular Çarşısı
- 37- Uzun Çarşı
- 38- Yeni Çarşı
- 39- İplikçiler Çarşısı
- 40- Üsküfçüler Çarşısı

- 1- Buğday Bazarı
- 2- Baldır Bazarı
- 3- Koyun Bazarı
- 4- Sıpaş Bazarı
- 5- Tavuk Bazarı
- 6- Eazar
- 7- Meydan'da Kurulan Bazar

ÇEŞMELER

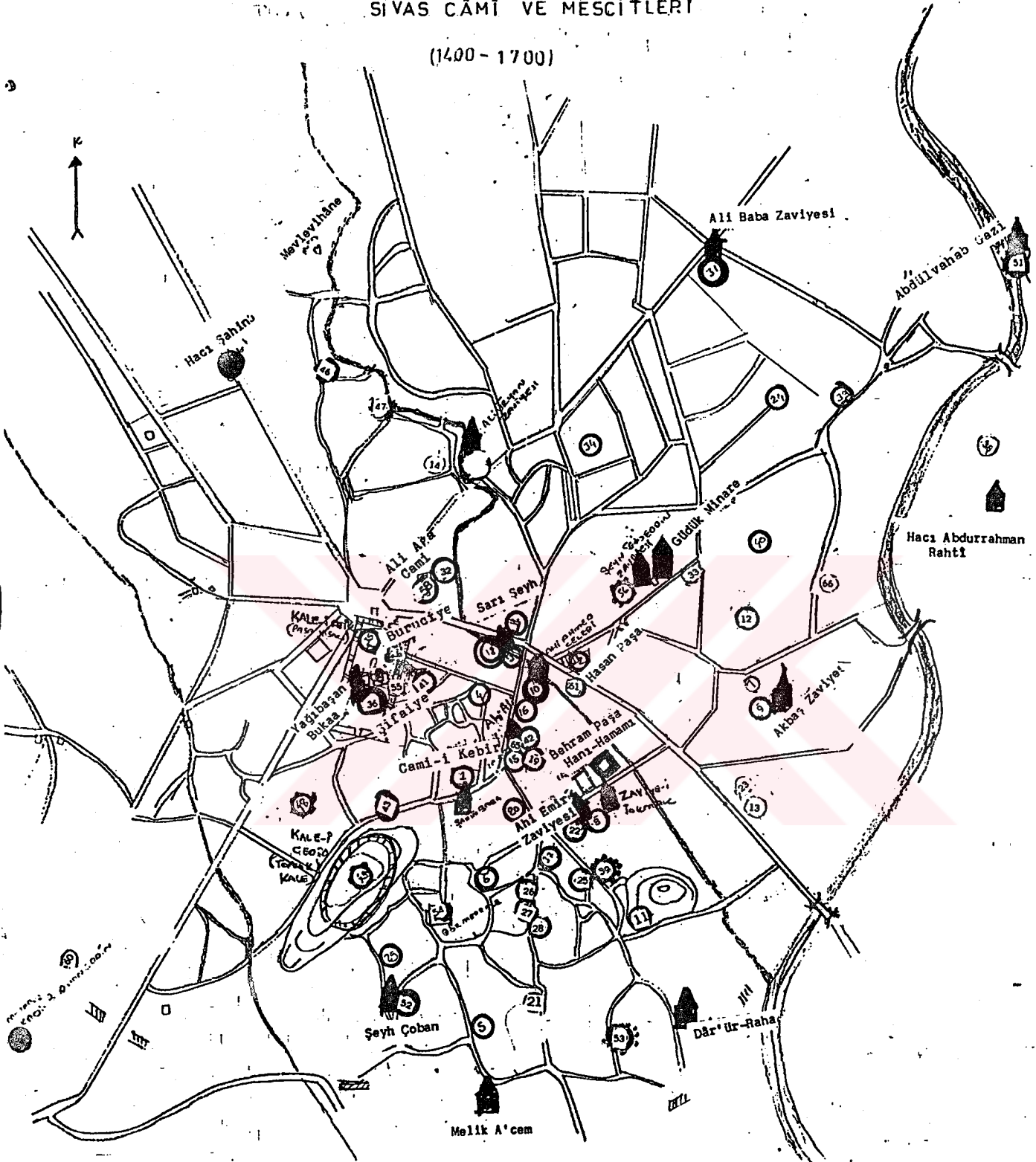
- 1- Abdulvahab Gazi Zaviyesi Çeşmesi (Ahmed b. Çakırhan 1326, Zaralızâde Mehmed Paşa Tevdi, 1751)
- 2- Ağca Bölge Mahallesiinde Çifteler Çeşmesi (1747)
- 3- Ağca Bölge Mahallesiinde Uzun El-Hac Zâde Es-Seyyid Ahmed Ağa Cami Çeşmesi (1823)
- 4- Ahi Ali Zaviyesi Çeşmesi (1468)
- 5- Ahi Mehmed KÜlâhdûz Zaviyesi Çeşmesi (1574)
- 6- Akdeğirmen Mahallesiinde Hazinedâr İbrahim Ağa Çeşmesi (2 lüle 1835)
- 7- Akdeğirmen Mahallesiinde Hafız Mehmed Çeşmesi (1835)
- 8- Akdeğirmen Mahallesiinde Orta Pınar Çeşmesi (1835)
- 9- Ali Baba Zaviyesi Çeşmesi (Bayram Paşa Suyu 1637)
- 10- Ali Çavuş Çeşmeleri (1271) 3 Adet Çeşme. (Şemsi Ferras Mahallesi, Yahya Bey Mah., Abdülkerim Mah. 1773)
- 11- Ali Baba Mahallesiinde Hacı Fatıma Çeşmesi (1792)
- 12- Atik Ali Paşa Çeşmeleri (1712) 7 adet Çeşme (4'ü Kaleardı Mah. de, 1'i Kale-i Ca- did Mah. de, 1'i Veled Bey Mah. de, 1'i Zilkâr Mah. de)
- 13- Akbaş Zaviyesi Çeşmesi (Bayram Paşa Suyu 1637)
- 14- Bâb-ı Kaysəriye Mahallesiinde Fakıma Hatun Çeşmesi (1822)
- 15- Bâb-ı Kaysəriye Mahallesiinde Hacı Ahmed Çeşmesi, (6 Adet, 1705)
- 16- Bayram Paşa Suyu (1637)
- 17- Billur Mahallesi Çeşmesi (Lüleci Ahmed Paşa 1835)
- 18- Cami-i Kebir Mahallesiinde Ahmed Paşa Çeşmesi (1737)
- 19- Cami-i Kebir Mahallesiinde Duha Hatun Çeşmesi (1726)
- 20- Cami-i Kebir Mahallesiinde Müfti Numan Efendi (3 Lüle, Bayram Paşa Suyu 1758)
- 21- Cami-i Kebir Mahallesiinde Oğlan Çavuş Cami Çeşmesi (1574)
- 22- Cami-i Kebir Mahallesiinde Es-Seyyid El-Hac Abdulahad Çeşmesi (1835)
- 23- Cami-i Kebir Mahallesiinde Selmanoğullarından Ahmed Paşa Çeşmesi (1737)
- 24- Cami-i Kebir Mahallesiinde Taşcıoğlu Seyyid Hüseyin Çeşmesi (1835)
- 25- Cami-i Kebir Şadırvanı (3 Lüle Bayram Paşa Suyu, Zaralızâde Mehmed Paşa)
- 26- Çavuşbaşı Cami Çeşmesi (1792)
- 27- Çeşme-i Bazar (1710)
- 28- Çeşme-i Mahalle-i Köhne Civan (1574)
- 29- Çeşme-i Mahalle-i Mehâr (1574)
- 30- Dârü'r-Raha Vakfı Çeşmeleri (5 adet 1835)
- 31- Demirciler Ardında Çeşme (1637)
- 32- Gökhüsam Mescidi Çeşmesi (1637)
- 33- Gökmedrese Çeşmesi (1271)
- 34- Hacı Veli Mahallesiinde Acı Pınar (Fertellizâde Esseyyid Mehmed Ağa Cami Çeşmesi, 1824)
- 35- Hamurkesen Mahallesiinde Bağcızâde Ömer Ağa Çeşmesi (1835)
- 36- Hamurkesen Mahallesiinde Hacı Kelami Çeşmesi (1703)
- 37- Hamurkesen Mahallesiinde Yağlıkara Mehmed Çeşmesi (Bayram Paşa Suyu 1637)
- 38- Hasan Paşa Çeşmeleri , 25 adet çeşme (1835)

Liste III devam.

- 39- Hacı Veli Mahallesi Konak Önünde Çeşme(Bayram Paşa Suyu)
40- Hoca İmam Mahallesi Çatal Çeşme(İbrahim Efendi Vâkıf-ı Sâni, 1713)
41- Hoca İmam Mesciti Çeşmesi(1825)
42- Kabalı Mahallesi Medine Hatun Çeşmesi(1835)
43- Kabalı Mahalle Çeşmesi(1704)
44- Kale- i Atık Mahallesi Mehmed Emin Ağa-Esmahan Hatun Çeşmesi(Kepenek Suyu, 1835)
45- Kale Cami-Mahmud Paşa Cami (Kepenek Pınarı, 1791)
46- Kale Ardı Mahallesi Seyyid Mehmed Çeşmesi(1832)
47- Keçi Bula Mahallesi Aişe Hatun Çeşmesi(Bayram Paşa Suyu, 1703)
48- Keçi Bula Mahallesi Müslime Hatun Çeşmesi(1710)
49- Kösedere-i Müslim Mahallesi Aşurzâde Seyyid Hafız Receb Çeşmesi(1832)
50- Kurt Mesciti Mahallesi Hacı İsmail Mescit Kurbunda Pınar(1781)
51- Küçük Bengiler Mahallesi Zaralızâde Feyzullah Paşa Zevcesi Aişe Hatun Saray Çeşmesi(1798)
52- Küçük Bengiler Mahallesi Hacı Hasan Ağa Suyu(3 Hamam, 73 Hane, 48 Çeşme, 1835)
53- Küçük Emin Efendi Çeşmesi(1835)
54- Küçük Minare Mahallesi Hatun Çeşmesi(1798)
55- Küçük Minare Mahallesi İhsaniye Medresesi Önünde Pınar(1838)
56- Küçük Minare Mahallesi Şeyh İbrahim Çeşmeleri(2 adet, Bayram Paşa Suyu, 1637)
57- Küçük Minare Mahallesi Şeyh Süleyman Çeşmesi(1835)
58- Mercan Cami-i Kaşıkçı Kamer Hatun Çeşmesi(1729)
59- Meydan'da Üç Çeşme(Kazancılar Kapısında, Bazar Kapısında, Temür-
cüler Kapısında, 1710)
60- Mustafa Bey bin Behram Paşa Çeşmeleri(Saray Önünde İki Çeşme 1835)
61- Nalbandlar Sûk'ında Korkmazlar Çeşmesi(1768)
62- Oğlan Çavuş Mahallesi Çeşmesi(Kara Mustafa Tamiri, 1783)
63- Oğlan Çavuş Mesciti Çeşmesi(Bayram Paşa Suyu, 1637)
64- Osman Paşa Çeşmeleri(2 Adet, Camii Önünde, Şahna Künbedi'nde, 1817)
65- Paşa Bey Mahalle Çeşmesi(Molla Emin, 1574)
66- Paşa Bey Mahallesi Hacı Derviş Çeşmesi(1718)
67- Şah Bey Çeşmeleri(7 Adet, 1757)
68- Selman Bey Cami Şadırvan(1131)
69- Şah Bula Suyu(1757)
70- Sarı Şeyh Mahalle Çeşmesi(1574)
71- Şifâiye Medresesi Çeşmesi(1835)
72- Sarı Şeyh Mahallesi El-Hac İsmail Eytam Cami Çeşmesi(1835)
73- Sarı Şeyh Mahallesi El-Hac İsmail Ağa ve El-Hac Halil Ağa Cami Çeşmesi(1748)
74- Said İbrahim Paşa Çeşmeleri(2 Adet, Kırçuk Mahallesi, Karakaş Köprüsü Yanında, 1838)
75- Seydi Hasan Çeşmesi(Bayram Paşa Suyu, 1710)
76- Şemsi Ferraş Mahalle Çeşmesi(Mehmed Efendi 1728, Zaralızâde Alime Hatun 1779, Emine Hatun. 1835)
77- Şemseddin Sivasî Çeşmesi(1592-1593, Bayram Paşa Tamiri 1637)
78- Şeyh Çoban Zaviye Çeşmesi(1323, Bayram Paşa Suyu 1637)
79- Üryan-ı Müslim Mahallesi Mehmed Emin Ağa Konak Çeşmesi(3 lüle, 1825)
80- Üryan-ı Müslim Mahallesi Şeyh Mehmed Çeşmesi(1804)
81- Üryan-ı Zimmi Mahallesi(Cemile Hatun Kepenek Pınarı Tamiri, 1826)
82- Veled Bey Çeşmesi (1574)
83- Veled Bey Mahallesi Paşa Hatun Çeşmesi(1835)
84- Zaralızâde Mehmed Paşa Çeşmesi(Paşa Hamı Dahilinde 1742)

SİVAS CÂMİ VE MESCİTLERİ

(1400 - 1700)

○ Câmî ve Mescitler (1400-1600)

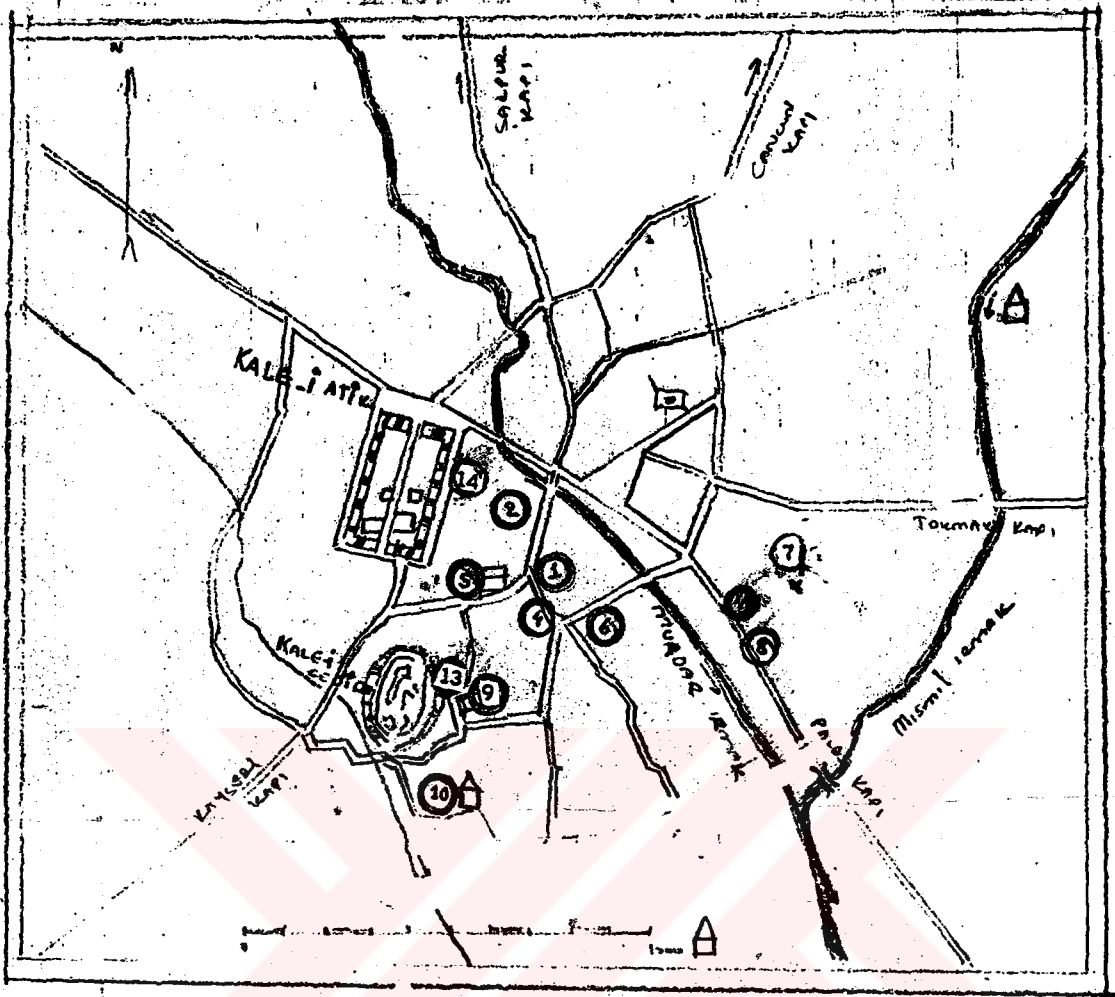
⊙ " " " (1600-1700)

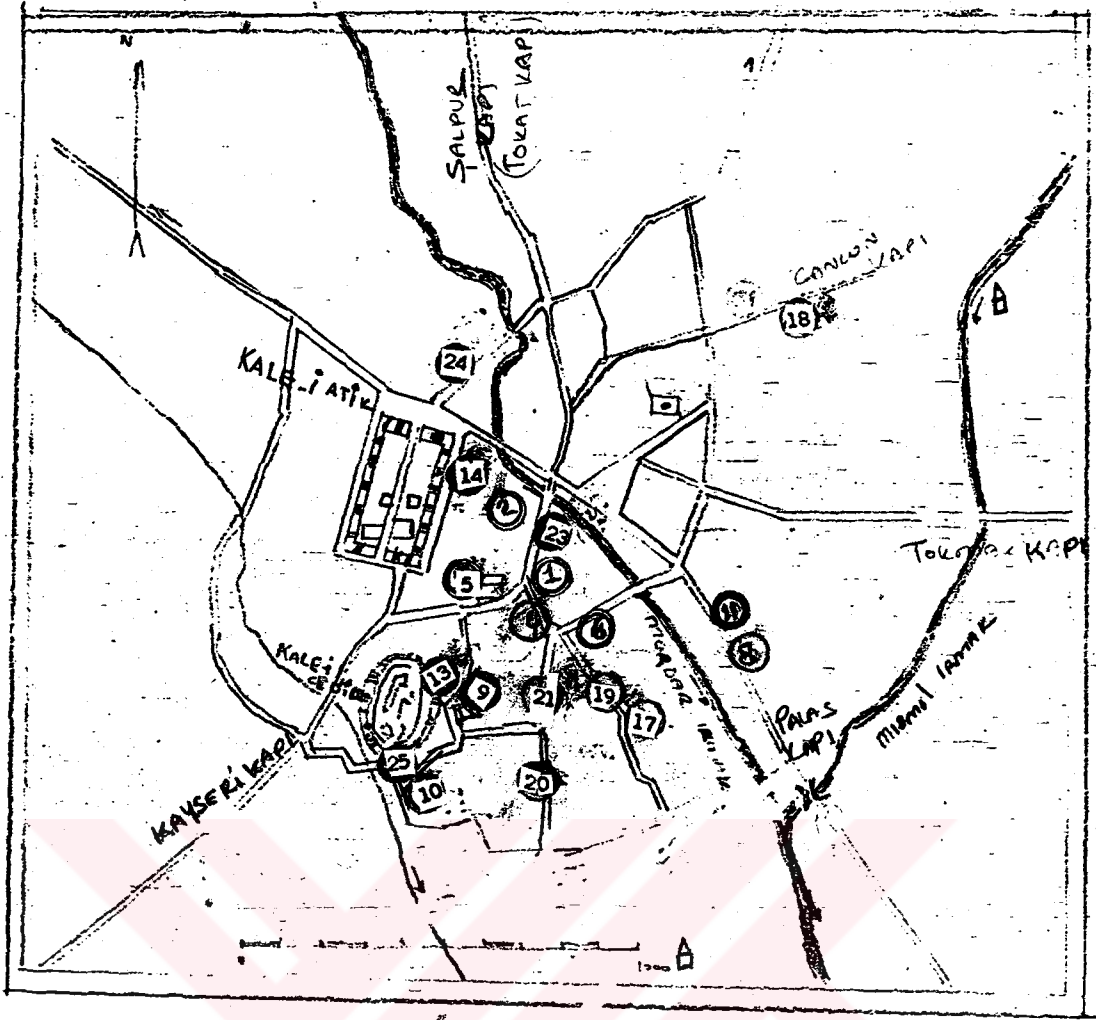
▲ Zaviyeler ve Zaviyeli-İ.âmîler

SEYH. ERLERİM

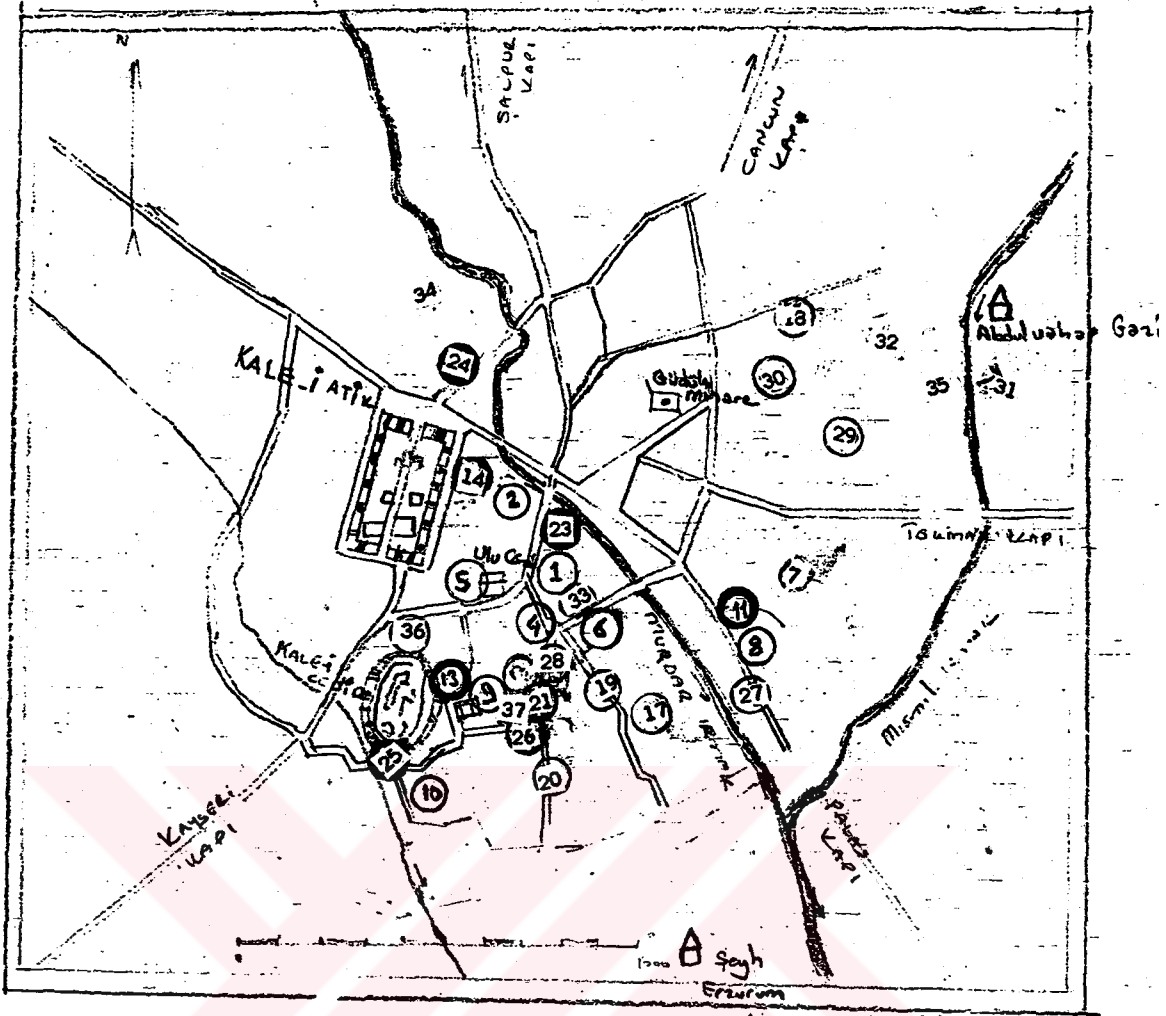

SİVAS MAHALLELERİ (1454-55)

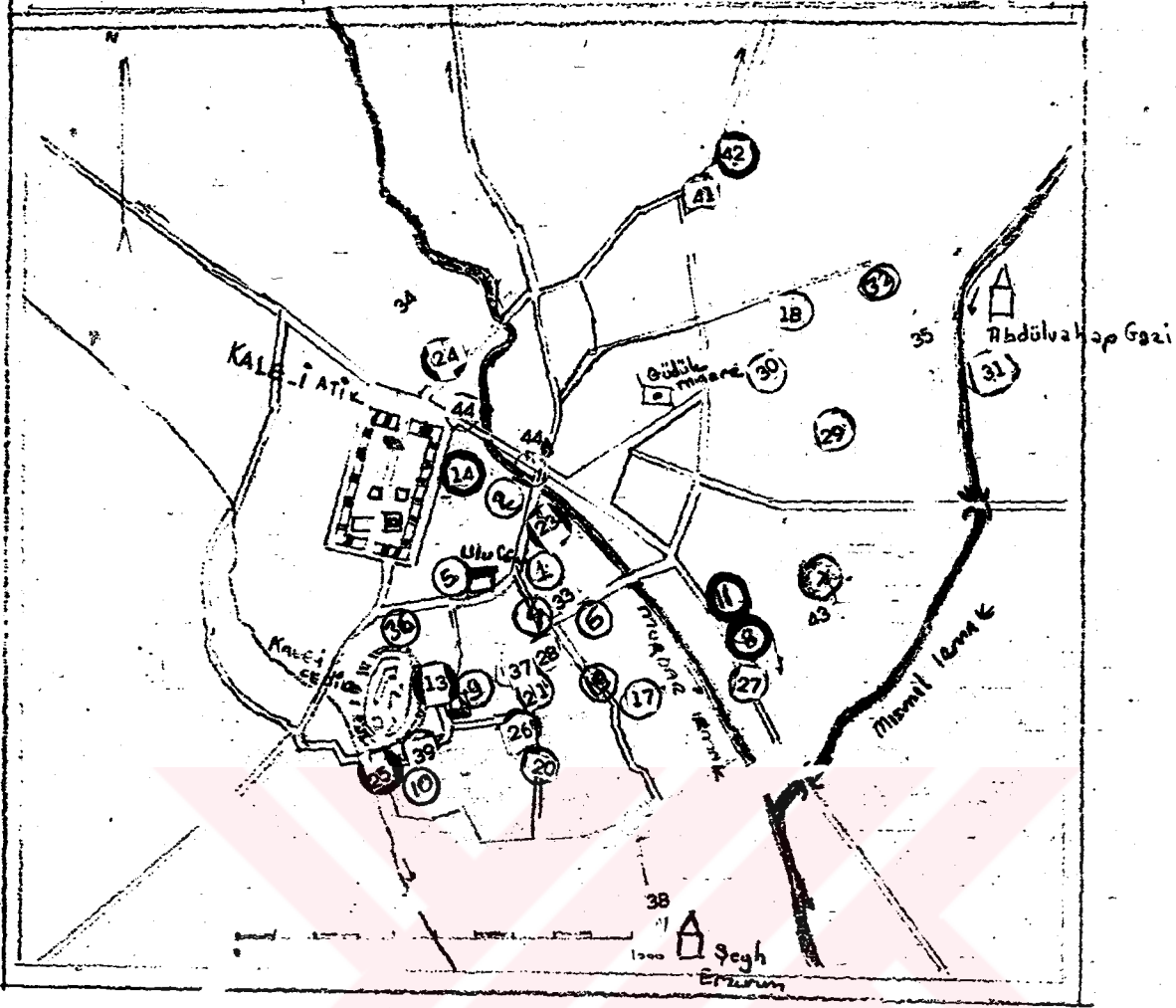

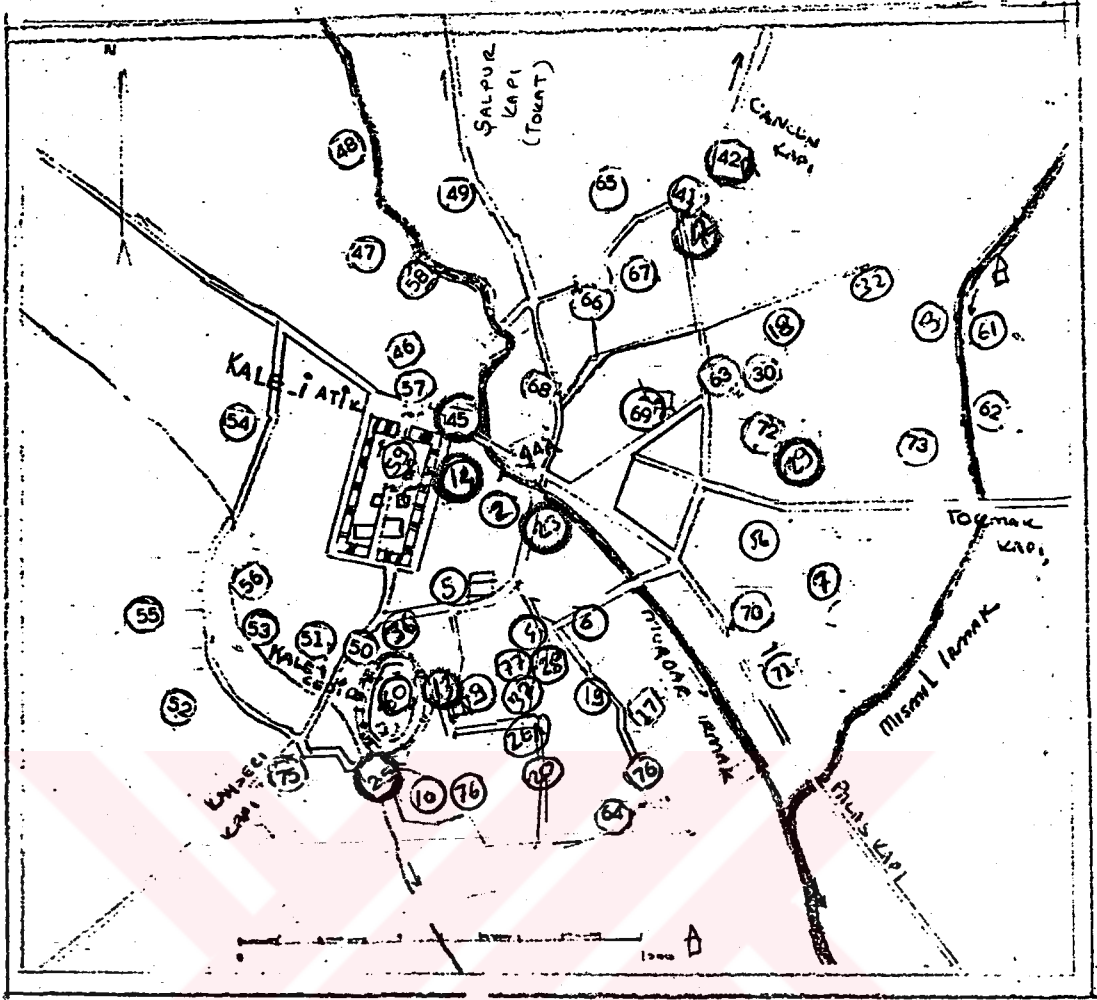
SIVAS MAHALLELERİ (1519-20)(1528-29)

SİVAS MAHALLELERİ (1553-54)

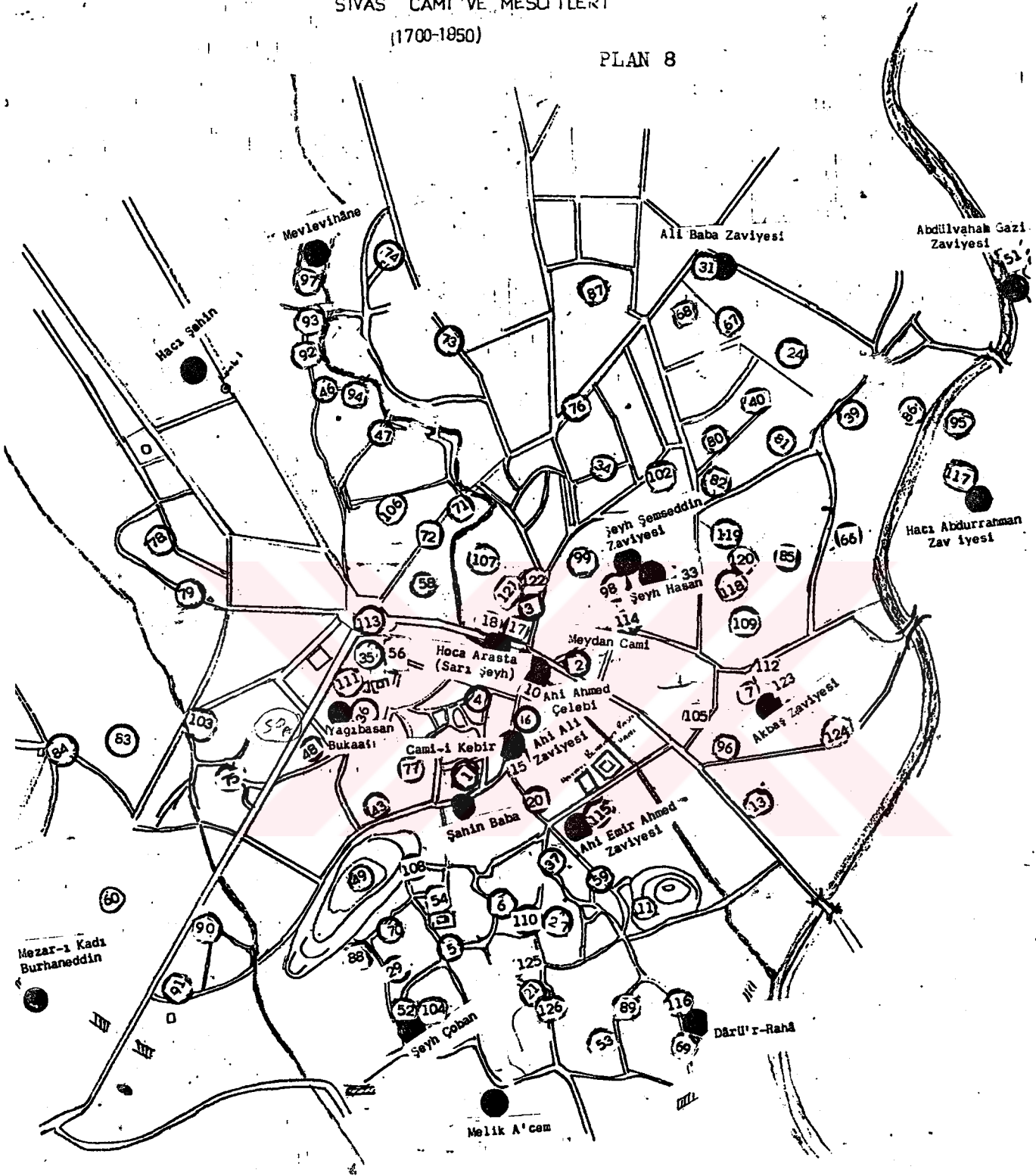
SİVAS : MAHALLELERİ (1574)

SIVAS MAHALLELERİ (1827-1839)

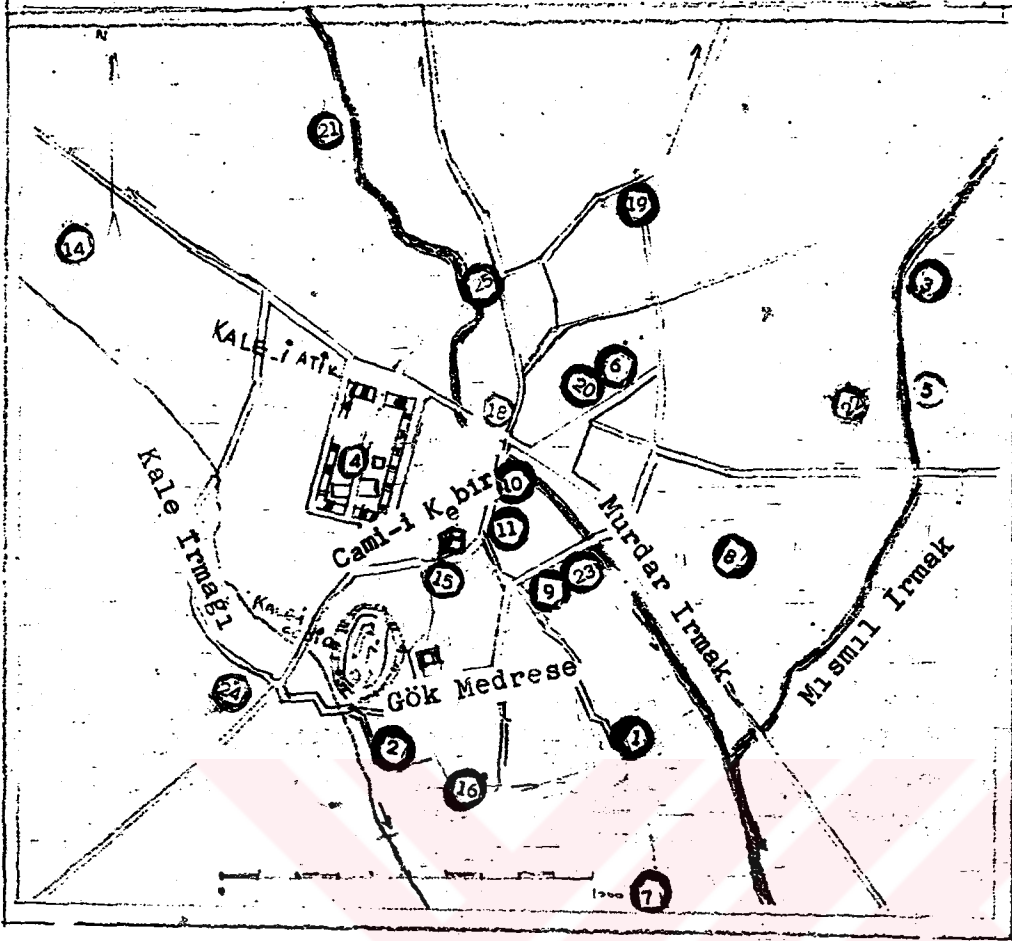
SİVAS CAMİ VE MESCİTLERİ
(1700-1950)

PLAN 8

- Cami ve Mescitler (1700-1950)
● Zaviyeler (11-19)

● Şeyh Erzurum Zaviyesi

S İ V A S Z A V İ Y E L E R İ
(1700-1850)

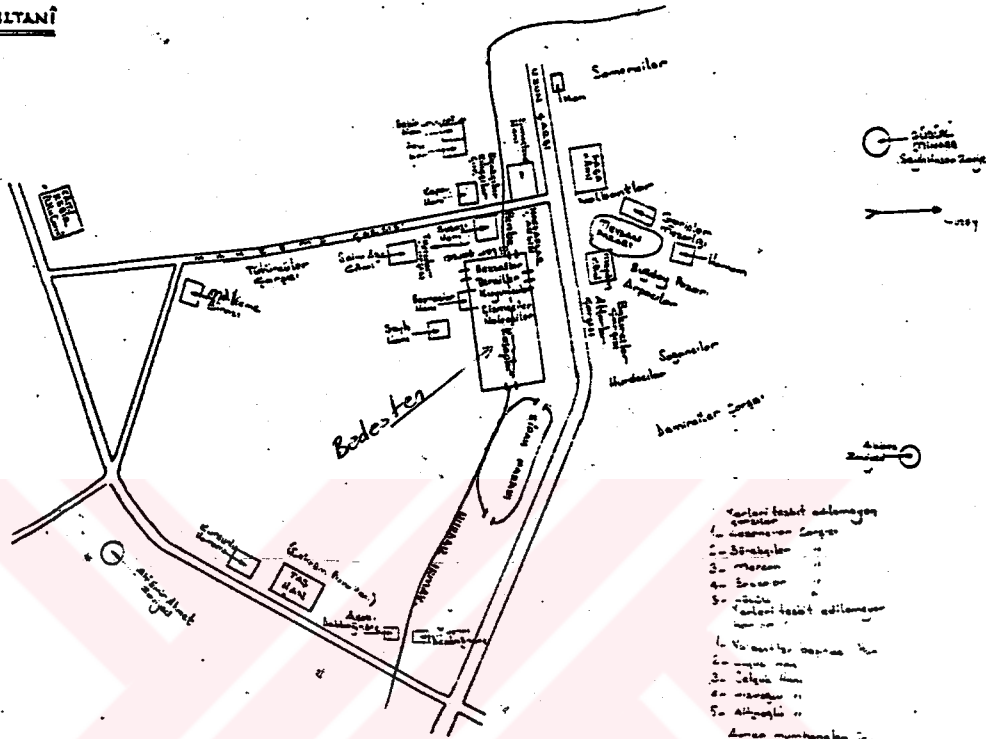
- 1- Dârü'r-Rahâ, 2- Şeyh Çoban, 3- Abdülvahab Gazi,
- 4- Yağbasan Bukaası, 5- Hacı Abdurrahman Rahtî, 6- Şeyh Hasan,
- 7- Şeyh Erzurum, 8- Akbaş, 9- Ahi Emir Ahmed,
- 10- Ahi Ahmed Çelebi, 11- Ahi Ali Çelebi, 12- Ahi Mehmed Külâh Düz*,
- 13- Hacı Arif*, 14- Hacı Şahin, 15- Baba Şahin,
- 16- Melik A'cem, 17- Kel Abdal*, 18- Sarı Şeyh, 19- Ali Baba,
- 20- Şeyh Şemseddin, 21- Mevlevihâne, 22- Nakşibendî,
- 23- Hângâh-ı Tokmak**, 24- Şeyh Adil**

* Yerleri Belli Olmayan Zaviyeler.

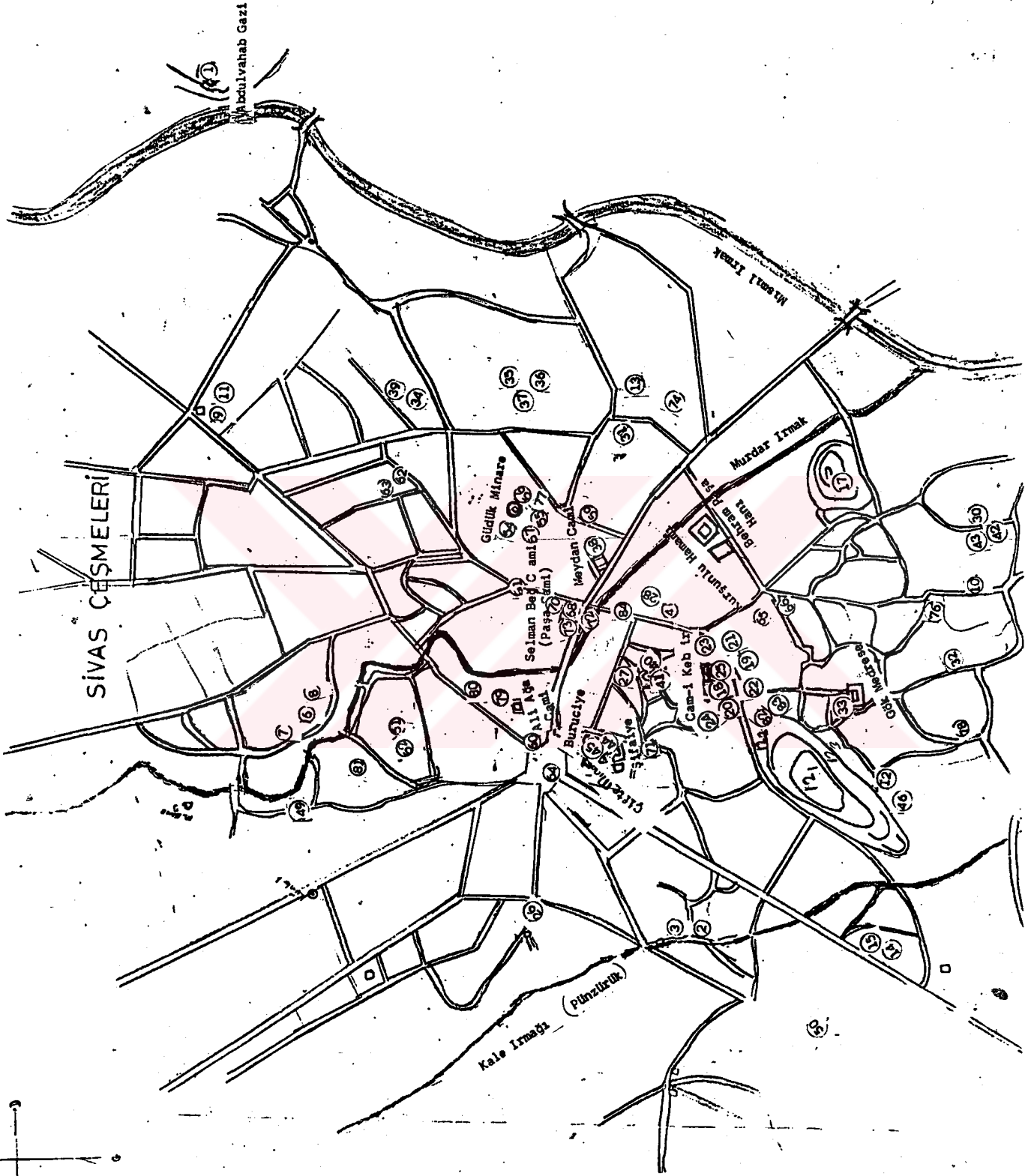
** 1700 Öncesinde Mevcut Olanlar.

PLAN 11

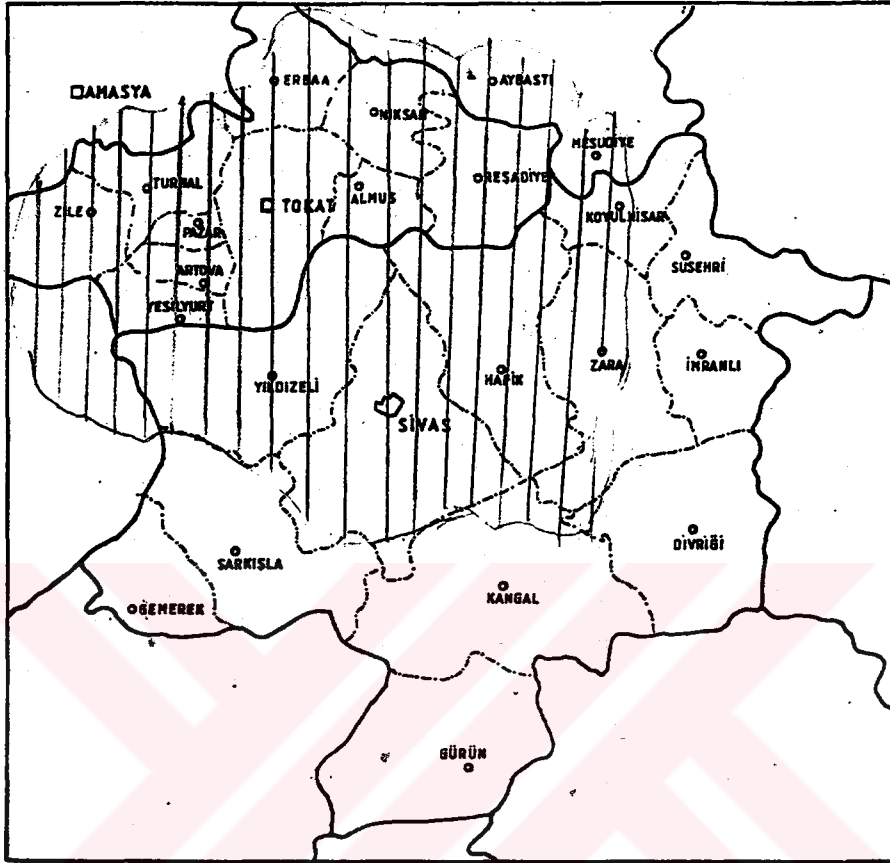
SUK-I SULTANI

- Karlı tebat adlamayaz
1. Samsarlar Çarşı
 2. Meyhan
 3. Kahve
 4. Samsarlar
 5. Kocaman Han
- Karlı tebat adlamayaz
1. Kocaman Han
 2. Kahve
 3. Meyhan
 4. Samsarlar
 5. Dammalar
- Area mentioned in the plan is the area of the market (Bedesten) and the area of the market (Bedesten) and the area of the market (Bedesten).

HARİTA 1
SİVAS VAKİF KARYE-MEZRALARI (1700-1850)

Hafik	: 91	Divriği	: 1
Kıldızeli	: 65	Kâfirni	: 1
Sivas İli	: 39	Kayseri	: 1
Behramşah	: 10	Malatya	: 1
Halkahas	: 13	Sonisa	: 1
Tozanlu	: 8		
Niksar	: 7		
Bayramlı	: 5		
Kazabad	: 7		
Artıkabad	: 3		
Zile	: 2		